

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ ÖĞRETMENLİĞİ
ANABİLİM DALI
(DİN EĞİTİMİ)

RÜŞTİYE MEKTEPLERİNİN TARİHİ GELİŞİMİ VE
DİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI:

Prof.Dr. Cemal TOSUN
Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
Öğretmenliği Anabilim Dalı
Başkanı

TEZİ HAZIRLAYAN:

Süleyman TENGGER

ANKARA - 2005

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	IV
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	
A. PROBLEM.....	1
B. ARAŞTIRMANIN AMACI	4
C. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ	4
D. VARSAYIMLAR	6
E. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR	7
F. METOD VE TEKNİKLER	8
BİRİNCİ BÖLÜM	
RÜŞTİYE MEKTEPLERİNİN TARİHİ GELİŞİMİ	
A. Tanzimat'tan Önce Osmanlı Eğitim Sisteminin Genel Görüntüsü	10
B. Rüştîye Mekteplerinin Kuruluşu	16
C. Erkek Rüştîye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi	19
1. Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi ve Rüştîye Mektepleri.....	30
2. Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nden Sonra Erkek Rüştîye Mekteplerinin Durumu.....	35
D. Kız Rüştîye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi	51

İKİNCİ BÖLÜM

RÜŞTİYE MEKTEPLERİNİN ÖZELLİKLERİ

A. Teşkilat ve İdari Yapısı	66
1. Teşkilat Yapısı.....	66
2. Rüştiye Mekteplerinin İdari Yapısı.....	75
B. Öğretim Kadrosu	77
1. Dâulmuâllimîn-i Rüşdî	78
2. Dâulmuâllimât	84
C. Müfredât Programı	91
D. Derslerin İzahı ve Tedris Maksatları.....	99
1. Elifbâ ve Şifâhî Malumat	99
1.1. Elifbâ	99
1.2. Şifâhî Malûmât	100
2. Tecvidli Kur'an-ı Kerim	100
3. Ulûm-ı Dîniye	101
4. Kıraat	104
5. İmlâ	105
6. Kitabet	106
7. Kavâid-i Lisân-ı Osmânî.....	106
8. Arabî	108
9. Fârisî.....	108
10. Hüsn-ü Hat	109
11. Eşya Dersleri ve Ma'lûmât-ı Nâfi'a	110
11.1. Temel Bilgiler	110
11.2. Belde Bilgileri.....	110

11.3. Kullanılan Eşyalar.....	110
11.4. Zamanın Taksimi.....	110
12. İdâre-i Beytiye.....	111
12.1. Birinci Kısım.....	111
12.2. İkinci Kısım.....	112
12.3. Üçüncü Kısım.....	112
12.4. Dördüncü Kısım.....	112
12.5. Beşinci Kısım.....	113
12.6. Altıncı Kısım.....	113
13. Ahlâk.....	113
14. Hıfz-ı Sıhha.....	114
15. Hesâb.....	115
16. Coğrafya.....	117
17. Tarih.....	118
17.1 İslam Devletleri Tarihi.....	118
17.2 Osmanlı Devleti.....	119
18. El Hünnerleri.....	119
19. Türkçe.....	120
20. Bulgarca.....	120
21. Fransızca.....	121
22. Almanca.....	121
23. Mâlûmât-ı Vataniye ve Medeniye.....	121
24. Mûsikî.....	121
25. Resim.....	121
E. Öğrenci disiplini, Sınav Sistemi, Okulların Çalışma Süreleri, Tatil Düzeni, Öğrenim Süreleri.....	122

1. Öğrenci Disiplini.....	122
1.1. Cezalar.....	122
1.2. Ödüllendirmeler.....	125
2. Sınav Sistemi.....	126
3. Okulların Çalışma Süreleri ve Tatil Düzeni.....	127
4. Öğrenim Süreleri.....	128
F. Mali Durum.....	128
G. Bina Problemi.....	132

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RÜŞTİYE MEKTEPLERİNDE DİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ

A. Tanzimat Döneminde Genel Eğitim Anlayışı Çerçevesinde Din Eğitiminin Durumu.....	134
B. Rüştîye Mekteplerinin Ders Programlarında Din Derslerine Verilen Yer.....	141
C. II.Abdülhamid Dönemi Din Eğitimi ve Öğretimi Anlayışı ve Rüştîye Mekteplerinin Ders Programlarının Düzenlenmesi..	147
D. Ders Kitapları.....	159
E. Rüştîye Mekteplerinde Kullanılan Öğretim Metodları.....	169
F. Din Dersi Öğretmenlerinin Yetiştirilmesi Meselesi.....	173
SONUÇ.....	177
BİBLİYOGRAFYA.....	183
ÖZET.....	194
ZUSAMMENFASSUNG.....	196

ÖNSÖZ

Osmanlı Tarihinde hukûkî, sosyal, kültürel ve askerî açıdan yeniliklerin ve değişikliklerin yaşandığı Tanzimat Dönemi ve bu dönemden Cumhuriyetin kuruluşuna kadar geçen dönem, eğitim tarihimiz açısından da özel olarak incelemeye ihtiyacı olan bir devredir. Tanzimat'la birlikte çeşitli alanlarda gerçekleşen reformlar, medeniyet ve kültürün gelişmesinde temel unsur olan eğitim alanında da kendini göstermiştir. Bu yenilik ve reform hareketleriyle, önceleri temel eğitimin tamamında, yüksek ve meslekî eğitimde ise geneli kapsayacak şekilde öğretimi yapılan “din”, yeni açılan mekteplerde diğer dersler gibi bir ders olarak okutulmaya başlamıştı. Diğer bir ifadeyle “dînî eğitim” den “din eğitimi”ne geçilme süreci yaşanmıştı. İşte bu dönemde kurulan, örgün eğitim kurumlarından biri olan rüştiye mekteplerinin kuruluşunun, tarihi gelişiminin ve özelliklerinin bilinmesi kadar, bu mekteplerdeki din eğitimi ve öğretiminin hangi seviye ve ölçülerde devam ettiği ve “din dersi”nin programlarda ne şekilde ve oranda yer aldığıın bilinmesi, din eğitimi tarihi açısından önemlidir.

Bu çalışmada, Tanzimat döneminde kurulan örgün eğitim kurumlarından biri olan rüştiye mekteplerinin kuruluşu, tarihi gelişimi, özellikleri ve müfredat ve ders kitapları açısından da din eğitimi ve öğretimi incelenmektedir.

Araştırma giriş ve sonuç bölümleri hariç üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırma konusu, önemi, amacı, metodu, kapsam ve sınırlılıkları genel hatlarıyla ortaya konulmuştur. İlk bölümde Rüştiye mekteplerinin kuruluşu ve tarihi gelişimi hakkında genel bilgiler verildikten sonra, ikinci bölümde rüştiye mekteplerinin teşkilat ve idâri yapısı, öğretim kadrosu, müfredât programı, rüştiye mekteplerinde okutulan derslerin içeriği, sınav sistemi, mali durumu ve bina problemleri hakkında genel bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölümde ise Tanzimat döneminden Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen süreçte din eğitiminin durumu, rüştiye mekteplerinin müfredât programlarında din dersinin yer alıp almadığı,

hangi seviyede yer aldığı, din dersi ile ilgili kitaplar, din dersinde kullanılan öğretim metotları ve din dersi öğretmenlerinin yetiştirilmesi meselesi, ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırma sırasında, bilgi ve desteğini benden esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof.Dr. Cemal TOSUN'a ve görüş ve eleştirileri ile bana destek olan saygıdeğer hocam Prof.Dr. Recai DOĞAN'a sonsuz teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Süleyman TENGİR

GİRİŞ

A. PROBLEM

Osmanlı Devleti'nin eğitim-öğretim ihtiyacını büyük ölçüde medreseler karşılıyordu. Medreseler oldukça yaygın ve güçlü örgün eğitim kurumları haline gelmiş ve böylece toplumu derinden etkilemişlerdir. Bu yüzden Türk eğitim tarihi açısından düşünüldüğünde Osmanlı dönemi, 19.yy.'a kadar tamamen medresenin hakimiyeti altında görülmektedir.

Tanzimat dönemi fikrî, siyasî ve içtimâî açılardan kendisinden önceki ve sonraki dönemlerden bir takım özellikleriyle farklılaşmıştır. Aynı farklılaşma eğitim alanında da gerçekleşmiştir. İlk yenileşme hareketleri olarak ifade edilen III.Selim dönemindeki gelişmeler, ilmî zihniyet ve idârf yapıdaki bir takım problemlerden dolayı gerileme sürecine giren devleti, bu durumdan kurtarma çabaları olarak göze çarpar. Bu dönemde eğitimden daha çok askerî alanda kendini gösteren yenileşme hareketleri, II.Mahmut ve Tanzimat dönemlerinde bürokrasi, hukuk ve eğitim alanlarına kaymış ve daha kapsamlı bir özellik arz etmeye başlamıştır. 3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane'de ilan edilen fermanla farklı bir boyut kazanmış olan bu yenileşme veya başka bir deyişle batılılaşma hareketi içerisinde eğitim büyük bir yer kaplamaktadır. Plansız ve dağınık olarak başlayan bu hareketin, eğitim açısından sonuçları ise geleneksel eğitim-öğretim kurumları yanında batılı anlamda yeni mekteplerin açılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı devletinin gerek ilmî sahada, gerekse idârf sahadaki eleman yetiştirme kaynağı olan, köylere kadar uzanan geniş bir eğitim ağına sahip olan, sadece dînî değil, pozitif bilimlerin de talim edildiği medreselerin, bu özelliklerini kaybetmesi ve yetersiz hale gelmesi, ayrıca devlet adamlarının ıslah çabalarının sonuçsuz kalması, medreseleri bir kenara bırakıp yeni eğitim kurumlarının açılması düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Devletin çeşitli alanlarda yapmak istediği yeniliklerin gerçekleşmesine yardımcı olacak ve daha kolay yönlendirebilecekleri

eğitim kurumlarına ihtiyaç olduğu dűřüncesini de bu kurumların açılmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla medresenin yanında açılan mekteplerle birlikte eğitimdeki geleneksel anlayış ve hedefler de değişmiş, bunun yerini yeni eğitim anlayışını almaya başlamıştır.

Yeni açılan mekteplerden biri, ilkokul seviyesinde olan iptidâî mektepleridir. Bu mekteplerin seviyesinde daha önce sıbyan mektepleri bulunmakta idi. Sıbyan mekteplerindeki ilk ciddi yenilikler 1845 tarihinde Abdülmecid'in bir hatt-ı hümayunu ile başlamıştır. Abdülmecid bu açıklamasında, o zamana kadar alınan tedbirlerden askerî alandakiler hariç pek olumlu sonuçlar çıkmamasından dolayı duyduğu üzüntüyü dile getirmiş ve eğitim alanında bazı tedbirlere başvurulmasını istemiştir. 1845 tarihinden sonra eğitimle ilgili çalışmalar hızlandırılmış, fakat ilkokul alanındaki gelişmeler, sıbyan mekteplerinin bir ıslahı şeklinde olamamıştır. 1878 tarihinde yeni ilk okullar açılmış bunlara Mekâtib-i İptidâiye denilmiştir. Bu okullar Maârif Nezâreti'ne bağlanmışlardır. Evkâf Nezâreti'ne bağlı ve eski durumlarını koruyan okullara ise yine sıbyan mektepleri denilmiştir.

İlk kuruldukları zaman, sıbyan mekteplerinin daha iyi öđretim veren üst sınıfları gibi dűřünölen ve arařtırmamızın konusu olan rűřtiye mektepleri, daha sonra ortaöđretimin en alt seviyesindeki okullar haline gelmiřlerdir.

İdâî mektepleri, rűřtiyelerin üstünde ve sultanilerin altında 1872 tarihinde Cevdet Pařa'nın Maârif Nazırlığı zamanında, fakat yalnız İstanbul'da açılmıştır. Bu mektepler bugünkü ortaokullar seviyesindedirler. Bu okullarda eğitim görebilmek için rűřtiye mezunu olmak ve açılan imtihanı kazanmak gerekmektedir.

Yeni açılan mekteplerden Sultânîlere gelince; İlk sultânî 1 Eylül 1868 tarihinde Galatasaray Sultânîsi olarak açılmıştır. Bu okul lise seviyesindedir. Fransız liselerindeki idare tarzı ile öğretim usûlleri aynen kabul edilmiştir. 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi, orta öğretimin üst basamağını oluşturmak üzere il merkezlerinde okullar amayı öngörmüş ve bunlara da "sultânîye" demiştir.

Mekteplerin açılışına kadar, eğitim dînî bir özellik göstermektedir. Çünkü medreselerde verilen eğitim büyük ölçüde dînî eğitim çerçevesinde cereyan etmektedir. Dînî eğitim, eğitimin geneline nüfuz etmiş durumdaydı. Ancak, yeni açılan mekteplerde ve bunlardan biri olan rüştiye mekteplerinde, daha önce eğitimin belirleyici ve yönlendirici unsuru olan din ve eğitimi bu fonksiyonunu kaybetmiştir. Din, diğer derslerin yanında bir ders olarak verilmeye başlamış ve böylece “dînî eğitimden” “din eğitimine” bir geçiş meydana gelmiştir. Din eğitiminin bu yapısı gelişerek bu güne kadar ulaşmıştır. Dolayısıyla, Tanzimat dönemi, genel eğitim tarihimiz açısından olduğu kadar, din eğitimi tarihi açısından da bir dönüm noktasıdır.

Tanzimatla birlikte medresenin yanında açılan mekteplerden biri olan, başlangıçta ortaöğretim seviyesinde, sonradan ortaöğretimin en alt seviyesinde bulunan rüştiye mekteplerinin Tanzimat’tan Cumhuriyet’in kuruluşuna kadar geçen süreçte eğitimde ne kadar başarılı olduğu, bu süreç içerisinde meydana gelen gelişmelerden ne şekilde etkilendiği, bu mekteplerdeki din eğitiminin veriliş metodu, mahiyeti, kalitesi, ortaya çıkan problemler araştırılmaya değer bir yapı arz etmektedir.

Dolayısıyla, rüştiye mekteplerindeki eğitimi, bu mekteplerin yetiştirdiği elemanların seviyesini, toplum ve devlet kademesindeki etkinliğini, metod ve programlarını, din eğitimi ve öğretimini ortaya koymak, bu güne ışık tutacak faydalı bir çalışmayı ortaya çıkaracaktır.

Eğitim tarihimizi daha iyi tanımak ve değerlendirmek ve bu tarihi birikimden gereği gibi istifade etmek için tarihin belirli kesitlerinin müstakil çalışmalarla araştırılıp ortaya konulması gerekmektedir. Tanzimat’tan Cumhuriyet’in kuruluşuna kadarki süreçte rüştiye mekteplerinin tarihi gelişimi ve bu mekteplerde verilen din eğitimi ve öğretimi ile ilgili müstakil, akademik bir çalışmanın olmayışı, bizi böyle bir çalışma yapmaya yöneltmiştir. Tanzimat döneminde kurulan, ortaöğretimin en alt seviyesinde ve günümüzdeki ortaokul düzeyinde görülen rüştiye mekteplerinin tarihi gelişimi ve bu okullarda verilen din eğitimi ve öğretimi ortaya konularak tarihi birikimden yararlanma yolunda bütün hakkındaki sonucun ortaya çıkmasına çalışılacaktır.

B. ARAŞTIRMANIN AMACI

Çalışmamızın başlıca amacı, Tanzimat döneminde kurulan örgün eğitim kurumlarından biri olan rüştiye mekteplerinin tarihi gelişimini ve bu mekteplerde gerçekleştirilen din eğitimi ve öğretimi çalışmalarının bütün yönleri ile ortaya konulmasıdır.

Böyle bir konuyu araştırmakta birkaç amacımız vardır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz.

- Tanzimat'tan Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen süreçte rüştiye mekteplerinin eğitim ve öğretiminin tarih ve işleyişini, yaşadığı sorunları ortaya koymak,
- Medreseden mektebe doğru geçiş sürecinde yaşanan dîni eğitimden din eğitimine geçiş boyutunu rüştiye mektepleri örneğinde ortaya koymak,
- Rüştiye mekteplerinde verilen din dersinde yaşanan olumsuzluklardan, problemlerden günümüz din eğitimcilerinin ders alıp, bu tecrübelerden yararlanarak günümüzdeki benzer yaklaşımlara, sorunlara çözüm bulmalarına yardımcı olabilmektir.

Kısaca ifade etmek gerekirse; Tanzimat'tan Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen süreç içerisinde örgün eğitim kurumlarından biri olan rüştiye mekteplerinin tarihi gelişimini, bu mekteplerde verilen din eğitimi ve öğretiminin tarih ve işleyişini ortaya koyup, o günkü uygulamalardan, günümüz problemlerinin çözümünde yararlanma yollarını aramaktır.

C. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Rüştiye mekteplerinin ilk kurulduğu dönem olan Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti'nin gerilemeden kurtulmak için batıya yöneldiği, dolayısıyla kültürel değişikliğin yaşandığı bir dönemdir. Bu yönelişin bir sonucu olarak geleneksel eğitim kurumları olan, ancak gerileme süreci içerisinde bulunan, bununla birlikte eğitim sahasında önemini ve toplum üzerindeki etkisini sürdüren medreselerin yanında, modern eğitim

kurumları olan mekteplerin açıldığı bir dönemdir. Bu dönemde yapılan reformlardan eğitim de payını almış, eğitimde büyük oranda değişiklikler yapılmıştır. Tanzimat dönemi, eğitim açısından yoğun bir karar alma ve kurumsallaşma dönemi olarak da karşımıza çıkmaktadır.

II.Abdülhamit dönemine gelince, bu dönemdeki eğitim anlayışının Tanzimat döneminde ortaya çıkan ve kabul edilen anlayışın devamı olduğu, hatta bu anlayışın iyice kökleşerek kalıcı hale geldiği görülmektedir. Her ne kadar bu dönemde, daha önceki döneme hakim olan eğitim anlayışının değişerek eğitimin dînî bir atmosfere büründüğü iddia edilse de bu durumun, daha doğru temeller üzerine kurmaya çalışan tutarlı ve yerinde bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir.

Bu dönemdeki eğitim politikasının oluşturulmasında iki görüşün belirgin biçimde ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Bunlardan ilki eğitim kurumlarının öncelikle devletin ve halkın ihtiyacı olan meslek erbabı ve memurların yetiştirilmesidir. Diğer görüş ise önceliğin halkın bir an evvel cehaletten kurtarılması için gerekli tedbirlerin alınmasına imkan verilmesidir.

Tanzimat dönemindeki eğitim çalışmalarının büyük ölçüde İstanbul ile sınırlı kalmasına karşılık, II.Abdülhamit döneminde eğitim hizmetlerinin İstanbul dışına çıktığı ve taşraya ulaştırılmasında önemli mesafeler kaydedildiği görülmektedir.

Bu özelliklere sahip bir süreçte örgün eğitim kurumlarından biri olan rüştiye mekteplerinin tarihi gelişimi ve bu mekteplerde verilen din eğitimi, zaman, şartlar, imkanlar açısından önemli olduğu gibi, metod, muhteva ve malzeme açısından da araştırılmaya değerdir.

Rüştiye mekteplerinin tarihi gelişimi, bu mekteplerde hangi derslerin okutulduğu, derslerin tedris maksadı, bu derslerin öğrenciler için verimli olup olmadığı, bu mekteplerde ders veren öğretmenlerin nasıl yetiştiği, ders programları, öğrenci sayısı, bina durumu, mali durumu gibi konuların incelenmesi bizim için önem arz etmektedir.

Eğitim alanındaki yeni gelişmeler karşısında din ve bunun eğitimi, Tanzimat'a kadar genel eğitimi belirleyen ve hareket noktasını oluşturan esas unsur durumunda iken eğitim tarihimizde ilk defa din, örgün eğitim

kurumlarında genel eğitimin amacı ve hedeflerini belirlemeksizin, genel eğitimin bir parçası olarak mektep programlarında yerini almıştır. Tanzimat yıllarında başlayan bu değişim ve anlayış günümüzde de devam etmektedir. Günümüzde de geçerli olan din eğitimi ve öğretiminin genel eğitim içinde müstakil bir öğretim alanı olması meselesi, Tanzimat dönemine kadar ulaşmaktadır. Dolayısıyla ülkemizde, günümüz örgün eğitim kurumlarında yapılmakta olan din eğitiminin problemleri ve çözüm yolları ortaya konulurken olayın tarihi geçmişinin bilinmesi, yol göstermesi, örnek teşkil etmesi ve yanlışlıkların tekrarlanmaması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle Tanzimat dönemi mekteplerinden biri olan rüştiye mekteplerindeki din eğitimi ve öğretimi meselesi, üzerinde durulmaya ve araştırılmaya değer bir konudur.

Bugüne kadar bu süreci kapsayan çalışmalarda mektepler ya kurumlar tarihi veya bilim tarihi ya da genel eğitim tarihi açısından ele alınmıştır. Yine yapılan araştırmalar yeni kurulan mekteplerden biri olan rüştiye mektepleri ve bu mekteplerde verilen din eğitimi ve öğretimi hakkında müstakil bir çalışmanın olmadığını sadece genel Türk eğitim tarihini içeren kaynakların içerisinde bir alt başlık olarak işlendiğini, ancak bu araştırmamız kadar geniş bir şekilde işlenmediğini göstermekte ve bu nedenle çalışmamızın önemini arttırmaktadır.

Araştırma, tarihi bütünlüğün tamamlanmasına ilave edilen yeni bir halka olarak düşünüldüğünde de din eğitimi tarihi alanına bir katkıda bulunacağını ümit etmekteyiz. Çünkü tarihi tecrübenin çeşitli yönlerinin bilinmesi, bugün bizim o konuda daha isabetli hareket etmemize yardımcı olacaktır.

D. VARSAYIMLAR

1. Mektep ve medrese konusunda devlet, tercihini mektep yönünde yapmış ve bu alanda çalışmalar yapmıştır.

2. Yeni açılan mekteplerden biri olan rüştiye mektepleri hakkındaki karar ve uygulamalarda siyasi fikrin etkileri söz konusu olmuştur.

3. Devlet rüştiye mektepleri hakkında yeni karar ve uygulamalara girerken toplumun ilgi, ihtiyaç ve hazırbulunuşluk düzeylerini bazı istisnalar hariç tam olarak göze almamıştır

4. Rüştiye mekteplerinde verilen din öğretimi, programlarda olması gerektiği kadar yer almamış, II.Abdülhamit döneminde ise daha fazla ağırlık verilmiştir.

5. Rüştiye mekteplerinde din derslerini okutan hocalar meslekî alan bilgisi, genel kültür ve özellikle de pedagojik formasyon bakımlarından yetersiz durumdadırlar.

6. Rüştiye mekteplerinde okutulan din dersleri ile ilgili kitaplar muhteva bakımından yetersiz durumdadırlar.

7. Rüştiye mekteplerindeki din derslerinde geleneksel öğretim metotları takip edilmiştir.

8. Rüştiye mekteplerindeki din derslerinde öğretime yardımcı olabilecek araç-gereçler genelde kullanılmamıştır.

9. Rüştiye mekteplerinin kuruluşundan sona ermesine kadarki süreçte amaç ve metotların belirlendiği, mevcut şartların dikkate alındığı bir din eğitimi teorisi geliştirilememiştir.

E. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Araştırmamızın kapsamı, araştırmanın bütünlüğü içinde 19.yy başlarından Cumhuriyet'in kuruluşuna kadarki süreç içerisinde yeni kurulan örgün eğitim kurumlarından biri olan rüştiye mekteplerinin tarihi gelişimi, bu mekteplerde din eğitimi ve öğretimi alanında yapılan düzenlemeler, karar ve uygulamalar ele alınacaktır.

Araştırma, 1839-1923 yılları arasında, İstanbul ve taşrada kurulan rüştiye mekteplerinin tarihi gelişimi ve bu mekteplerde verilen din eğitimi ve öğretiminin tarih ve işleyişi ile sınırlıdır. Bu mektep dışındaki örgün eğitim kurumları (iptidai, idâdî, sultani, Dârülfünûn vs.), askerî, teknik ve azınlık mektepleri araştırmamızın dışında tutulmuştur.

F. METOD VE TEKNİKLER

Bu çalışma, bir “tarihi araştırma” niteliği taşımaktadır. Sosyal olayların sadece şimdiki durumla gözlenmesi yeterli değildir. Bulduğumuz zaman içindeki deliller, araştırma yapılan alanı tam olarak kapsamadığı gibi, olaylar hakkında doğru ve sağlıklı değerlendirme yapma imkanını da sağlayamamaktadır. Bu yüzden, olayların geçmiş zaman içerisindeki gelişiminin incelenmesi, bütünlüğün sağlanması açısından yararlı görünmektedir.

Çalışmanın tarihi bir konuya dayanması nedeniyle metod olarak öncelikle tarihi metod izlenmiştir. Geçmişte meydana gelen olaylar veya bir problemin geçmişle olan ilişkisi yönünden incelenmesinde kullanılan metoda tarihi metod denmektedir. Böyle bir metodun takip edilmesi ise başlıca iki esasa dayanmaktadır. Bunlardan ilki, araştırma konusu ile ilgili kaynakların toplanması, diğeri de elde edilen malzemenin değerlendirilmesidir. Bizim araştırmamız da bu iki esasa dayanmaktadır. Yani, ilk olarak konumuzla ilgili kaynaklar tespit edilmiş, ve daha sonra elde ettiğimiz bu kaynaklar hakkında anlayıcı bir yorum tekniği kullanılmaya çalışılmıştır. Bu tür çalışmalarda kütüphane ve arşiv çalışmalarının önemli bir yeri bulunmaktadır. Ancak tarihi araştırmaların, tekrarı mümkün olmayan olaylara dayanması ve gerekli malzemenin çoğu zaman dağınık halde bulunması bir takım zorlukları da beraberinde getirmektedir.

Araştırmamız sırasında öncelikle döneme ait, konuyla ilgili arşiv taraması yapılmış, daha sonra gerekli belgeler belirlenerek elde edilmesine özen gösterilmiştir. Bu amaçla, öncelikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde geniş bir katalog çalışması ile çeşitli tasniflerde bulunan konu ile ilgili belgeler tespit edilmiştir. Arşiv malzemesinin dışında, dönemin resmi gazetesi Takvim-i Vekâyi’nin araştırmamızın sınırları içinde kalan nüshaları, başvurduğumuz başlıca kaynaklar arasında zikredilebilir. Bunların dışında eğitimle ilgili çeşitli bilgilerin bulunduğu salnamelerden de istifade edilmeye çalışılmıştır.

Öncelik ve ağırlık yukarıda belirtilen birinci el orijinal kaynaklara verilmekle beraber, konuyla doğrudan ve dolaylı yönlerden ilgili yerli ve

yabancı kaynakların tespiti için özellikle Ankara ve İstanbul ve ayrıca Berlin'de bulunan Berlin'deki kütüphanelerde geniş bir bibliyografya taraması yapılmıştır. Dönemin din eğitimi ve uygulamalarının değerlendirilmesinde ise günümüz genel eğitim ve din eğitimi çalışmalarından da faydalanılmıştır.

Çalışmamızda özellikle arşiv belgelerinin miladi tarihe çevrilmesine özen gösterilmiştir. Ayrıca, kısaltmalar bölümündeki kısaltmaların ve belge tasnifleri için kullanılan kısaltmaların Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ve araştırdığımız diğer kaynaklarda belirlenen ve kullanılan kısaltmalar oldukları belirtilmelidir.

Çalışmamızda, konumuzla ilgili olarak ulaşabildiğimiz süreli yayınlardan da yararlanılmaya çalışılmıştır.

I.BÖLÜM

RÜŞTİYE MEKTEPLERİNİN TARİHİ GELİŞİMİ

A- Tanzimat'tan Önce Osmanlı Eğitim Sisteminin Genel Görüntüsü

Tanzimat Dönemi'nde kurulmasına karar verilen rüştiye mekteplerini incelemeye başlamadan önce, Tanzimat'tan (1839) önce Osmanlı Devleti'nde eğitim sisteminin durumu hakkında genel bir bilgi sahibi olmak yararlı olacaktır.

19. yüzyıla girerken Osmanlı Devleti'nin eğitim kurumları; ilk öğrenimi sağlayan sıbyan mektepleri, orta ve yüksek öğrenim veren medreseler, saray mektebi olan Enderun ve Tanzimat'tan kısa süre önce açılmış olan, az sayıda (Mühendishâne-i Berr-i Hümayun, Mekteb-i Harbiye vb.) meslek okullarından oluşmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan, Tanzimat'ın ilanına kadar ülkenin eğitim hayatına doğrudan veya dolaylı olarak medreseler hakimdir. Yönetim üzerinde de önemli ölçüde etkili olan medreselerin, Osmanlı Tarihi'nin uzun sayılabilecek bir bölümünde, sivil ve askerî kurumların beklentilerine uygun yöneticiler, hekimler, uzmanlar yetiştirerek yararlı hizmetler sunmuş olduğu söylenebilir. Fakat, sonraları medreselerin, her türlü gelişmeye engel olan cehalet ve tutuculuğun kaynağı durumuna geldikleri de bilinmektedir.¹

Cami avlularında veya mezarlık çevrelerinde, yeterli ışık ve havadan mahrum yapılarda öğretim yapan sıbyan mektepleri ise, nicelik itibarıyla yeterli olmadığı gibi, nitelik olarak da çağın gereklerine uygun eğitim ve öğretim vermemektedir.²

Fatih Sultan Mehmed zamanında, Topkapı Sarayı'nda açılan, Enderûn okulu ise, sarayın ve devletin, kuvvet ve nüfûzunu koruma amacına yönelik güvenilir bir kapıkulu sınıfı yetiştirmektedir.

¹ S.Celal Antel, *Tanzimat Maârifî*, İstanbul 1940, s.441.

² Antel, a.g.e., s.441.

Osmanlı Devleti'nde, özellikle Tanzimat'a gelinceye kadar, devlet adamı yetiştiren, üç temel kaynaktan söz edilebilir. Bunlar:

- a) Medrese,
- b) Ordu (Yeniçeri Ocağı- Tımar Sipahisi)
- c) Enderûn

Osmanlı Devleti, 17. yüzyılın sonlarına kadar, en önemli bilim ve eğitim kurumu olan medreseleriyle, kendine özgü yönetim ve askerî örgütüyle yaşamını ve gelişmesini sağlamayı başarmıştır. Buna karşılık, o devirlerde Avrupa, derebeylik mücadelelerinden yeni çıkmıştır. Avrupa ulusları, kilise baskısı altında çağdaş bilinç düzeyine ve Osmanlı'nın bilimsel ve teknik seviyesine henüz ulaşamamışlardır. Avrupa bu iç problemleri nedeniyle, Osmanlı Devleti önünde önemli bir engel ve tehlike oluşturmamaktadır.

Fakat, Avrupa'da, Rönesans ile beraber yeni bir devir başlamıştır. İnceleme ve araştırmaya engel olan skolastik zihniyete savaş açılmış, bunun yerine, inceleme, araştırma ve deneme gibi, düşünceye yeni ufuklar açan metotlar geliştirilmiştir. Bilimsel buluşlar ve bunların sanayide uygulanması, matbaanın icadı, dini, çağın gerekleriyle yeniden yorumlama, Avrupa uluslarını yükseltmiş ve dolayısıyla, yerinde sayan Osmanlı Devleti'nin karşısına, bilim ve teknikle donanmış, yeni ideallerle beslenen, dinamik uluslar çıkmaya başlamıştır. Ayrıca, bilimsel gelişmelere paralel olarak, eğitimbilimleri alanında ulaşılan, yeni yöntem ve teknikler, eğitim kurumlarını etkilemiştir. Düşünce alanındaki metot değişikliği, eğitime yansımış ve Rabelais, Montaigne, Comenius, Rousseau gibi eğitimciler; eğitim öğretim alanında devrimler yapacak özelliklerde yeni ilke ve yöntemler ortaya koymuşlardır.³

Kuşkusuz, ortaya atılan bu ilke ve yöntemlerin, hemen uygulama olanağına kavuştuğu söylenemez. Ancak, o dönemde, Avrupa ülkelerindeki eğitim kurumları ile Osmanlı Devleti'ndekiler arasında, nicelik ve nitelik açısından büyük uçurumların olduğu söylenebilir.

³ Antel, a.g.e., s.443.

Bu dönemde, Avrupa ülkelerinde, eğitim kurumları üzerinde, skolastik din anlayışının etkileri tamamen kalkmamıştır. Buna rağmen okullarda Matematik, Tarih, Coğrafya, Fizik ve Tabiat Bilimleri öğretimine gereken önemin verildiği bilinmektedir.⁴

İşte 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında Avrupa'da eğitim anlayışı bu iken, Osmanlı Devleti'nde eğitim, yukarıda açıklandığı şekildedir. Rönesans ve Reform hareketleriyle ilerleyen Batı karşısında peşpeşe alınan yenilgiler, gurur kırıcı antlaşmalar ve Fransız Devrimi'nin sonucu olarak uyanan, ulusçuluk akımlarının etkisiyle, ülkede baş gösteren isyanlar, bazı Osmanlı devlet adamlarının düşünme ve çözüm bulma yönünde çaba harcamaya başlamalarına neden olmuştur. Bu sebeple Avrupa'ya gönderilen elçilerin etkisiyle yapılacak bir takım reformlarla devletin eski gücüne kavuşacağı görüşü hakim olmuştur. Fakat, Batı'nın üstünlüğü ile sadece askerî alanda karşılaşıldığından ilk reformlar orduda olmuş ve dolayısıyla ilk Batılı öğretim kurumlarını da askerî mektepler teşkil etmiştir.⁵

Bu reformlar dönemine “yenileşme hareketleri dönemi” denilmektedir. Eğitimde III. Mustafa, I. Abdülhamit, III. Selim, II. Mahmud dönemlerinde yenileşmeler yapılmış ve bu yenileşmelere askerî okullar açılarak başlanmıştır. Buralarda yabancı öğretmenlere de görev verilmiş, ilk kez Batı dilleri (Fransızca, İngilizce) programa girmiştir.

Bu dönemde ilköğretim ilk kez zorunlu hale getirilmiş, Batı ile ilişkiler artmış ve ilk kez 1830 tarihlerinde Avrupa'ya öğrenci gönderilmiş, Türkçe olarak yayınlanan ilk gazete Takvîm-i Vakâyî adıyla çıkmış, süreli yayınlar zamanla toplumun eğitim ve kültür düzeyini etkilemişlerdir.⁶

Yeni açılacak mekteplerde talebeye müsbet ilimleri öğretmek ve onlara yüksek bir meslek tahsili verebilmek için evvela hendese adı altında

⁴ Antel, a.g.e., s.443.

⁵ Cahit Yakın Bilim, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma*, Eskişehir 1984, s.11; Cahit Yakın Bilim, *Türkiye'de Ortaöğretim'de Çağdaşlaşma*, 1839-1876 Türk Kültürü, sayı: 171, Ocak 1977; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Tanzimat, İstanbul-1940.

⁶ Yahya Akyüz, *Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Bas.Yay., İstanbul 2001, s.163.

riyâzî ilimlerin okutulması zarûrî görülmüş ve ondan dolayıdır ki ilk açılan mekteplere Hendesehâne veya Mühendishâne adı verilmiştir.⁷

Yenileşmelere askerî eğitim-öğretimden başlanmasının temel nedenleri şunlardır:

- 1- Osmanlılar, savaşlarda yenilgiler çoğaldıkça, bunu öncelikle Avrupa subay ve askerlerinin iyi yetişmiş olmalarına, kendilerinin bu alanda geri kalmalarına bağlamışlar, önce Avrupa tarzında bazı askerî yenileşmelere girişmesini gerekli görmüşlerdir.
- 2- 18.yy'da Osmanlılara gelen yabancı uzmanlarda öncelikle askerî yenileşmeyi tavsiye etmişlerdir.
- 3- Yenilgiler nedeniyle askerî eğitim-öğretimde yenileşmelere gidilmesine ulema ve medreseliler bir şey diyemediklerinden öncelikle bu alanda çalışma mümkün olmuştur.⁸

Türkiye'de Batı tarzında ilk açılan öğretim kurumu olarak, 1734 tarihinde Sadrazam Topal Osman Paşa'nın emriyle, Üsküdar'da kurulan "Hendesehâne" olduğu kabul edilmektedir. Fransız asıllı Humbaracı Ahmet Paşa (Comte de Bonneval) mektebin açılmasında ve çalışmalarında yardımcı olmuştur. Kaynakların, programına modern Fen bilimlerinin de konmuş olduğunu zikrettikleri kurum, Yeniçerilerin muhalefeti üzerine bir süre sonra kapatılarak öğrencileri dağıtılmıştır.⁹

Kendisinden sonra gelenlere örnek olacak gerçek anlamda ilk Batılı öğretim kurumu, 1773 tarihinde açılan "Mühendishâne-i Bahr-i Hümayun"dur. Bu öğretim kurumu ilk askerî deniz okulu olup, Çeşme deniz bozgununun verdiği sarsıntının da etkisiyle ihtiyaç duyulan donanma için mühendis yetiştirmek amacıyla kurulmuştur. Osmanlıların bu Batılılaşma eğilimi, Rusların işine gelmemiştir. Onlar hasta adamın hiçbir zaman iyi olmasını arzu etmemektedirler. Bu nedenle Fransızlara baskı yapılmış bunun sonucu olarak bu okullarda öğretim veren Fransız hocalar

⁷ Osman Nuri Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, c.I, İstanbul 1940, s.309.

⁸ Akyüz, a.g.e., s.164; Ergin, a.g.e, s.315.

⁹ Ergin, a.g.e., s.50; Bilim, a.g.e., s.11-12.

geri çekilmek zorunda kalmış, bundan sonra bu okula İsveç'ten ve Londra'dan yeni öğretmenler ve teknisyenler getirilmiştir.¹⁰

Osmanlılarda Batıya açılan ilk pencere olan bu okula önceleri okuma ve yazma bile bilmeyen küçük çocuklar alınmaktadır. Okulun programı günümüzdeki ilk ve orta öğretim programları düzeyindedir. Çocuklara önce okuma yazma, Arapça, Farsça, Fransızca öğretilir, sonra Matematik ve Denizcilik bilgileri verilmektedir. 1842 tarihinde okula kaptan ve subayların 13-16 yaşlarında olan Kur'an-ı okumuş, sülüs yazı yazabilen çocukları alınmaya başlanmıştır. Okulun süresi 3 yıldır. 1.ve 2. sınıflarda öğrenciler beraberce İlmihâl, Arapça, Hesap, Hendese, Cebir, Resim derslerini görürler; üçüncü sınıfta uzmanlık sınıflarına ayrılırlar ve ilgili dersleri okurlardı. 1842 tarihinden itibaren Fransızca seçimlik, İngilizce zorunlu ders haline getirilmiştir.¹¹ Bu programın yapılmasında yine bir Fransız, Macar asıllı Baron de Tott yardımcı olmuş, hatta öğrencilere Trigonometri dersi okutmuştur. İlk defa ders araçlarının kullanıldığı, tercüme kitaplarının ve bir Batı dilinin okutulduğu, yabancı öğretmenlerin ders verdiği mühendishâne, Osmanlı İmparatorluğu'na Batı teknolojisinin girdiği bir kanal olmuştur. Mektep yalnız Fransızca bilen, Batı metotlarına aşina bir gurup subay yetiştirmekle kalmamış, yarattığı olumlu hava ile de eğitimin çağdaşlaştırılmasına öncülük etmiştir.¹²

1793 tarihinde Hasköy'de, kara ordusuna teknik elemanlar yetiştirmek amacıyla Mühendishâne-i Bahr-i Humâyun'un benzeri olan Mühendishâne-i Berr-i Humâyun kurulmuştur.¹³ Okula önce, lağımçı (istihkâm) ocağı neferlerinden 50 ve humbaracı (topçu) ocağı neferlerinden 30 nefer olmak üzere toplam 80 kişi alınmış, bunlara bir hoca, beş kalfa ve bir Fransızca muallimi ve mütercim tayin edilmiştir.

Mühendishâne-i Berr-i Humâyun'un öğretim süresi 4 yıldır. Okulda önemli ölçüde uygulamaya yer verilmiştir. Bu okul Avrupa devletlerinin dikkatini çekmiş ve her devletten pek çok hediye gönderilmiştir.

¹⁰ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 1970, s.25-26; Ergin, a.g.e., s.315-318.

¹¹ Akyüz, a.g.e., s.164; Ergin, a.g.e., s.315-318.

¹² Ergin, a.g.e., s.315-324; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.V, Ankara 1970, s.67.

¹³ Ergin, a.g.e., s.325.

Özellikle fen derslerinin ağırlıkta olduğu iyi bir programa sahip olan mektep, 1871 tarihine kadar müstakil olarak öğretimini sürdürmüştür, bu tarihten sonra Harbiye Mektebi'nin bünyesine alınarak onun bölümlerinden biri olmuştur.

Askerî amaçla açılan diğer iki çağdaş öğretim kurumu, “Muzika-i Humâyun” ve “Mekteb-i Harbiye”dir. 1831 tarihinde kurulan Muzika-i Humâyun, saray ve ordu bandolarına mûsikî bilir eleman yetiştirecek, 1834 tarihinde İstanbul, Maçka'da, Fransız Saint Cyr askerî okulu modeli olarak açılan Mekteb-i Harbiye ise, Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra yeni teşkil edilen ordunun subay ihtiyacını karşılayacaktır.¹⁴

Mekteb-i Harbiye giderek çağına göre ileri bir öğretim kurumu haline gelmiş, oradan çıkan subayların sivil okullarda müsbet bilim derslerini okuttukları sık görülmüştür. Böylece Mekteb-i Harbiye, sadece subay yetiştirerek değil, uzun yıllar bir öğretmen kaynağı olarak da eğitim tarihimizde etkinlik göstermiştir.¹⁵

Ancak, ülkeye, bilim ve teknolojinin girmesini, şiddetli ve sistemli bir şekilde engellemeyi marifet sayan bazı medreseliler, küçük çaptaki bu yenilikleri de önlemek için her türlü önleme başvurmışlardır. Onların etkisi altında kalan halk da, bu gelişmeleri hoşnutsuzlukla karşılamıştır. Bazı medrese ulemâsının, orduda yenilik yapma girişiminde bulunan III.Selim için: “Askere setre pantolon giydirip imanına hanel getiren, önlerine, muallim diye Frenkleri düşüren padişaha Allah tevfkâtını çok görür.”¹⁶ demeleri, 1832 tarihinde Enderun öğrencilerinden 150 gencin Avrupa'ya eğitime gönderilmesi konusunda, medreselilerin öncülüğünde halkın karşı çıkması ve bu baskılar sonunda hükümetin karar değiştirmesi, tutucu düşüncenin eylemleri arasında sayılabilir.

Devletin, sivil ve askerî eleman ihtiyacını karşılamak amacıyla açılan yüksek ihtisas okullarında da öğretim o kadar yetersizdir ki, Sultan Mahmud 1826 tarihinde Rusya'ya karşı açtığı harpte, ne bahriye

¹⁴ Ergin, a.g.e., s.354-373.

¹⁵ Akyüz, a.g.e., s.169.

¹⁶ Antel, a.g.e., s.444.

mektebinden yetişmiş bir kaptan, ne de mühendishânedan yetişmiş bir subay bulabilmektedir.¹⁷

İşte, Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ilk yarısına böyle bir eğitim anlayışı ve toplumsal yapı ve bu sosyal yapının ürünü olan kurumlarla girilmektedir. Tanzimat dönemi Aydınları, ülkenin içinde bulunduğu bu çıkmazlar yumağını çözmek ve ülkeyi kurtararak, çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırmak için harekete geçmişlerdir. Bu hareketlerden birisi de rüştiye mekteplerinin kurulmasıdır.

B- Rüştiye Mekteplerinin Kuruluşu

Osmanlı Devleti'nde eğitimde yenileşme hareketlerinin başladığı dönemlerde sıbyân mekteplerindeki eğitimin yetersiz görülmesi üzerine, eğitim işlerini yöneten Meclis-i Vâlâ yeni okulların açılmasına 1838'de karar vermiştir.¹⁸ Bu kararın verilmesinde II.Mahmud'un büyük etkisi vardır. Çünkü II.Mahmud (hd. 1808-1839), saltanatının sonuna doğru halkın eğitilmesi için birtakım yenilikler düşünmüş ve bu konuda ilgililerden lâyhalar istemiştir. Padişaha götürülen öneride, yeni bir program uygulanacak sıbyân mekteplerine "sınıf-ı evvel", bunun ileri sınıflarına da "sınıf-ı sâni" denilmesi teklif edilmiştir. Ancak II.Mahmud bu adlandırmayı uygun bulmayarak, "sınıf-ı evvel" denen mekteplerin adının "iptidâi", "sınıf-ı sâni" denen mekteplerin adının ise, çocukların sinn-i rüşde gelinceye kadar okuyacakları ve ancak buradan çıktuktan sonra rüştları sabit olacağı düşüncesiyle, yeni mekteplerin adının "rüşdiye" olmasına karar verilmiştir.¹⁹

Mekteplerle ilgili yenilikler düşünülmeden önce mekteplerde dünya ile ilgili bilgilerden ziyade dînî bilgilere yer verilmekte idi. Bu durumda yabancı dile yer vermiş olan yüksek askerî okullara ve yüksek dereceli mekteplere öğrenci hazırlamak ve devlet dairelerine memur yetiştirmek için yeni

¹⁷ Antel, a.g.e., s.444.

¹⁸ Necdet Sakaoğlu, *Rüştiyeler*, İstanbul Ans., s.377; Koçer, a.g.e., s.43.

¹⁹ Sakaoğlu, a.g.e., s.377; Ergin, a.g.e., c.I, s.384.

öğretim kuruluşlarına acil ihtiyacın olması rüştiye mekteplerinin kurulmasına vesile olmuştur.²⁰

1838 yılında Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından sıbyân mekteplerinin islâhı amacıyla yapılan çalışmalar sırasında, bu mekteplerden küçük olanlarının Kur'an ve İlmihâl öğretimine ayrılarak, daha büyük olanlarının programlarının biraz daha geliştirilip, ilköğretim basamağının üzerinde kurumlar olarak düzenlenmesi uygun görülmüştür. Bu düşünce daha sonra 1847 trihinde oluşturulan Meclis-i Maârif-i Umûmiye tarafından da benimsenerek, ilk grubun 6-10 yaşlar arasındaki çocukların devam edeceği rüştiye mektepleri olarak düzenlenmesi kararlaştırılmış; ardından da İstanbul'da ilk defa 5 rüştiye mektebi açılmıştır.²¹

5 Şubat 1839 tarihinde İmâmzâde Esad Efendi Mekâtib-i Rüşdiye Nâzırı atanarak yeni mekteplerin açılması ile görevlendirilmiştir. İmâmzâde Esad Efendi'nin hazırladığı lâyiha da rüştiye ve iptidaiye talimatnamesi olarak kabul görmüştür. 1839 tarihinde yayımlanan bir fermanla Sultan Ahmet Camii Hünkâr Kasrı'nda Mekteb-i Maârif-i Adliye, Süleymaniye Külliyesi'ndeki Taş Mektep'te de Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye adlı ilk iki rüşdiye mektebi açılmıştır.²²

Rüştiye derecesinde ilk mektebin 1940 tarihinde Sultan Ahmet Camii içinde Mekteb-i Maârif-i Adlî adıyla açıldığı ve daha sonraları Maârif-i Adliye ve Ulûm-ı Edebiye ünvanlarıyla iki kısma ayrıldığı da bazı kaynaklarda belirtilmektedir.²³ Görüldüğü gibi rüştiye derecesinde ilk mektep olan Mekteb-i Maârif-i Adliye'nin ne zaman kurulduğu konusunda çeşitli tarihler söylenmektedir. Yaptığımız araştırmaya göre kaynakların

²⁰ İhsan Sungu, *Mekteb-i Maârif-i Adliye'nin Tesisi*, Tarih Vesikaları I, sayı: 3, Birinci Teşrin 1941, s.212-225; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilâtı ve İcrâatı*, İstanbul 1338, s.25-26; Aynı yazar, *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, s.22; Ergin, a.g.e., c. I-II, s.386-406; Ayrıca bkz. Koçer, a.g.e., s.43-44; Zeki Salih Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, Kayseri 1997, s.47.

²¹ BOA.İ.DH. No: 7648, 12 Cemaziyelahir 1263 (28 Mayıs 1847); İ.DH. No: 8034, 11 Şaban 1263 (25 Temmuz 1847); Zeki Salih Zengin, *II.Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1876-1908)*, Baki Kitabevi, Adana 2003, s.37.

²² Sakaoğlu, a.g.e., s.377; Ergin, a.g.e., s.383; Faik Reşit Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964, s.42; Zengin, *Tanzimat Dönemi...*, s.47; Ayrıca bkz. Sungu, a.g.e., s.212-225; Cevad, a.g.e., s.25-26; Aynı yazar, *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye (SNMU)*, s.22; Ergin, a.g.e. c. I-II, s.386-406.

²³ Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Ortaöğretim*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938, s.10.

çoğunda bu mektebin kuruluşunun 1838 tarihinde düşünüldüğü, kurulmasının ise 1839 tarihinde gerçekleştiği görülmektedir.

Tanzimat döneminde açılan ortaöğretim kurumları arasında rüştiyeler (1838), Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye (1839), Mekteb-i Maârif-i Adlî (1838), Askerî İdâdîler (1846), Mülkiye rüştiyeleri (1847), Dâru'l-maârif (1849) sayılabilir. Meclis-i Umûr-ı Nâfia'nın 1838'de hazırladığı "Umûr-ı maârife müteâllik işler hakkında"ki lâyhaya göre kurulan bu okullar bir rüştiyeler sistemi oluşturmaktadır.

Rüştiye Mekteplerinde talebeler sıraya oturmakta, dersler sıbyân mekteplerinde olduğu gibi her çocuğa teker teker değil, sınıf talebesi kısım kısım ayrılarak, her kısma birden ders gösterilmektedir. Böylece küçük gurup eğitim tekniğinden büyük gurup eğitim tekniğine geçilmiş, yükseköğretim seviyesinin de altına inilmiş olmaktadır.²⁴

Rüştiye mekteplerinin kuruluşuyla ilgili bazı kaynakların beyânlarında farklılıklar bulunmaktadır. Bu beyânlardan birine göre 1773 tarihinden itibaren açılan askerî okullarda öğrencilere önce Türkçe okuma-yazma öğretilmesi, öğretimi geciktirmekte, düzeyi düşürmektedir. Ama sıbyân mekteplerinden böyle bir eksiklikle gelen öğrenciler için bir yenileşme gerekli görülmektedir. Sıbyân mekteplerinde yenileşme yapmak, onların öğretim düzeyini yükseltmek biçiminde bir yenileşme yoluna gidilse medreselilerin tepkisi ile karşılaşılacaktır. Bu nedenle Şubat 1839 tarihinde sıbyân mektepleri ile askerî okullar arasında yer alan ve adına "Rüştiye" denen yeni bir okulun kurulması daha kolay görünmektedir.²⁵ Bu beyâna göre rüştiye mektepleri sıbyân mekteplerinden ayrı olarak açılmıştır. Yani sıbyân mekteplerine dokunulmadan, bunlardan farklı olarak yeni bir okul açılmıştır.

Diğer bir beyânda ise "sıbyân mektepleri" denen ana mekteplerine el sürülmeden "Rüşdiye" adında ilk mektepler açıldığı ve bugünkü ilk mekteplerin temelini atıldığı belirtilmektedir.²⁶ Bu beyâna göre ise sıbyân mektepleri günümüzdeki anaokullarına, rüştiye mektepleri ise

²⁴ İlhan Tekeli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler*, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ansiklopedisi, İstanbul 1985, s. 466-467.

²⁵ Akyüz, a.g.e., s.137.

²⁶ Ergin, a.g.e., c.I, s.384,425.

günümüzdeki ilkokullara denk düşmektedir. 5-6 yaşındaki çocukları eğitime alan, onlara 3-4 yıl boyunca Kur'an okumayı, bazen yazı yazmayı, namaz kılmayı ve bazı duaları öğreten sıbyân mektepleri anaokulları statüsünde sayılamaz. Zaten yazar da, bu okullardan bahsederken böyle bir görüş ileri sürmüyor. Rüştîyeleri açıklarken bunların ilkokul, sıbyân mekteplerinin ise ana okulu olduğunu söylüyor. Kaynakların geneline bakıldığında, bu beyanın hatalı yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü elimizdeki kaynakların genelinde sıbyân mektepleri ilkokul, rüştîye mektepleri ise ilk kuruldukları zaman bu ilkokulların uzantısı gibi düşünüldüğü, onlardan daha üst düzeyde eğitim-öğretim veren üst sınıflar olarak görüldüğü belirtilmektedir.

İlk kuruldukları zaman, sıbyân mekteplerinin daha iyi öğretim veren üst sınıfları gibi düşünülen, "Rüştîye", "mekteb-i rüşdî", "mekâtib-i rüşdiyye", "rüştîye mektebi", "mülkiye rüştîyeleri" de denen, ilk örnekleri 1839 tarihinde İstanbul'da açılan, programında dînî derslerin yanında diğer derslerin de yer aldığı sivil okullar²⁷ olan rüştîyeler, Tanzimat döneminde zamanla genel orta öğretimin en alt düzeyindeki okullar yani, daha önce ilkokul ile Askerî rüştîyeler ve Dârulfünûn rasında bir ortaöğretim kurumu olarak görülen rüştîyeler 1868 tarihinde sultânîlerin kurulmaya başlanmasıyla ortaöğretimin bir alt seviyesine inmiş, 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nde ilkokulun üst seviyesi olarak düzenlenmiş ve günümüzdeki ortaokul düzeyinde bir mektep haline gelmiştir.²⁸

C- Erkek Rüştîye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi

Osmanlı eğitim sistemi içinde sivil ortaöğretim kurumlarının ilk örnekleri sayılan, rüştîye düzeyinde olan, rüştîye düzeyinde olan, Şubat 1839 tarihinde kurulan, özellikle sivil memur yetiştirmeyi amaç edinen, II.Mahmut'un mahlası "Âdlî" olduğu için bu adı alan ve hukûkî bilgilerle ilişkisi olmayan, Mekteb-i Maârif-i Adliye²⁹ ve yine, gerek halka gerek memur olacıklara yanlızsız yazı yazabilme, bir konuyu kaleme alabilme

²⁷ Sakaoğlu, a.g.e., s.377.

²⁸ Akyüz, a.g.e., s.137, 151; Unat, a.g.e., s.43.

²⁹ Akyüz, a.g.e., s.137-138; Ergin, c.I-II, s.386-393.

öğretimi yapmak üzere Mart 1839 tarihinde kurulan, öğrencilerinin 18 yaşına kadar bu okulda kalabileceği ve kabiliyetlerine göre değişen miktarda burs alabilecekleri Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye³⁰, Tanzimat devri başlarında öğretimlerine başlamışlardı.

İlk rüştiye olan Mekteb-i Maârif-i Adliye'ye 1857'de bir de Mekteb-i Maârif-i Adliye İdâdîsi eklenmiştir. Bunun üzerine "Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye" ortadan kalkmıştır. Mekteb-i Maârif-i Adliye 1862 yılına kadar öğretime devam etmiş, bu tarihten sonra da bir taraftan rüştiyelerin çoğalması, diğer taraftan memur okutma ve yetiştirme görevinin mesleki okullara devredilmeye başlanması ve kendisine bağışlanan arsanın Dârulmaârif'e tahsis edilmesiyle ortadan kalkmıştır.³¹

Bir başka kaynağımızda bu iki okulun 1862 tarihine kadar hizmetlerine devam ettikleri ve bu tarihten sonra memur okutmak ve yeniden memur yetiştirmek vazifesinin aynı yıl açılan "Mahrec-i Aklâm" adlı mektebe verildiği belirtilmektedir.³²

Hem Mekteb-i Maârif-i Adliye'yi, hem de Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'yi, açılış maksadına ve okutulan derslere bakıldığında birer meslek okulu saymak yerinde olmaktadır. Çünkü bu iki mektep hem memur yetiştirmek, hem de mevcut memurların bilgilerini arttırmak için açılmıştır. Ancak ileride bu seviyede açılan okullara rüştiye denmesiyle bu iki okul da rüştiye olarak kabul edilmiştir. Aslında bu iki okula rüştiye değil, rüştiyelere eşit olarak açılan memur yetiştirmeye yönelik ilk mülkî mektepler demek daha doğru olacaktır.³³

1845 tarihinden sonra eğitim işi ciddiyetle gündeme alınmıştır. Aynı yıl bir hatt-ı hümayun yayınlayan Abdülmecid, meslekî ve genel öğretime ahiret işleri ölçüsünde önem verilmesini istemiştir. Bunda Avrupalıların fen, sanayi ve maarifte ilerlemiş olduğunu, bundan dolayı köylerden başlayarak her yere okullar açılması gerektiği, uyarısında bulunan Kavalalı Mehmet

³⁰ Akyüz, a.g.e.,s.137-138; Ergin,a.g.e., c.I-II, s.394-406; Nafi Atuf Kansu, *Türk Maârif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul 1930, s.60-61.

³¹ Koçer, a.g.e., s.45.

³² Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991, s. 149.

³³ Kodaman, a.g.e., s. 149.

Ali Paşa'nın etkisi olduğu olasıdır.³⁴ Ayrıca rüştiyelerin ortaöğretim kurumları olarak kabul edilip gelişmelerinde, yine aynı yıl içinde, yani 1845 tarihinde Meclis-i Maârif-i Muvakkat'ın kurulmasının ve bu meclisin aldığı kararların büyük etkisi vardır.³⁵ Bir başka kaynağımızda, aralarında Avrupa'da öğrenim görmüş Harbiye Müdürü Emin Paşa, Keçecizâde Fuad Efendi gibi Batı dil ve kültürüne hakkıyla vâkıf kimselerin bulunduğu, açık fikirli uyanık bir adam olan Melekzade Paşa Abdülkadir Bey'in başkanlık ettiği Meclis-i Maârif-i Muvakkat'ın, 1846 tarihinde kurulduğu belirtilmektedir.³⁶

Meclis-i Maârif-i Muvakkat'a ait fermânda, rüşdiye mekteplerine ait düzenlemede, bu mekteplerin dînî eğitim ve öğretimi ön plana alarak ve dini vecibeleri yerine getirmek için kendine bir yol çizmesinin düşünüldüğü belirtilmektedir.³⁷

1846 tarihinde Meclis-i Maârif-i Muvakkat'ın bir kararı³⁸ ile İstanbul rüştiyelerinin, üç aşamalı olması öngörülen medrese dışı yeni öğretim sisteminin "orta aşaması" olması, iptidâî ve rüşdî öğretiminden geçenlerin devam edebilecekleri bir de "Dârulfünûn" açılması ilke olarak benimsenmiştir. Bu belirleme ile rüştiye mezunlarının "liyâkât ve istidât" sınavlarını kazanması şartıyla Harbiye, Tıbbiye, Mühendishane gibi yüksekokullara girebilmeleri olanağı doğmuştur.³⁹ 25 Şubat 1864 tarihli Sadâret tezkeresinde Rüştiye mekteplerinden Mekteb-i İlimiye, Mekteb-i Harbiye ve Bahriye, Mühendishane ve Tıbbiye gibi yüksek mekteplere geçişin bulunması ile ilgili kayıt bunu doğrulamaktadır.⁴⁰ Bu şekilde görevleri ve durumları Meclis-i Maârif-i Muvakkat tarafından tespit edilmiş olan rüştiye mekteplerinin, bu meclisin dağılmasından sonra, 1846 tarihinde Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin kurulmasıyla, aralıklarla açılmaya ve Meclis-i Maârif-i Muvakkat tarafından alınan kararların

³⁴ Sakaoğlu, a.g.e., s.479.

³⁵ Zengin, *Tanzimat Dönemi...*, s.47; Sakaoğlu, a.g.e., s.479.

³⁶ Koçer, a.g.e., s. 52-53.

³⁷ SNMU, sene 1317, s.23-24; Cevad, a.g.e. 1338, s.30-32; Koçer, a.g.e., s. 52-53.

³⁸ Takvim-i Vakâyî, no: 303, 27 Recep 1262/21 Temmuz 1846.

³⁹ Sakaoğlu, a.g.e., s.377-378; Koçer, a.g.e., s. 52-53.

⁴⁰ Unat, a.g.e., s.42.

uygulanmaya başlandığı görülmektedir.⁴¹ Bir başka kaynağımızda Mekâtibi Umûmiye Nezareti'nin 1847 tarihinde Mekâtib-i Rüştîye Nezâreti yerine ihdas olunarak, Vakânüvis Esad Efendi'nin bu işin başına getirildiği ve Sadâret Mektûb-i Kalem-i Mümeyyizi, Farsça Mütercimi Kemal Efendi'nin de ona muavin verildiği ve işte bu tarihten itibaren İstanbul'da "Rüşdiye" denilen ilk mekteplerin temelini kat'î olarak atılmış olduğu belirtilmiştir.⁴² Buna göre Meclis-i Maârif-i Muvakkat'a, Mekâtib-i Rüştîye Nezâreti de denildiği, ayrıca Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin 1846 tarihinde değil, 1847 tarihinde kurulmuş olduğu ve bu tarihin daha uygun olduğu da görülmektedir.

Öncelikle, Meclis-i Umûr-ı Nâfia'nın kararına benzer olarak Meclis-i Maârif-i Muvakkat'ta alınan karara göre mevcut mektepler iki kısma ayrılmış, ilk grup altı-on yaşındaki, ikinci grup ise on yaşın üzerindeki çocuklara ayrılarak, ilk gruba sıbyân, ikinci gruba ise rüştiye mektepleri adının verilmesi kararlaştırılmıştır.⁴³ Daha sonra hazırlanan mazbatada İstanbul ve civarındaki mevcut sıbyân mekteplerinin büyük olanlarından 120 tanesinin rüştiye mektebi olarak ayrılmasına karar verilmiştir. Ancak maddî sıkıntılar ve yeterli sayıda muallim bulunamaması gibi nedenlerle, bunların hepsinin aynı anda açılması mümkün görülmediğinden, ilk aşamada 30 tanesinin yeterli olacağı ve rüştiyelerin sıbyân mekteplerinin düzenlenmesinden bir yıl sonra açılmasının daha uygun olacağı belirtilerek, şimdilik Dersaâdet'te 3, Üsküdar ve Tophane'de ise birer olmak üzere toplam beş rüştiyenin açılması uygun görülmüştür.⁴⁴ Bu daha önce belirtilmişti. Bu konuda ilk önemli teşebbüs, Mekâtib-i Umûmiye nâzırı olan Kemal Efendi'nin, İstanbul Davutpaşa'da eski bir sıbyân mektebini rüştiye haline getirerek, orada imtihanla aldığı öğrencilere yeni teknik ve usullere göre dersler okutmasıdır.⁴⁵ Bu rüştiye mektebinin adına Davutpaşa Taş Mektebi denilmektedir.⁴⁶ Bununla beraber açılması kararlaştırılan diğer rüştiyelerin yukarıda da bahsedildiği gibi maddî

⁴¹ Zengin, a.g.e., s.47-49.

⁴² Ergin, a.g.e., s.441.

⁴³ İ.DH.No. 7648, 12 C. 1263 / 28 Mayıs 1847.

⁴⁴ İ.DH.No.8034, 11.Ş.1263 / 25 Temmuz 1847; Zengin, a.g.e., s.47-49.

⁴⁵ Unat, a.g.e., s.43; Bilim, a.g.e., s.45.

⁴⁶ Sakaoğlu, a.g.e., s.377-378.

sıkıntılar ve muallim eksikliğinden dolayı açılmalarının oldukça zaman aldığı görülmektedir.

Davutpaşa Taş Mektebi'nden sonra 1848 tarihinde İstanbul'un Bayezid, Üsküdar, Beşiktaş ve Fatih semtlerinde de rüştiyeler açılmasına karar verilmiştir.⁴⁷ Bununla ilgili Cevdet Paşa'ya atfen kızı Aliye Hanım , Kemal Efendi'nin, tayin olduğu memuriyetin ehli, faal bir zat olduğundan, örnek olması için Davutpaşa mektebini rüştiye mektebine çevirerek orada yeni usûle göre Arapça, Farsça, Hesap ve Coğrafya okutturarak, az zamanda öğrencilere bazı ilimlerin öğretilmeye başlanmasıyla, 1264 (1847) tarihinde öğrencileri padişah huzurunda imtihan ettirdiğini, bu eğitim sisteminin herkes tarafından beğenilmesi sonucu bu mektebe dört mektebin daha ilave edildiği belirtilmiştir.⁴⁸ Böylece rüştiyelerin çoğaltılmasına başlandığı görülmektedir.

İstanbul rüştiyeleri arasına 21 Mart 1850 tarihinde Bezm-i Âlem Sultan'ın yaptırdığı "Dârulmaârif" adlı rüştiye de eklenmiştir.

Dârulmaârif ile ilgili olarak başka bir kaynağımız, karşılığında olan rüştiye okullarının, ilkokul ile ortaöğretim arasında, günümüzdeki ortaokul seviyesinde bir kuruluş olduğunu, Tanzimat adamlarının Batıyı bir çok vesilelerle görmüş olmaları sebebiyle ilköğretim ile yükseköğretim arasında Batıda lise denilen bir öğretim basamağının varlığını bildiklerini, ancak bu basamağı gerçekleştirmek için henüz imkanların yetersizliğinin de farkında olduklarını⁴⁹, Abdülmecid'in bu konuya eğilmesinden sonra açılışı olan 1838 tarihinden 1847 tarihine kadar bir yenisini eklenmeyen rüştiye mekteplerine İstanbul içinde 5 yenisini ve İstanbul dışında da bazı okulları açtıktan ve derslerini de yeni metoda göre okutup programlarına coğrafyayı da ekledikten sonra, devrine göre rüştiye ile Dârulfünûn arasında olan lise öğretimine paralel Dârulmaârif adlı bir okul açıldığını belirtmektedir.⁵⁰

Dârulmaârif'in rüştiye olmadığına dair bir başka kaynağımızda da, bu mektebin, Abdülmecid'in annesi Bezm-i Âlem tarafından Sultan Mahmut

⁴⁷ İ.DH.No.8034, 11.Ş.1263 / 25 Temmuz 1847; Koçer, a.g.e., s.54; Zengin, a.g.e., s.47-49.

⁴⁸ Cevdet Paşa ve Zamani, Kanaat Matbaası, İstanbul 1332, s.50; Ergin, a.g.e., s.444.

⁴⁹ Koçer, a.g.e., s.54.

⁵⁰ Takvim-i Vakâyî, no: 435, sene 1266; Koçer, a.g.e., s.54.

türbesi yanındaki arsaya yapılmış ve 7 Cemâziyelevvel 1266 (1849) tarihinde açılmış olduğu, asıl adının Vâlîde Mektebi iken Meclis-i Vâlâ tarafından Dârulmaârif denilmesinin uygun görüldüğü, derme çatma binalarda ilk mekteplerin açıldığı sırada, doğrudan doğruya mektep olarak yapılmış böyle yeni bir bina ele geçince burasının rüştiye mekteplerinden üstün, okuyup yazma ile bazı fenler öğretecek ve bu suretle hem açılması kararlaştırılan Dârulfünûn'a talebe, hem de hükümet dairelerine memur yetiştirecek bir hale getirilmek istendiği ve programının da ona göre düzenlendiği belirtilmektedir.⁵¹

Buna göre daha önce rüştiye olarak belirtilen Dârulmaârif'in bu kaynaklara göre rüştiye mektebi olmadığı, rüştiye ile Dârulfünûn arasında, hem açılması kararlaştırılan Dârulfünûn'a talebe, hem de hükümet dairelerine memur yetiştirecek olan günümüzdeki lise dengi bir okul olduğu anlaşılmaktadır.

1852 tarihine gelindiğinde İstanbul'da 10 rüştiye mektebinin⁵², bir başka kaynağa göre ise 12 rüştiye mektebinin olduğu belirtilmektedir.⁵³

Tüm yenileşme çabaları yapılırken medrese de boş durmamış ve bu yenilik hareketlerine karşı baskısını artırmıştır. Bunun sonucunda padişah maarifte yenileşme hareketlerinin önderi olan Kemal Efendi'yi Avrupa'ya göndermek zorunda kalmıştır. Buna rağmen rüştiyelerin çoğaltılması durdurulmamış, ancak hızı yavaşlatılmıştır.⁵⁴

İstanbul'daki rüştiyelerin başarılı öğretimleri⁵⁵ sonucunda Meclis-i Maârif-i Umûmiye Bâb-ı Âlî'ye, rüştiye mekteplerinin taşraya yayılmasını belirtmek için bir rapor göndermiştir. Bunu gerçekleştirmek hemen mümkün olamamıştır. Meclis-i Maârif-i Umûmiye ilk olarak Bursa ve Edirne'de diğer illere model olacak rüştiye mektepleri kurmuştur. 1846 tarihinde Meclis-i Maârif-i Umûmiye'nin, sıbyân ve rüştiye mekteplerinin

⁵¹ Ergin, a.g.e., s.449.

⁵² Salnâme-i Devlet, 1271; Takvîm-i Vekâyî, 10 Ş. 1265, no: 410; SNMU, 1317; Cevad, a.g.e., s.38; Yücel, a.g.e., s.8; Unat, a.g.e., s.43; Kodaman, a.g.e., s.150; Ergin, a.g.e., C.I-II, s.447; Sakaoğlu, a.g.e., s.377-378; Zengin, a.g.e., s.47-49.

⁵³ Akyüz, a.g.e.,s.151-152.

⁵⁴ Koçer, a.g.e., s.62.

⁵⁵ Rüştiyelerin başarılı öğretimleri için bkz.: Takvîm-i Vekâyî, 23 Rebûlâhir 1264, no: 372; Salnâme-i Devlet, 1271; SNMU, 1317, s.24 vd.; Cevad, a.g.e., s.39; Kansu, a.g.e., C.I, s.111 vd.; Unat, a.g.e., s.43.

yasal çerçeveye oturması için “Mekâtib-i Sıbyân ve Rüştîye Nizâmnâmesi”ni düşününceye kadar, rüştîyelerin genişlemesi mümkün olmamıştır. Bu nizâmnâme 10 yaşını geçmiş çocukların rüştîye mekteplerine devam zorunluluğunu şart koşturmuştur. Çünkü aileler çocuklarını maddî nedenlerden dolayı okullara göndermek istemiyordu. Meclis-i Maârif-i Umûmiye Bursa ve Edirne’deki sıbyân mekteplerinin öğrencilerine ilmihâl ve ahlak risâlesi kitaplarının okutulmasını öngörmüştür. Sıbyân mekteplerinde uygun kitapları okuyabilen öğrenciler rüştîye mekteplerine kabul edilmiştir. Meclis-i Maârif-i Umûmiye bu yeni okullarda öğretmen olunabilmesi için Dârulmuallimîn mezunu olma şartını koymuştur. Okul müdürü ulemâlardan seçilmiştir. Bu teklifler devlet tarafından onaylanmış ve 24 Cemâziyelâhir 1264 / 22 Ekim 1848 tarihinde bir karar çıkarılmıştır.⁵⁶ Bu adım Bursa, Edirne ve İstanbul’da kurulan mekteplerin taşraya genişlemesine imkan sağlamıştır. Fakat öğretmen eksikliğinin giderilmesi için Meclis-i Maârif-i Umûmiye’nin, öğretmen okulunu bitirenlerin bu okullara gönderilmesi kararını doğurmuştur. İdareciler çocukların Edirne ve Bursa’daki sıbyân ve rüştîye mekteplerine devamını güçleştirdiğini belirtmiştir. Eski başkentleri olma hasebiyle Bursa ve Edirne’nin, İstanbul’dan sonra merkezî şehir seçilmeleri beklenen bir karar olarak görülmektedir. Bir sonraki aşama olarak eğitim Bosna’da genişletilmeye çalışılmıştır.

Rüştîyelerin Bosna eyaletinde kuruluşu 1850’li yıllara rastlar. Rumeli askerî birliğinin başında duran Ömer Lütfi Paşa, Bosna yöneticileriyle beraber Bâb-ı Âlî’den, Bosna eyaletindeki 5 sancak merkezine medrese ve sıbyân mektepleri dışında rüştîye mekteplerinin kurulmasını ve İstanbul’dan bu mektepler için öğretmen atanmasını istemiştir. Meclis-i Maârif-i Umûmiye ve Meclis-i Vâlâ 16 Safer 1267 / 17 Mayıs 1851 tarihinde Bosna yöneticileri ve Ömer Lütfi Paşa’nın 5 sancakta medrese ve sıbyân mektebi dışında rüştîye mektebi kurulması teklifini kabul etmiştir. Bu bölgedeki Müslümanların merkezî yönetim ve Tanzimat reformlarına karşı çıkması ihtimali, teklifin kabul edilmesine neden olmuştur.

⁵⁶ BOA İ.MVL. No: 3324, 24 Ca 1264 / 2 Ekim 1848.

Rüştiye mektebi için seçilen merkezlerin arasında Bosna'nın önemli şehirleri, örneğin Saraybosna ve Mostar bulunmamaktadır. Bunların dışlanması bu iki şehrin bölgesel talepte bulunmalarına neden olmuş ve bu talepler de Sultan'ın fermânıyla Saraybosna ve Mostar'da rüştiye mekteplerinin kurulmasıyla karşılanmıştır. Sonraki yıllarda Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından rüştiyelerin Edirne, Bursa ve Bosna gibi bölgelerde yayılması konusundaki politika, 25 C 1269/ 5 Nisan 1853'te 25 yeni rüştiye mektebinin açılması kararıyla sonuçlanmış⁵⁷ ve bu konuda bir irâde-i seniyye yayınlanmıştır.

Örgün eğitimin etkili bir şekilde yayılmasına dair adımlar, Girit'e bağlı Kandiye ve Hanya şehirlerindeki Müslüman bölgesinde, sıbyan mektepleri dışında rüştiyelerin kurulmasıyla atılmıştır. Bunun bir sebebi de bu bölgedeki gayri müslimlerin eğitim durumlarının da geliştirilmesidir. Bunun gerçekleşmesi, her gayri müslim köye muhtemelen Yunanistan'dan öğretmenler getirtilerek mümkün olmuştur. Diğer taraftan bölge müslümanlarının eğitimlerinin geliştirilmesi de amaçlanmıştır. Bu tip bir eğitime duyulan ihtiyaç ve aynı zamanda diğer sebeplerden biri olan bazı Müslümanların hristiyanlığa yönelme ihtimali dolayısıyla, Müslüman çocukların cehaletten kurtulmasında bir âciliyeti gerektirmiş ve sıbyân mekteplerinin Girit adasındaki Müslümanların islâmî akîdelerini güçlendirmek gayesiyle, her Müslüman köyde bir sıbyân mektebi kurulması lüzûmlu görülmüştür.

Büyük merkezlerde 25 rüştiye açılmasıyla ilgili başka bir kaynakta 1856 tarihi verilmektedir. Buna göre Meclis-i Maarif-i Umumiye İstanbul dışında 25 rüştiyenin açılmasına karar vermiş ve bunlardan birisi de İzmir'de açılmıştır.⁵⁸ Taşrada açılması kararlaştırılan rüştiyelerin yedisi Anadolu'da, 15'i Rumeli'de, 3'ü de Ege Adaları'nda kurulması düşünülmüştür.⁵⁹ Taşralarda rüştiyelerin açılması ile ilgili Cevdet Paşa'ya affen kızı Fatma Aliye Hanım, 1265 (1849) tarihinde beş mektebin

⁵⁷ Akyüz, a.g.e.,s.151-152; Sakaoğlu, a.g.e., s.377-378; Koçer, a.g.e., s.62; Kodaman, a.g.e., s.150.

⁵⁸ İ.DH. No: 23335, 19 N. 1272 / 24 Mayıs 1856; Zengin, a.g.e., s.47-49.

⁵⁹ Cerîde-i Havâdis, 3 Muharrem 1272, no: 756; Nevzat Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Ankara 1948, s.379; Unat, a.g.e., s.43; Kodaman, a.g.e., s.92; Bilim, a.g.e., s.46.

öğrencilerinin Meclis-i Vâlâ ve padişah huzurunda imtihan ettirildiğini, Kemal Efendinin bu görevinin beğenildiğini ve bundan sonra taşralarda da rüştiye mekteplerinin kurulmaya başlandığını belirtmektedir.⁶⁰

Açılması kararlaştırılan rüştiyelerin ilk aşamada, yedisi Bosna'da, biri Tekirdağ'da olmak üzere, 1855 tarihinde açılmıştır. 1856 tarihinde ise rüştiye sayısı 13'e çıkmıştır.⁶¹ Anadolu'da ise ilk rüştiyeler 1859 tarihinde Rodos, İzmir, İzmit, Karahisar-ı Şarki, Kastamonu ve Yozgat'ta açılmıştır.⁶² Ayrıca bu yıllarda Rumeli'de rüştiyelerin sayısı 28'e yükselmiştir.⁶³

Projenin gerçekleşme umutlarına karşılık 1856 tarihinde, planlanan 25 rüştiyeden sadece 6'sının kurulabildiği⁶⁴, yani hedeflerin çok uzak bir noktada bulunmakta olduğu, en azından Ankara⁶⁵, Kandiye ve Skoder'de⁶⁶ sivil okulların eksik olduğunun bilindiği, özellikle 1854-1856 tarihlerinde Kırım savaşındaki harcamalar ve Osmanlının o dönemdeki mâlî durumunun hiç te tatminkâr olmadığı göz önünde bulundurulursa, elbette bu sonucun şaşkırtıcı görünmediği bir başka kaynağımızda belirtilmektedir.⁶⁷

Maddi problemin üstesinden gelmenin bir yolu da, "nısfı rüşdiyeleri"nin kurulmasıdır. Bu rüştiyeler köy tipi olup, iki yıl iptidâî, iki yıl rüşdî sınıflıdır. Başlangıçta bunun uygulanması sadece muallim-i sâni ve bevâbın iki yıl süreyle, müdürün üç yıla kadar atanması ve fenni derslerin öğretilmesiyle mümkün olmuştur. Muallim-i sâni çoğu zaman mahalli ulemalardan seçilmektedir. Bu şekilde bir çok rüştiye kurulmuş ve bunların ilk iki yılı yan rüştiye olmuştur.⁶⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap bölgesinde ilk rüştiye Şam'da kurulmuştur. Burada rüştiye mektebinin açılma sebebi 1860-61 yıllarında Suriye'de Tanzimat fermanına karşı birkaç hadisenin olmasından

⁶⁰ Cevdet Paşa ve Zamani, Kanaat Matbaası, İstanbul 1332, s.50; Ergin, a.g.e., s.444.

⁶¹ Salnâme-i Devlet, 1271, s.106-107; Takvîm-i Vekâyi, 18 Recep 1271, no: 561.

⁶² Salnâme-i Devlet, 1276, s.110.

⁶³ Salnâme-i Devlet, 1276, s.108-109.

⁶⁴ BOA.İ.MVL. No: 15492, 23 Ş 1272 / 29 Nisan 1856.

⁶⁵ BOA.İ.MVL. No: 15268, 22 B 1272 / 29 Mart 1856.

⁶⁶ BOA.İ.MVL. No: 23032.

⁶⁷ Selçuk Akşin Somel, The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire (1839-1908): Islamization, Autocracy and Discipline, Leiden: EJ 2001, s.69.

⁶⁸ BOA.İ.MVL. No: 23870, sene 1281 / 1865.

kaynaklandığı muhtemeldir. Buradaki anafikir yasal eşitliği sağlamaktır. (iyi eğitilmiş hristiyanların üstünlüğüne karşı Müslümanların eğitilerek kan dökülmeye varan öfkeyi engellemek için). Osmanlı idaresi bu koşulları düzenlemek için Şam'daki sıbyân mekteplerini yenileştirmeyi ve çok verimli eğitim kurumları haline dönüştürmeyi uygun bulmuştur. Meclis-i Vâlâ Şam'daki eski sıbyân mekteplerinin eğitim fonksiyonunun devam edemeyeceğini belirtmiştir. Yerel dînî vakıflara bağlı bu okullar, eğitimle ilgisi olmayan halk için iyi bir arpalık olmuş ve yerel Müslümanlara eğitim vermeyi durdurmuştur.⁶⁹

Böylece Müslüman çocuklar vakitlerini sokakta geçirir durumda iken, gayri müslim çocukları kendi okullarında veya kendi literatüründe arap dilinde lisân-ı islâmiye eğitimi veren yabancı okullarda eğitim görüyorlardı. Gayrimüslimler Müslümanların üstünde bir eğitim aldıklarından dolayı yüksek makamlarda görev almaktadırlar. Bu savaş sonucunda eyâlet, rüştiye mektebi kurmaya ve sıbyan mekteplerinin modernleştirilmesine yönelmiştir. Eğitimin modernleştirilmesi ile ilgili başka bir konu da Tanzimat reformlarının bu şehirde var olduğunu göstermektir. Rüştiyelerin idâresi ve sıbyân mekteplerinin modernleştirilmesi Mekâtib-i Şamiyye Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunun başında Mahmud Efendi durmaktadır. Şam'daki özel yönetim kurulu Osmanlı İmparatorluğu'ndaki il eğitim idaresinin ilk örneklerinden biridir.⁷⁰ Buradaki hedef, Şam'daki eğitimin Tanzimat reformlarıyla gerçekleştirilmesiyle, şehrin yönetim durumunun bölgede kuvvetlendirilmesidir.⁷¹

Padişah II. Mahmud'un fermanına benzer ve hatta onu te'yid eder diyebileceğimiz ikinci bir fermân 23 Mayıs 1863 tarihinde yayınlanmıştır.⁷² Bu fermanda, halkının refah ve saâdetini düşünen, memleketini ilerlemiş ve aydınlanmış görmek isteyen Padişahın, onların iyi bir terbiye almalarını ve iyi bilgilere ve hünere sahip olmalarını, bu yüzden gerek İstanbul'da

⁶⁹ Somel, a.g.e., s.71-73.

⁷⁰ BOA BEO. A.MKT.MVL. No: 134/33, 21 R 1278; Cevad, a.g.e., s.95-96.

⁷¹ Somel, a.g.e., s.72.

⁷² Cevad, a.g.e., s.95.96.

gerekse taşrada çeşitli rüşdiye ve sibyan mektepleri açılarak halkın ilim ve hüner öğrenmelerini istediği belirtilmektedir.⁷³

Taşrada eğitimin geliştirilmesinin en önemli nedeni, o bölgede milliyetçilik ve ayrılıkçılık fikrinin gelişmesini engellemektir. 1865 tarihinde Büyük Vezarete gönderilen rapora göre, Tırhala sancağı idarecisi, Yunan halkının önceden Arnavut ve diğer müslümanlardan kaçındığını, onlara para ödediklerini, Arnavutların Türkçe bilmemelerine karşılık Yunancayı yazıp okumalarının daha iyi olduğunu bildirmektedir. İdareciye göre provakatör yunanca broşürler Yunanistan'dan kaçırılıp Arnavut derebeylerinin okuması için Tırhala ve Yanya'nın bazı bölgelerinde dağıtılmıştır. Yunanların Arnavutların cehâletinden faydalanmalarını ve zihinlerini tahrişten doğacak sorunları önlemek için Engiri, Avlonya, Delvini ve Çamlık'ta rüştiye mektepleri planlanmıştır. Bu kurumlar halka din hakkında gerekli bilgiyi verecek, bölgedeki müslümanları medeniyet yoluna sokacak ve onları cehalet karanlığından kurtaracaktır.⁷⁴ Bu teklif Bâb-ı Âlî'ye sunulmuş, Maârif-i Umûmiye Nezâreti bu bölgedeki öğrencilerin Kur'an ve dînî bilgilerde temel düzeye ulaşmadığı sürece rüştiye mekteplerinin ehemmiyetsiz olduğunu ifade etmiştir. Bu yüzden Maârif-i Umûmiye Nezâreti rüştiye mektepleri yerine, büyük şehirlerde Kur'an okulları kurmayı önermiştir. Bâb-ı Âlî ve Yanya Valisi arasındaki uzun yazışma sürecinden sonra Engiri sancağına bağlı şehirlerde 30 Kur'an okulu kurulması ve hocalara aylık 100 kuruş bağlanması kararlaştırılmıştır.⁷⁵

Eğitim idârecileri müslüman Arnavut çocuklarının Hristiyan okullarına, yani Yunan okullarına devam ettiklerini belirtmiş, Kuran okullarının sadece önleyici bir önem niteliğinde olduğunu savunmuşlardır.⁷⁶

Taşradaki halkın merkeze dilekçeler gönderip devlet okulları talep etmesi vâkî olmuştur. Bâb-ı Âlî bu tarz talepleri karşılamakta elinden geleni yapmıştır. Bölgesel talepleri mâlî olarak karşılamak mümkün olmayınca

⁷³ Koçer, a.g.e., s.74.

⁷⁴ BOA. İ.MVL. No: 24964, 1 S 1283 / 13 Temmuz 1866.

⁷⁵ Somel, a.g.e., s.72.

⁷⁶ BOA. İ.MVL. No: 24964, 1 S 1283 / 13 Temmuz 1866.

Maârif-i Umûmiye Nezâreti daha önce planlanmış rüştiyeleri iptal edip, yerel talepleri dikkate almıştır. Örneğin 1853 tarihinde Tekirdağ yerel yönetimi, Bâb-ı Âlî'ye gayri müslimlerin ekonomik avantajıyla rekabet edebilmek için rüştiye mektebinin kurulmasını talep ettikleri dilekçe üzerine, Meclis-i Maârif-i Umûmiye bu talebe büyük önem vermiş ve daha önce planlanmış bir rüştiye projesini iptal etmiştir. Başka bir örnek Adapazarı'nda görülmektedir. Yerel yönetim, Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne rüştiye kurulması için başvuruda bulunmuştur.⁷⁷

1869 yılına kadar rüştiyeler, küçümsenmeyecek bir artış göstererek Tanzimat eğitimi siyasetinin temelini teşkil etmiştir. Saffet Paşa zamanında 1869 yılında Sıbyân mekteplerinden rüşdiyeye alınacak öğrencilerin sınava tabi tutulması kararlaştırılmıştır. Bu yıl içinde çeşitli illerde 31 rüştiye mektebi açılmıştır.⁷⁸ Bir başka kaynakta bu 31 adet rüştiyenin 1868 tarihinde açılmış olduğu belirtilmektedir.⁷⁹ 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi yayımlandığı sırada, çeşitli vilayetlerde 87; İstanbul'da ise 12-13 rüştiye bulunduğu belirtilmektedir.⁸⁰

1. Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi ve Rüştiye Mektepleri

Tanzimat devrinde eğitim reformlarının pek çoğunda olduğu gibi, 1866 tarihinden sonra da Osmanlı liderleri gerek örnek ve gerek rehberlik bakımından Fransa'ya yönelmişlerdir. Fransa da Yakın Doğu'da değişmekte olan kuvvet dengesini ve özellikle Amerikan misyonerlik faaliyetlerini düşünerek kendi politikası açısından fikir ve hizmet sunmaya zaten hazırды. Ali ve Fuad Paşaların daveti üzerine eğitim konusunda fikir vermek üzere Türkiye'ye gelen devrin Fransız Eğitim Bakanı Jean Victor Duruy, her seviyede mektepler açılmasını, orta ve yüksek öğrenime özellikle önem verilmesini ve bu mekteplere imparatorluğun bütün teb'asının çocuklarının devamının sağlanmasını tavsiye etmektedir. Fransız Dışişleri Bakanı da İstanbul'daki elçisi M.Bourre'ye, yapılacak

⁷⁷ BOA. İD. No: 19173, 17 S 1270 / 19 Ekim 1853; BOA. İ.MVL. No: 23870, 11 L 1281 / 9 Mart 1865; Somel, a.g.e. s.73.

⁷⁸ Koçer, a.g.e., s.84-86.

⁷⁹ Cevad, a.g.e., s.101.

⁸⁰ Kodaman, a.g.e., s.150; Karal, a.g.e., c.VII, 1860'ta 57, 1868'de de 87 rüştiye olduğunu belirtmektedir.

bütün reformlarda Fransız görüşünün yansması için her şeyin yapılması talimatını vermiştir.⁸¹

22 Şubat 1867 tarihinde Fransa Bâb-ı Âlî'ye vaat edilen reformların yerine getirilmesi için bir nota vermiştir. Bunun eğitimle ilgili kısmını Victor Duruy hazırlamıştır. Projede Osmanlı eğitim sisteminin yeniden teşkilatlanması, Hristiyan mekteplerinin korunması ve teşviki, yeni mekteplerin açılması ve imparatorluğun bütün mekteplerinin kamu hale getirilmesi herkesin faydalanacağı kütüphaneler kurulması istenmektedir. Fransa bu isteklerini 1856 Fermânı'nın bir gereği saymaktadır. Notadan birkaç ay sonra Sultan Abdülaziz (1861-1876), fetih dışındaki bir amaçla Paris'i ziyaret etmiştir. Padişah seyahatinde Fransız eğitiminden epeyce etkilenmiş ve kendi ülkesinde de Fransız modeli mektepler açılmasını istemiştir.⁸²

Bütün bu fikir ve faaliyetlere ek olarak devrin kuvvetli adamlarından Ali ve Fuad Paşalar da Fransız görüşüne taraftardılar. M.Reşit Paşa ise İngiliz politikası taraftarıdır. Ali Paşa, isyanları bastırmak üzere 1867 tarihinde gittiği Girit'ten yazdığı ünlü muhtırasında, Osmanlı kardeşiliğinin ve imparatorluğun bütün teb'asının birleşmesinin gereği üzerinde durularak, idârî kadroların Gayr-ı Müslimler'e de açık olmasına işaret etmiştir. Ali Paşa lâyihasında ayrıca Batı devletleri seviyesine erişmek için Batı tipi mektepler açılmasını da vurgulamaktadır. Paşa'ya göre, milletin terbiye ve bilgilerini yeterli hale getirmek farz derecesindedir. Fuat Paşa da Ali Paşa ile aynı fikirdedir. Ona göre İslamiyet'in emrettiği ilim başka, diğer milletlerin ilmi başka değildir. İlim, âlemi akıl ve iz'an için ışık saçan tek parlak güneştir. Faydalı keşifleri ve yeni ilimleri, geldikleri yer neresi ve hangi millet nezdinde olursa olsun, almak gerekir.⁸³ Devletin Maârif Nâzırı Saffet Paşa da Fransız tezini desteklemektedir. Paşa'ya göre bilimlerin hayranlık verici ilerlemeleri Avrupa'yı bu seviyeye erdirmiştir. Bir zamanlar ilme verdiği değerle görkemli günler yaşayan Osmanlı Devleti, eskiden olduğu gibi yine ilmin gelişmesine katılmalıdır. Bu faaliyetlerin temel

⁸¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1973, s.159-160; Karal, a.g.e., c.VI, s.337.

⁸² Koçer, a.g.e., s.82-83; Sakaoğlu, a.g.e, s.480; Karal, a.g.e., c.VI, s.197.

⁸³ Berkes, a.g.e., s.209; Bilim, a.g.e., s.32.; Sakaoğlu, a.g.e., s.480.

ürünlerinden biri Galatasaray Sultânîsi, diğeri ise 1869 Nizâmnâmesi olmuştur.⁸⁴

1869 tarihi, eğitim tarihimizin başlıca dönemeçlerinden biri olmuştur. Maârif Nâzırı Saffet Paşa (1814-1883), Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'ni yürürlüğe koymuştur. "İlim ve maârif, sanatın ve tekniğin, bunlar da toplumun gelişmesini sağlar. Fakat bizde uygulamalı okullar yoktur. Fende ve sanatta beceriklilerin yetişeceği kurumlar bulunmadığından ekonomimiz sıkıntılar çekmektedir" görüşü bu nizâmnâme ile ortaya atılmıştır.⁸⁵

Saffet Paşa Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'ni Şûrây-ı Devlet'in Maârif Dairesinde zamanın sayılı aydın kişileriyle beraber hazırlamıştır. Bu nizâmnâmeyi hazırlayan Şûrây-ı Devlet'in Maârif Dairesi, Kemal Paşa'nın başkanlığında, Sadullah Paşa, Datyan Artın Efendi, Recaizade Ekrem Bey, Ebüzziya Tefvik Bey, Mehmet Mansur ve Drağan İzankof Efendilerden teşkil edilmiştir. Böylece Batılılaşma devrinin başlangıcından beri parça parça yapılan maârif islâhatı bir nizâmnâmeyle bağlanıp, teşkilatlandırılmış ve Maârif, medrese düzeninin aksine, tam bir devlet işi olarak ele alınmıştır.⁸⁶

İşte Batı'yı görmüş, oradaki eğitim teşkilatını incelemiş ve bunun kendi memleketinde de tesis etmeyi düşünmüş olan Saffet Paşa'nın çıkarmış olduğu Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi sanat okullarından başka maârifin her konusunu ele almış 198 maddesi içinde aşağıdaki konulara yer vermiştir.

- 1- İlköğretim meselesini ele almıştır. (3-35. madde)
- 2- Orta öğretim meselesini ele almıştır. (35-50. madde)
- 3- Bir üniversite açılacaktır. (79-128. madde)
- 4- Müesseselere öğretmen yetiştirmeyi düşünmüştür. (5-78.madde)
- 5- Özel eğitim problemi düşünmüştür. (128-131. madde)
- 6- Bu okullara lazım olacak eserleri, telif veya tercüme yoluyla hazırlayacak Dâire-i İlmiye'yi düşünmüştür. (133-137.madde)
- 7- Maârifin mâlî cephesini ele almıştı. (192-198. madde)

⁸⁴ Sakaoğlu, a.g.e., s.480.

⁸⁵ Koçer, a.g.e., s.83.

⁸⁶ Koçer, a.g.e., s.85-86; Maarif-i Umumiye Nizamnamesi için bkz. Unat, a.g.e., s.93-119; Cevad, a.g.e., s.43.

- 8- Bu okulların öğretmen ve diğer personelinin tayin ve terfilerine bakacak, nizâmnâmeleri hazırlayacak dâire-i idare düşünmüştür. (133-143. madde)
- 9- Maârifin merkez kuruluşunda devamlı gelişmelere göre yeni kararlar alacak kuralları, yani Meclis-i Kâbir-i Maârif-i düşünmüştür. (131-133. madde)
- 10- Bu meclisin dışarıda şubesi olan Vilâyet Maârif Meclisleri'ni düşünmüştür. (143-153. madde)⁸⁷

Bu nizâmnâme Tanzimatçıların eğitim hakkında neler düşündüklerini bize göstermektedir. Buna göre onların hedefleri ilk eğitimi mecburi yapmak ve köylere kadar yaymak; bu okulları kanun ve nizâmlarla merkezden yönetmektir. Her okulun yeni öğretmen okullarından mezun olan bir öğretmeni olacaktır. Öğretmenlere yeteri kadar maaş bağlanacak ve bu maaşlar düzenli verilecektir. Okulların programları da değiştirilip dini bilgiler yanında dünya ile ilgili Aritmetik, Tarih, Coğrafya gibi dersler eklenecektir. Bu yeni okullar Vakıf sisteminin dışında gelişme gösterecektir. Çünkü halk bu okullara vakfiyeler yapmamaktadır. Çevre halkı eski din okullarını beslemektedir. Öyleyse bunları devlet bütçesinden karşılamak gerekmektedir. Bunun için de zaman zaman özel vergiler veya okulların köy veya mahalle halkı tarafından yapılması için düzenlemeler konmuştur.⁸⁸

Bu nizâmnâme Türk maârifinde sistemleştirme ve kanunlaştırma hareketinin ilki olması bakımından önemlidir. Nizâmnâme maârif idare ve teşkilatını kanuni bir hükme bağlamaktadır.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin mekatib-i rüştiye kısmında şu hususlara yer verilmiştir.⁸⁹

1. Beşyüz haneden fazla olan her kasabada birer rüştiye mektebi açılacağı,

⁸⁷ Koçer, a.g.e., s.84-86.

⁸⁸ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim*, Doğuştan Günümüze Büyük Tarih Ansiklopedisi c.XII, İstanbul 1989, s.457; Aynı yazar, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.26.

⁸⁹ Düstür, I.Tertip, c.II, s.187-189, 18-26.maddeler; Cevad, a.g.e., s. 473-475; Koçer, a.g.e., s.93; Kodaman, a.g.e., s.150.

2. Rüşdiyelerin her türlü masraflarının vilayet maarifi idaresi sandığından karşılanacağı,⁹⁰
3. Rüşdiye binalarının Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından gönderilen planlara göre yapılacağı,
4. Her rüşdiyeye, talebe sayısına göre bir veya iki öğretmen ve ayrıca bir mubassır (gözlemci) ve bir de hademe tayin olunacağı,
5. Muallim-i evvelin (başöğretmen) 800, ikincisinin 500, mubassır 250 ve hademenin 150 kuruş maaşla istihdam edileceği,
6. Rüşdiyelerde öğretim süresinin dört yıl olacağı,
7. Bütün rüşdiyelerin 1-23 Ağustos arasında tatile gireceği,
8. Rüşdiyeyi bitirenlerin imtihanla idadiye kabul edileceği, doğrudan doğruya rüşdiyeleri ilgilendiren temel prensiplerdir.

1869 Nizâmnâmesi erkek ve kız rüştiyelerinin programlarını şöyle göstermektedir:⁹¹

Erkek Rüştiyeleri	Kız Rüştiyeleri
Mebadi-i Ulum-u diniye	Mebadi-i Ulum-u diniye
Lisan-ı Osmani Kavaidi	Lisan-ı Osmani Kavaidi
İmla ve İnşa	Mebadi-i Kavaid-i Arabiye ve Farisiye
Tertib-i Cedit Kavaid-i Arabiye ve Farisiye	İmla ve İnşa
Tersim-i Hutut	Müntehabat-ı Edebiye
Mebadi-i Hendese	Tedbir-i Menzil
Defter Tutma Usulü	Muhtasar Tarih ve Coğrafya
Tarih-i Umumi	Hesap ve Defter Tutma Usulü
Tarih-i Osmani	Makşâ Medar olacak derecede resim
Coğrafya	Ameliyat-ı Hiyatiye
Jimnastik	Musiki
Mahallinde kullanılan dil	
Fransızca	

1869 Maârif Nizâmnâmesi Osmanlı eğitim sisteminin yapısını oluşturmaktadır. Tanzimat döneminde daha çok merkezde kalan eğitim gelişmeleri tüm imparatorluğa yaygınlaştırılmıştır. Rüştiyeler, idâdîler ve sultânîlerden meydana gelen ilk ve orta öğretim kurumları tüm imparatorluğu kaplar hale gelmiştir.

⁹⁰ Halkın sırf müslüman olan kasabalarda, müslüman çocukları için; halkı sadece hristiyan olan yerlerde hristiyan çocukları için; eğer kasaba karışık ise 100 haneyi aşkın her cemaat için birer rüşdiye yapılacaktır. (Maarif-i Umumiye Niz., mad. 18).

⁹¹ Kodaman, a.g.e., s.114; Aynı yazar, *Abdülhamid Devri Eğitim*, Doğ.Gün. Büy.Tar.Ans., s.468.

Nizâmnâmede, imparatorluktaki çeşitli mekteplerin farklılıkları belirtilmekte ve özellikle ortaöğretime önem verilmektedir. Ancak çizilmek istenen eğitim programındaki en önemli itici güç, imparatorluğun değişik din ve milliyete mensup gruplarını, Osmanlılık ideali içerisinde kaynaştırmak politikasıdır. Değişik kültür ve etniklerden gelen çocukları bir arada eğitmekle büyük bir Osmanlı Birliği kurulabileceğine inanılmaktadır. Ayrıca bu durum Batı'nın da sempatisini kazanarak, çağdaşlaşma hareketine kolaylıklar sağlayacaktır.

Nizâmnâmenin hazırlanışında diğer bir etken, Batı eğilimli Osmanlı aydınlarının dînî eğitim kurumları dışında ve onlardan tamamen bağımsız yeni bir eğitim sistemi kurmak düşüncesidir. Eğitimdeki modernleşme hamlesi, bir bütün Osmanlı yaratma kadar, tarihsel Osmanlı dergilerini geliştirme açısından da gerekli sayılmaktaydı. Tanzimat'ın temel fikirlerinden birini teşkil eden bu düşünce, devrin eğitim reformlarının da idealizmini oluşturmuştur.

Nizâmnâme öğretim kurumlarını Sıbyân, Rüştîye, İdâdî ve Sultânî; bunlara öğretmen yetiştirecek muâllim mektepleri ve İstanbul'da bir Dârulfünûn şeklinde düzenlenmektedir. Mekteplerin açılmasında yapılan planlama ise eğitimin seviyeli ve yaygın olması ilkelerini taşımaktadır.

Maârif Nizâmnâmesi kendi zamanına kadar olanların en iyisi olmasına rağmen, bazı eksiklikleri de vardı. İlköğretimin bina, araç, gereç masrafları ile öğretmen maaşları halkın insiyatifine bırakılmakta, Müslüman ve Gayr-ı Müslim mekteplerinin ayrı olması istenmektedir. Oysa bu, güdülen Osmanlılık politikasıyla tezat oluşturmaktadır. Ayrıca, Müslüman ve Gayr-ı Müslimlerin ayrı erkek ve kız rüştiyeleri açabilmeleri için oturdukları kasabalardan sırasıyla 500 ve 100 haneye sahip olma şartı (madde: 18-27), bu miktara sahip olmayan ailelerin çocuklarına rüştiye öğrenimi yaptırmamaları demektir.

Bu eksiklikler yanında nizâmnâmenin bazı kısımları uygulanamamıştır. Mesela her 1000 haneli kasabada bir idâdî, her vilâyette bir sultânî açılması planlandığı halde bütün ülkede ancak 8 idâdî ve 1 sultânî açılabilmiştir. Nizâmnâmede uygulamaya konan Dârulfünûn ayakta kalamamıştır. Ayrıca 21 Ocak 1871 tarihinde Maârif Müdürlerinin

görevlerine dair bir de nizâmnâme yayınlandığı halde, Vilâyet Maârif Meclisleri'nin sayısı üçü geçmemiştir. Bunlar 1871 tarihinde Girit ve 1872 tarihinde kurulan Bağdat ve Tuna Maârif Meclisleridir.

Bütün olumsuz yanlarına rağmen 1869 Nizâmnâmesi içte ve dışta parlak ümitler uyandıracak niteliklere sahiptir. Bazı çevrelerde İngiliz katkısıyla hazırlanmış bir Fransız sistemi olarak karşılanmış bile olsa nizâmnâme, merkez ve taşra teşkilatlarının kurulmasını, mekteplerin ilk, orta ve yüksek olarak kademelenmesini, eğitim-öğretimlerinin modernleşmesini sağlayarak Meşrutiyet Devri eğitim sistemlerine model, Cumhuriyet'in laik eğitimine temel teşkil etmektedir.

2. Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nden Sonra Erkek Rüştîye Mekteplerinin Durumu:

Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nin yayınlanmasından sonra memleketteki rüştîye sayısı hızla artmıştır. 1869-1876 tarihleri arasında rüştîye mekteplerinin sayısı 287'ye çıkmıştır. Fakat bazı kaynaklarda rüştîyelerin sayısı hakkında verilen rakamlar farklıdır. Bunun nedeni, bazı rüştîyelerin resmi makamlarca kayıt edilmemesi olabilir. 1874-1875 tarihleri arasında öğretmen kadroları kısmen tamam olan 400'e yakın rüştîyenin açılması önemli bir gelişme olarak görülmektedir.⁹² 1876 tarihinde bütün devletteki rüştîye sayısının 425, bu mekteplerde öğretim gören öğrenci sayısının ise 20000'e yakın olduğu belirtilmektedir.⁹³

1871 tarihine ait rakamlara göre "Dersâdet ve Bilâd-ı Selâse"de Maârif Nezâreti'nin yönetim ve denetimi altında 14 erkek rüştîyesinin olduğu ve bu rüştîye mekteplerinde eğitim gören öğrenci sayısının toplam 1421 olduğu belirtilmektedir. 1872 tarihinde erkek rüştîye sayısı 17'ye, öğrenci sayısı ise 1930'a çıkmıştır. 1873 tarihinde erkek rüştîye sayısı 19'a çıkmıştır. 1875 tarihinde çoğu meslek okulunun tahsil düzeyi rüştîyeye eşitlenirken, yükseköğretim veren kurumlara da rüştîye sınıfları eklenmiştir.

⁹² Kodaman, Abdülhamid Devri ..., s.152.

⁹³ Başbakanlık Arşivi Cevdet Maârifî Tasnifi, 21 Şaban 1293, No: 3328; Salmâme-i Devlet, sene: 1293, s.141-146; Salmâme-i Devlet, sene: 1294, s.391-394; SNMU, 1317; Kodaman, a.g.e., s.154 .

1876 tarihinde ise İstanbul'da 21 erkek rüştiyesi olduğu ve toplam 2240 öğrencinin bu mekteplerde eğitim gördüğü belirtilmektedir.⁹⁴

II.Abdülhamid devrinden önce 1293 Devlet Salnâmesi'ndeki İstanbul ve taşra rüştiyelerine ait istatistiklere bakıldığında ortaya şu durum çıkmaktadır.

1876'da İstanbul'daki Rüştiyeler⁹⁵

Rüştiyeler	Talebe Sayısı	Rüştiyeler	Talebe Sayısı
Darülmâarif	202	Atlamataşı	135
Mahmudiye	99	Takvimhane	126
Sultan Beyazıd	147	Tophane	155
Şehzade	115	Beylerbeyi	87
Zeyrek	113	Sütlüce	50
Fatih	156	Mirgün	94
Sultan Selim	40	Kanlıca	25
Beşiktaş	81	Odabaşı	21
Kasımpaşa	104	İbrahimağa Çayırı	?
Eyüp	106	Tophanelioğlu	?
Üsküdar	159		

Bâb-ı Zaptiye İdâresindeki Rüştiyeler⁹⁶

Rüştiyeler	Talebe Sayısı	Rüştiyeler	Talebe Sayısı
İzmit	74	Kandıra	16
Adapazarı	54	Taraklı	19
Hendek	12	Karamürsel	19
Yakacık	19	Geyve	55
Gebze	10		
Silivri	19	TOPLAM	298

⁹⁴ Salnâme-i Devlet, sene: 1293, s.141-146; Sakaoğlu, a.g.e., s.377-378.

⁹⁵ Salnâme-i Devlet, sene 1293, s.143-144.

⁹⁶ Salname-i Devlet, sene 1293, s.145.

Vilâyet Rüştiyeleri⁹⁷

Vilâyet	Rüştiye	Talebe	Vilâyet	Rüştiye	Talebe
Edirne	26	1296	Kastamonu	16	654
Tuna	40	2150	Sivas	11	594
Hersek	3	130	Canik	6	207
Bosna	21	636	Trabzon	7	330
Sofya	8	420	Erzurum	20	607
Selanik	12	903	Halep	10	449
Yanya	13	500	Diyarbakir	18	785
Manastr	38	1627	Suriye	14	636
İşkodra	4	216	Adana	6	328
Girit	10	341	Bağdat	8	348
Ege Adl.	12	330	Basra	1	?
Kıbrıs	1	71	Müstakil Sancak		
Bursa	26	801	Zor	3	92
Aydın	20	795	Kudüs	2	101
Konya	19	974	Cidde	1	40
Ankara	11	548	Trablusgarp	3	123

Bu salnâmedeki rakamlara göre İstanbul'da 2099, Şehremâneti'ne bağlı bölgelerde 298, Rumeli'de 7878, Ege Adalarında 742, Arap topraklarında 1340, Anadolu'da 7033 talebe olmak üzere imparatorluk dahilinde bulunan 423 rüştiye mektebinde toplam 19330 talebe bulunduğu anlaşılmaktadır. Bazı rüştiyelerin talebe sayısı gösterilmemiştir. Bunların sayısını da katarsak talebe sayısı 20000 civarında olmaktadır.⁹⁸

1874 tarihinde İstanbul'da rüştiye mektebi sayısının 18 olduğu ve tümünde 1859 öğrenci ile 166 muallim ve hademenin olduğu,⁹⁹ 1294 / 1878 tarihine ait Devlet Salnâmesi'nde İstanbul'da 21 rüştiyenin olduğu, bunların 12'sinin erkek rüştiyesi olduğu, bu 21 rüştiyede toplam 1795 talebe ve 167 muallimin bulunduğu diğer bazı kaynaklarda belirtilmektedir.¹⁰⁰ 1903 tarihine ait Devlet salnâmesinde ise okul ve öğrenci sayısının arttığı ve bu tarihte İstanbul'da 15 erkek rüştiyesinin bulunduğu belirtilmektedir.¹⁰¹

II.Abdülhamid Dönemi'nden önce vilayetlerde bulunan rüştiye mektepleri ile bu mekteplerdeki öğrenci sayısı şu şekildedir¹⁰².

⁹⁷ Cevad, a.g.e., s.159-160.

⁹⁸ Kodaman, a.g.e., s.152-154.

⁹⁹ Maârif tarihçesi, sene 1291 (1874), s.38; Ergin, a.g.e., s.907; Akyüz, a.g.e.,s.151-152.

¹⁰⁰ Salnâme-i Devlet, sene 1294, s.391-394; Ergin, a.g.e., s.907; Koçer, a.g.e., s.129.

¹⁰¹ Koçer, a.g.e., s.129.

¹⁰² Cevad, a.g.e., s.159-160.

Vilayet	Rüştiye	Öğr.	Vilayet	Rüştiye	Öğr.
Zaptiye Nezâreti	13	430	Kastamonu	17	76
Edirne	25	389	Trabzon	10	53
Tuna	44	2205	Erzurum	19	740
Bosna	24	946	Diyarbakir	6	813
Selanik	21	134	Halep	11	828
Yanya	12	577	Suriye	11	524
Manastır	13	866	Adana	5	329
Girit	9	376	Bağdat	8	351
Cezayir-i Bahri Sefid	14	392	Trablusgarb	4	123
Hüdavendigâr	25	1081	Kıbrıs Mutasarrıflığı	1	111
Aydın	13	976	Canik Mut.	3	30
Konya	18	987	Kudüs Mut.	2	8
Ankara	15	1507	Zor Mut.	2	5
Sivas	9	513	TOPLAM	364	19050

Osmanlı Hükümeti'nin büyük bir harp olan Osmanlı-Rus savaşından mağlup olarak çıkışı, en güzel yerlerinden Rumeli'nin yarından fazlasını kaybedişi, daha önce yapılmış olan 140 000 000 altın lira reddesindeki borcu ödemek zorunda kalışı, Rus işgali altında kalan Rumeli ve Kafkas Türklerinin büyük kitleler halinde İstanbul'a, Anadolu'ya gelmesi ve hükümetin bunları geçici olarak rüştiye binalarına yerleştirmiş olması¹⁰³ gibi nedenler devlet bütçesinden para ayırarak ilk tahsil müessesesi olan rüştiyeleri çoğaltmaya ve ilerletmeye zaman ve imkan bırakmamıştır.¹⁰⁴ Ayrıca Osmanlı-Rus savaşı sonunda, Tuna, Bosna, Hersek, Sofya vilâyetlerinin tamamen, Trabzon ve Erzurum vilâyetlerinin kısmen elden çıkmasıyla, buralarda bulunan 75-80 rüşdiye mektebinin de elden çıkmasıyla, 1878 yılında devletin elinde 300 civarında rüştiye mektebi kalmıştır.¹⁰⁵

II. Abdülhamid döneminde, uygulamaya geçilememiş olan 1869 Nizamnamesinin maddeleri uygulamaya geçilmiştir. Tanzimat döneminde daha çok merkezde kalan eğitim gelişmeleri bu dönemde tüm

¹⁰³ Kodaman, a.g.e., s.155.

¹⁰⁴ Ergin, a.g.e., s.909.

¹⁰⁵ Kodaman, a.g.e., s.95-96, 155.

imparatorluğa yayılmıştır. Rüştiyeler, idâdîler ve sultânîlerden meydana gelen ilk ve ortaöğretim kurumları tüm imparatorluğu kaplar hale gelmiştir.¹⁰⁶ Ancak kısa süre sonra, nizâmnâmenin uygulamada yetersiz kaldığı, dolayısıyla bazı değişiklikler yapılmasının zaruri olduğu anlaşılmıştır. Daha 1881 tarihinde, nizâmnâmenin eleştirisi yapıp ihtiyaca cevap vermediği ortaya konmuştur. Bu eleştiriler sonunda bizzat sadr-ı âzam Sait Paşa, rüştiyelerle ilgilenmiş ve bazı fikirler ileri sürmüştür. Sait Paşa, Bursa valisi iken, devletçe her kazada bir rüştiye teşkil edildiği, öğretmen maaşları vesâir için bir hayli masraf yapıldığı halde; halkın hiçbir maddi yardımda bulunmaması ve hatta çocuklarını dahi okula göndermemesi yüzünden rüştiyedeki eğitim ve öğretimin yürütülemediğini görmüştür. Bu bakımdan rüştiyelerin yapım ve yönetiminin cemaat meclislerine terk edilerek, mâlî kaynağının ilk önce mahallinden temin edilmesi, eksiğin ise devletçe karşılanmasını istemiştir. Bu usûl gerçekleştiği takdirde devletin rüştiyelere ayırdığı paranın Dârulfünûn veya “Mekâtib-i Âliye” için harcanması teklif edilmiştir. Sait Paşa, bu sırada rüştiyelere Fransızca dersini de koydurtmuştur.

Rüştiyelere yeni bir şekil verme konusu 1888 (1305) tarihinde Maârif Meclisi reisi Ali Haydar Efendi başkanlığındaki Maârif Komisyonu tarafından tekrar ele alınmıştır. Maârif komisyonunun rüştiyelerle ilgili kararlarını dört ana maddede toplamak mümkündür:¹⁰⁷

- 1) Rüştiye tahsilinin iki yıla indirilmesi,
- 2) İdâdî bulunan ve mümkün olan mahallerde rüştiyelerin idâdîlerle birleştirilmesi,
- 3) Talebesi az olan kaza ve kasaba rüştiye binalarının iptidâî okuluna çevrilmesi,
- 4) Bundan sonra yapılacak iptidaiye binalarının rüşdiye sınıflarını da ihtiva etmesidir.

Bu kararlara göre, rüştiyelerin öğretimde sahip oldukları yeri kaybettikleri ve yavaş yavaş tasfiyeleri yoluna gidildiği sonucuna varılabilir. Ancak dikkat edildiği zaman komisyonun, rüştiye öğretimini ileride daha

¹⁰⁶ İlhan Tekeli, *Tanz. Cum. Eğt. Sis. Değ.*, Tanz. Cum. Ans., s.470-471.

¹⁰⁷ Kodaman, a.g.e., s.170.

sağlam temellere oturtma kaygısı içinde olduğu görülmektedir. O zamanki rüştiyelere devam eden talebenin azlığı, fakat yapılan masrafın fazlalığı, komisyonu ilk önce iptidâîye mekteplerinin ıslâhı zarûretine inandırmıştır. Bu kararlar aynen tatbik edilmemişse de daha sonraki senelerde Maârif Nezâreti'nin rüştiye siyasetinde etkili olmuştur. Mesela rüştiyelerin tahsil müddetinin azaltılması ve bazı yerlerde idâdîlere nakli gerçekleştirilmiştir.

Komisyonun bu kararlarından kısa bir süre sonra Sait Paşa 1888 (4 muharrem 1306)'da II.Abdülhamid'e rüştiye öğretiminde esaslı değişiklikler yapılmasını teklif etmiştir. Sait Paşa, kendisinin öngördüğü altı yıllık sıbyân mekteplerinde 14 yaşına kadar okuyan ve mezun olanların hepsinin rüştiyeye gitmesini doğru bulmamaktadır. Almanya'da olduğu gibi, ilk okuldan sonra yüksek tahsil yapmak isteyenlerin sultânîlere, sanayi tahsili arzu edenlerin rüştiyelere, ikisini de yani ulûm ve sanayi mesleklerine girmeyenlerin ise altı yıllık "ulûm-u maddiye" okullarına gönderilmesini istemektedir. Buna göre rüştiyelerin sanayi idâdîlerine öğrenci yetiştiren üç yıllık meslek okulu haline getirilmek istendiği anlaşılmaktadır.

Mekâtib-i Rüşdiye müdürü Selim Sabit Efendi, 1883 (20 Şevval 1300)'de İstanbul rüşdiyelerinden mezun olan 150 talebenin diploma töreninde söylediği nutukta, Dersaâdet ve Vilâyât-ı Şâhânedede hâl-i hazırda 460 kadar rüştiye mektebinin mevcut olduğunu ve bu okullarda 25-30.000 çocuğun tâlim ve terbiye edildiğini belirtmiştir. Aynı yıl içinde, vilâyetlerde 10 rüştiye öğretime açılmış ve 40-50 okulun da yapılmasına karar verilmiştir. Selim Sabit Efendi'nin bu ifadesine göre 1878-1884 tarihleri arasında 170'e yakın rüştiyenin açıldığını ve sayılarının 300'den 470'e çıktığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Said Paşa 1296 ve 1302 tarihlerinde Maârif Nezâreti vekili iken vilâyetlerde 119 ve İstanbul'da 17 rüştiye mektebi tesis etmiş ve rüştiyelerde Fransızca okunmasını mecburiyet altına almıştır. Ayrıca rüştiye mekteplerinde Fransızca dersleri okutulmaya Münif Paşa zamanında 1886 tarihinde başlanmıştır.¹⁰⁹ Bu izâhat, mevcut olan mâlî müşkilâta rağmen, yine devlet bütçesinden para ayrılarak rüştiyeler açıldığını gösterir. Fakat Said Paşa'nın vilâyetlerde 119 ve İstanbul'da 17

¹⁰⁸ Kodaman, a.g.e., s.155-156.

¹⁰⁹ Koçer, a.g.e., s.150.

rüştiye tesis etmesi ile ilgili bir yanlışlık olsa gerektir. Çünkü bu devrin evvelinde esasen İstanbul'da 21 rüştiye vardı. Buna göre, Said Paşa'nın bunları idâre ve idâme ettiği anlaşılmaktadır.¹¹⁰

Bu devirde İstanbul erkek rüştiyelerinin, yıllara göre, bina, öğretmen ve talebe yönünden nasıl bir gelişme gösterdiğini, Devlet Salnâmelerine dayanarak, ortaya koymakta yarar vardır.

1877-1909 tarihleri arasında İstanbul Rüştiyeleri¹¹¹

Yıllar	Rüşdiye	Öğretmen	Talebe
1877	21	156	1795
1878	21	—	1584
1879	21	—	1300
1880	19	—	1114
1881	19	—	1182
1882/83	19	—	1510
1883	19	—	1655
1884	20	—	1451
1895/96	14	—	3213
1899	15	193	4001
1901	15	198	4277
1902	16	—	—
1907/08	20	—	5500
1909	18	—	6000

Bu tabloya göre başlangıçta sayıları 21 olan rüştiyeler 14'e kadar düşmüş, ancak 1908 tarihinde tekrar 20'ye yükselmiştir. Okul sayısındaki düşüğe rağmen talebe sayısı devamlı bir artış göstermektedir. Devrin sonunda okul sayısı 1877'deki seviyeye yaklaşmasına karşılık, talebe sayısında 5-6 kat artış olmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus vardır. İlk yıllarda, İstanbul'daki rüştiyelerin her birinde ortalama 40-50 talebe vardı. Dolayısıyla rüştiye binalarının büyük olmasına gerek yoktu. Fakat devrin ortalarına doğru rüştiyelere olan rağbet artınca, mevcut binaların ihtiyacı karşılamadığı görülmüştür. Bu nedenle hükümet, büyük ve muntazam binalar yaparak eski rüştiyeleri buralara nakletmiştir. Nitekim devrin sonuna doğru pek çok rüştiyenin ad ve mevkiinin değişmesi bu görüşü doğrulamaktadır.

Yine bu dönemde İstanbul rüştiyelerinin programları ve öğretim süreleri birkaç kez değiştirilmiştir. 1892 tarihinde rüştiyeler iptidâî

¹¹⁰ Ergin, a.g.e., s.910; Kodaman, a.g.e., s.156.

¹¹¹ Kodaman, a.g.e., s.156.

mektebinden sonra 3 yıl olmuş ve “Dersaâdet Mekâtib-i Rüşdiyyesini İdâre-i Dahiliyesine Mahsus Tâlimnâme” yayımlanmıştır. Maârif salnâmelerine göre 20.yy’ın başında bazı rüştiyeler kapanmış, yenileri açılmış, toplam öğrenci sayısı da azalmıştır. Bunun nedeni 3 yıl rüştiye üstüne 4 yıllık lise öğrenimi veren idâdîlerin yaygınlaşmasıdır.¹¹²

Maârif Nezâreti’nin 1319 tarihine ait salnâmesine bakıldığında bu devrin sonlarına doğru, başlangıcına nispetle okul sayısı İstanbul’da azalmış ama muallim ve talebe sayısı artmıştır.¹¹³

1319 salnâmesinde dikkat edilmesi gereken bir nokta vardır. Bu devrin rüştiyelerinden sekizi Merkez Rüştiyesi adını almakta ve kalanlara yalnız Rüştiye denilmektedir. Aralarındaki fark Merkez Rüştiyeleri’nin iptidâî sınıflarını da kapsadığı, ötekilerin ise sadece Rüştiye sınıflarını ihtiva ettiğidir. Önceden ayrı binalarda bulunan iptidâîler münasip ve büyük binalarda rüştiyelerle birleştirildikten ve bu suretle tüm sınıflar bir merkezde toplandıktan sonra, bu türlü rüştiyelerin Merkez Rüşdiyesi adını almış oldukları düşünülmektedir.¹¹⁴ Ayrıca hazırlık sınıflarını da bünyelerinde bulunduran 10 adet merkez rüştiyesi tamamiyle 1319 tarihinde yapılmıştır.¹¹⁵ Bu 10 merkez rüştiyesinin adları şu şekilde gösterilmiştir:¹¹⁶

- 1) Unkapanı merkez rüştiyesi
- 2) Bayezid merkez rüştiyesi
- 3) Mahmudiye merkez rüştiyesi
- 4) Fatih merkez rüştiyesi
- 5) Davutpaşa merkez rüştiyesi
- 6) Ayasofya merkez rüştiyesi
- 7) Üsküdar merkez rüştiyesi
- 8) Beşiktaş merkez rüştiyesi
- 9) Topkapı merkez rüştiyesi
- 10) Hamidiye merkez rüştiyesi

¹¹² Sakaoğlu, a.g.e., s.377-378.

¹¹³ Ergin, a.g.e., s.910.

¹¹⁴ Ergin, a.g.e., s.910-911.

¹¹⁵ Kodaman, a.g.e., s.157.

¹¹⁶ Salnâme-i Devlet, sene 1325.

II.Abdülhamid devrinin sonuna doğru mektep ihtiyacı daha çok artmış ve özellikle İstanbul'un ücra köşelerinde de Rüştîyeler açılmasına gerek duyulduğundan 1319 (1903) tarihinden sonra Beykoz'da, Erenköy'de ve Altunizade'de birer rüştiye açılmıştır. Bu devirde şehir içinde en son açılan rüştiye Numûne-i Şükrân-ı Hamidî'dir.¹¹⁷ Bu sayıda rüştiye mektebi İstanbul'un ilk tahsil ihtiyacını karşılayamamaktadır. Bunlara aynı vazifeyi görmekte olan askerî rüştiyelerle birer, ikişer dersaneli ilk mektep demek olan 264 sıbyân mektebi eklenmiş olsa da yine ihtiyaç karşılanamamaktadır. Bu ihtiyacı az da olsa husûsî mektepler telafi etmiştir.¹¹⁸

II.Abdülhamid dönemi sonuna gelindiğinde İstanbul'da 19 erkek rüştiyesinde 3967 talebe ve 422 muallim, vilâyetlerde ise 129 erkek rüştiyesinde 5399 talebe ve 350 muallim olduğu belirtilmektedir.¹¹⁹

1327 (1909) tarihli devlet salnâmesinden alınan bilgiye göre 1909 tarihinde İstanbul'daki rüşdiye mekteplerinin bulunduğu semt ve açılış tarihleri şu şekildedir:¹²⁰

Resmi Erkek Rüştiyeleri¹²¹

Okulun Adı	Bulunduğu Semt	Açılış Tarihi
Ayasofya Merkez	Yerebatan Mah.	1309
Bayezid Merkez	Bayezid	
Mahmûdiye		1288
Numûne-i Şükran	Zeyrek Ferhat Ağa Mah.	1324
Topkapı	Yüksekkaldırım Tramvay Cad.	1305
Fatih Merkez	Kirmastı Mah. Çarşamba C.	1286
Eğrikapı Merkez	Tercüman Yunus Mah.	1314
Eyüp Merkez	Akarçeşme civarı	
Kasımpaşa	Kasımpaşa	
Fevziye	Tophane Süheyl Bey Mah.	1287
Beşiktaş	Sinan Paşa Mah.	1267
Birgun	Birgun	1288
Beykoz	Beykoz Çiftlik Cad.	1320
Beylerbeyi	Beylerbeyi	
Üsküdar Merkez	Çakırcı Hüseyin Paşa Mah.	
Altunîzade	Küçük Çamlıca	1319
Kadıköy	Kadıköy	1315
Erenköy	Erenköy İstasyon Cad.	1320

¹¹⁷ Salnâme-i Devlet, sene 1325.

¹¹⁸ Ergin, a.g.e., s.911.

¹¹⁹ Zengin, a.g.e., s.40.

¹²⁰ Kodaman, a.g.e., s.158-162.

¹²¹ Devlet Salnâmesi, sene 1327 / 1909, s.360-361; Kodaman, a.g.e., s.158-159.

Özel Erkek Rüştîyeleri¹²²

Okulun Adı	Bulunduğu Semt	Açılış Tarihi
Menbâ-yı İrfân	Sultan Mahmut Türbesi	1326
Dârü'l-edep	Ayasofya	1325
Çerkeş-i teâvün	Kabasakal	1326
Dârü'l-tedris	Vefa	1325
Mekteb-i saâdet	Eski Ali Paşa	1320
Hadikâ-yı irfân	Küçük Mustafa Paşa	1322
Vesîle-i terakkî	Küçük Mustafa Paşa	1322
Maşrık-ı Füyuzât	Eyüp	1320
Dârü'l-feyz-i Osmânî	Eyüp	1298
Âfitâb-ı maârif	Beşiktaş	1321
Kenzü'l-maârif	Kadıköy	1316
Mirât-ı feyz	Üsküdar	1316
İttihat ve terakkî Nümûne	Üsküdar	1326
Feyz-i hürriyet şb.	İhsaniye	1326
Ravza-yı irfân	Beylerbeyi	1321
Hereke	Gebze	1302

Karma Özel Rüştîyeler¹²³

Okulun Adı	Bulunduğu Semt	Açılış Tarihi
Bedrikâ-yı İrfân	Teşvikiye	1317
Mekteb-i Osmânî	Aksaray	1293
Hadikâ-yı Maârif	Eski Ali Paşa	1319
İttihat ve Terakkî	Samatya	1326
Rehber-i ittihâd-ı Osmânî	Şehremini	1326
Rehber-i Saâdet	Molla Gürani	1320
Gülşen-i maârif	Haseki	1319
Hadikâ-yı marifet	Kasımpaşa	1313
İttihâd-ı anâsır	Kasımpaşa	1326
Şemsü'l-mekâtip	Kandilli	1307
Mekteb-i Osmânî	Beşiktaş	1300
Mekteb-i Terakkî	Kadıköy	1318
İttihâd-ı Osmânî	Kadıköy	1326
Füyuzât-ı Osmâniye	Üsküdar	1324
Feyz-i Hürriyet	Üsküdar	1326

Sonuç olarak, 1909 tarihinde yani II.Abdülhamid devrinin son yılında İstanbul'da rüştiye öğretimi yapan 33 resmi, 39 özel mektep olmak üzere toplam 72 rüşdiye bulunmaktadır. Ayrıca, 1000 kadar talebeyi bünyesinde bulunduran Soğukçeşme, Beşiktaş, Fatih, Koca Mustafa Paşa, Topbaşı ve Eyüp askerî rüştiyeleri de hesaba katıldığında bu rakam 78'e çıkmaktadır.

¹²² Devlet Salnâmesi, sene 1327 / 1909, s.361; Kodaman, a.g.e., s.160.

¹²³ Devlet Salnâmesi, sene 1327 / 1909, s.362; Kodaman, a.g.e., s.161.

Bu rüştiyelerin %80'e yakını 1877-1909 tarihleri arasında ya yeniden inşa edilmiş ya da tamir edilerek öğretime açılmıştır.

Vilâyetlerin durumuna gelince: Sayıları 400 civarında olan rüştiye mekteplerinin pek çoğu 1877 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında kapanarak 316'ya kadar düşmüştür.¹²⁴ Berlin anlaşması sonunda 39 rüştiye mektebi daha Maârif Nezâreti'nin elinden çıkmıştır. Bu 39 rüştiye Tuna ve Bosna vilâyetlerinde bulunmakta idi. Böylece geriye ancak 277 rüştiye mektebi kalmıştır.

Tanzimat Dönemi'nde İllerde Açılan Rüştiyeler ve Öğrenci Sayıları¹²⁵

Vilâyet Adı	Rüştiye Sayısı	Öğrenci Sayısı
Edirne	25	1389
Tuna	44	2205
Bosna	24	946
Selanik	21	1144
Yanya	12	577
Manastır	13	866
Girit	9	376
Cezayir-u Bahri Sefid	14	392
Konya	18	987
Aydın	13	976
Hüdavendigâr	25	1081
Ankara	15	1507
Sivas	9	513
Kastamonu	17	876
Trabzon	10	753
Erzurum	19	740
Diyarbakir	16	813
Halep	11	528
Suriye	11	524
Adana	5	329
Bağdat	8	351
Trablusgarp	4	123
Kıbrıs	1	111
Canik	3	130
Kudüs	2	88
Zor	2	5
Toplam: 354		Toplam: 19 396

¹²⁴ Salnâme-i Devlet, sene 1295.

¹²⁵ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul 1991, s.95.

Tanzimat Dönemi'nde İstanbul'da Açılan Erkek Rüştiyeleri ve Öğrenci Sayıları¹²⁶

Rüştiyenin Adı	Öğrenci Sayısı
Dârulmaârif	269
Mahrec-i Aklâm	44
Beşiktaş	135
Mahmudiye	103
Kapudanpaşa	107
Mirgün	88
Galata	152
Şehzâde	85
Fatih	195
Sütlüce	44
Üsküdar Cedîd	96
Beylerbeyi	61
Kanlıca	27
Tophanelioğlu	13
Feyziye	130
Bayezid	142
Zeyrek	96
Davudpaşa	124
Eyüp	62
Üsküdar Atfık	148
Odabaşı	38
Sultan Selim	38
	Toplam: 2240

1878 tarihinden itibaren rüştiyelerin ıslâhına ve yenilerinin açılmasına başlanmıştır ve kısa zamanda rüştiye mektepleri sayı yönünden eski seviyeye ulaşmıştır. Fakat 1880'den sonra idâdîlerin önem kazanmasıyla rüştiyeler ikinci plana itilmiştir. Nitekim 1889 (1307) tarihli bir irade ile idâdî bulunan yerlerdeki rüştiyelerin kapatılmasına karar verilmiştir.¹²⁷ Aynı tarihte 22 rüştiye mektebi kaldırılarak öğretmenleri ve diğer görevlileri idâdîlere nakledilmiştir.¹²⁸ Boş kalan rüştiye binaları da iptidâî mekteplerine tahsis edilmiştir. Meclis-i Mahsûs'un bu konuyla ilgili 1889 (8 cemaziyelahir 1307) tarihli kararına göre¹²⁹, mâlî mülâhazalarla idâdî okulu bulunan yerlerdeki rüştiye mekteplerinin tahsîsâtı kesilerek idâdî binalarının yapımına tahsis edilmiş ve rüşdiye öğrenimi de idâdîlerin bünyesine alınmıştır. Böylece pek çok rüştiye mektebinin adı devlet salnâmelerinden çıkarılmıştır. Bu durum, rüştiye öğrenimine zarar

¹²⁶ Sakaoğlu, a.g.e., s.95.

¹²⁷ BOA, İrâde (Meclis-i Mahsûs), no: 4704, sene 1307.

¹²⁸ Cevad, a.g.e., s.262-263.

¹²⁹ BOA, İrâde (Meclis-i Mahsûs), no: 4704, sene 1307.

vermemiş ise de, görünüşte rüştiye sayısının azalmasına yol açmıştır. 1889 tarihine kadar imparatorlukta bulunan rüşdiye mekteplerinin sayısı aşağıdaki tabloda ortaya çıkmaktadır:¹³⁰

Bölgeler	1881	1883	1885	1887	1888	1888 Öğr.
Anadolu	195	230	239	261	266	14163
Rumeli	69	63	80	91	96	4777
Ege adl.	7	8	8	10	10	301
Arabistan	37	45	47	59	56	2594
Girit	12	12	12	-	-	-
Şehremaneti	11	11	11	12	12	551
TOPLAM:	331	369	397	433	440	22386

Bu tabloya göre, 1888 tarihine kadar, hem rüşdiye mektep sayısında hem de bu okullara devam eden talebe sayısında önemli artışlar olmuştur. 1889 tarihli, rüştiyelerin idâdîlerle birleştirilmesi kararı üzerine bu sayıda daha önce de belirtildiği gibi azalma olmuştur. Vilâyet merkezlerinin hepsinde, sancak merkezlerinin de çoğunda idâdî okulu olduğu düşünüldüğünde, rüştiye mekteplerinin sayı bakımından azaldığını tahmin etmek güç olmamaktadır. Bununla beraber, yeni rüştiye mektepleri açılarak mektep sayısı 446'ya, talebe sayısı 23819, öğretmen sayısı 939'a çıkmıştır.

Bu rüştiye mekteplerinin çoğu yeniden yapılmış veya onarılmıştır. Mesela 1325 (1907) Bursa vilayeti salnamesinde, 1293 (1876)'den beri Bursa vilayeti dahilinde Gemlik, Dinar, Gölpazarı, Atranos, Erdek, Havran, Gönen, Bandırma, Simav, Sandıklı, Bolvadin, Armutlu, Aydıncık, Pazarcık ve Geyikler erkek rüştiyeleriyle, Bursa inas rüştiyesinin, mevcut rüştiye mektepleri binalarının ve askerî rüştiyenin de 10 teşrin 1298 tarihinde tesis ve idare edildiği belirtilmektedir.¹³¹ Diğer vilâyetlerde de durum aynıdır. Nitekim II.Abdülhamid devrinde, vilâyetlerde yapılan rüştiyelerin sayısı bu

¹³⁰ Salnâme-i Devlet, sene 1298, 1300, 1302, 1304, 1305; Kodaman, a.g.e., s.163-164.

¹³¹ Bursa Vilayet Salnâmesi, sene 1325 / 1907.

görüŖü desteklemektedir. II.Abdülhamid döneminde yapılan rüŖtiye mekteplerinin vilâyetlere göre dağılımı aŖağıdaki tabloda belirtilmiŖtir.¹³²

Vilayet	RüŖdiye sayısı	Vilayet	RüŖdiye Sayısı
Adana	8	Çanakkale	2
Ankara	12	Ege Adl.	3
Aydın	33	Edirne	14
Bitlis	5	İŖkodra	1
Bursa	18	Kosova	14
Diyarbakir	9	Manastır	7
Erzurum	4	Yanya	5
Konya	3	Basra	7
Kastamonu	7	Bağdat	3
Mamuratülaziz	7	Musul	3
Halep	17	Suriye	3
Sivas	10	Beyrut	11
Trabzon	15	Hicaz	2
Van	8	Kudüs	2
İzmir	4	Bingazi	1

Bunun dıŖında, 1906-1907 öğretim yılında taŖrada mevcut rüŖtiye okullarının vilâyet ve sancaklara göre dağılımı daha ayrıntılı olarak Ŗu Ŗekilde gösterilmektedir.¹³³

Vilayet	E	K	Vilayet	E	K
EDİRNE M.	6	2	İŖKODRA M:		
Kırklareli	4	1	Draç	3	-
Dedeağaç	2	1	ADANA M:	1	1
Tekirdağ	3	1	Mersin	3	1
Gelibolu	4	1	Cebel-i B.	1	-
ERZURUM M.	5	1	Kozan	1	-
Hınıs	1	-	İçel	3	-
Bayezid	3	-	ANKARA M.	6	1
Erzincan	2	-	Yozgat	2	-
Kayseri	3	-	Afyon	3	1
KıŖehir	3	2	D.BEKİR M.	3	-
Çorum	4	-	Mardin	2	-
AYDIN M.	42	-	Ergani	5	1
İzmir	-	-	SURİYE	1	-
Manisa	-	-	Hama	1	-
MenteŖe	-	-	Havran	2	-
Denizli	-	-	Kerk	2	1
BİTLİS M.	1	1	SİVAS M.	8	-
MuŖ	1	-	Amasya	7	-
Siirt	1	-	Ŗ.K.Hisar	5	-
BASRA M.	2	-	Tokat	3	-
Müntefik	2	-	Trablusgarp	1	-

¹³² Maârif Salnâmesi, sene: 1321; Kodaman, a.g.e., s.165.

¹³³ Salnâme-i Devlet, sene: 1328; Kodaman, a.g.e., s.165-167.

Vilâyet	E	K	Vilâyet	E	K
Necd	-	-	Hums	1	-
Amara	2	-	Cebel	1	-
BAĞDAT M.	5	1	TRABZON M.	12	1
Divaniye	2	-	Lazistan	6	-
Kerbela	1	-	Gümüşhane	3	-
BEYRUT M.	2	1	KASTAMONU	8	1
Akka	3	1	Bolu	9	-
Trablusşam	1	-	Çankırı	1	-
Lazkiye	3	1	Sinop	1	-
Nablus	1	-	KONYA M.	11	1
EGE ADI.			Niğde	5	1
Rodos	1	1	Burdur	1	-
Midilli	2	-	Isparta	3	-
Sakız	-	1	Antalya	5	-
Limni	2	1	KOSOVA		
HİCAZ			Üsküp	9	1
Mekke	1	-	Priştina	5	3
Medine	2	-	Senice	2	1
HALEP M.	13	2	İpek	4	2
Maraş	1	-	Taşlıca	2	2
Urfa	3	1	Prizren	2	2
BURSA M.	21	1	M.AZİZ		
Ertuğrul	7	-	Harput	5	1
Kütahya	5	1	Malatya	3	-
Dersim	5	-	YEMEN		
MANASTIR M	5	1	Sana	4	-
Serfice	4	2	Hüdeyde	2	-
Debre	1	-	Taaz	1	-
Görüce	5	-	SELANİK	63	
İlisan	1	1	Müstakil San.		
MUSUL M.	-	1	İzmir	8	1
Kerkük	4	1	Bingazi	2	1
VAN M.	1	1	Canik	5	2
Hakkari	3	-	Çatalca	1	-
YANYA M.	3	1	Zor	1	-
Ergeri	3	-	Kudüs	4	-
Preveze	2	1	Çanakkale	5	2
Berat	1	-	Cebel-i Lübnan	?	-

Bu tabloyu İstanbul da dahil olmak üzere, aşağıdaki şekilde kısaltabiliriz:¹³⁴

	Er.	Kız	Kar.	Öz.	Ask.	Top.
ANADOLU	271	25	1	2	11	310
RUMELİ	126	23	-	6	4	159
ARABİSTAN	42	8	-	10	4	64
CEZAYİR-İ B.S.	5	3	-	-	-	8
İSTANBUL	18	15	-	39	6	78
TOPLAM	462	74	1	57	25	619

¹³⁴ Kodaman, a.g.e., s.16.

Sonuç olarak, devrin sonlarına doğru imparatorlukta 619 rüştiye mektebi olup toplam 40000 civarında talebenin devam ettiği söylenebilir. Gerek okul, gerek talebe sayısı imparatorluk için yeterli değildir. Ancak Tanzimat'a göre bina ve talebe sayısı bakımından iki üç misli bir artış kaydedilmiştir. Diğer bir konu da pek çok yerde büyük ve modern binalar yapılmasına rağmen, bu okullara hacimlerinin altında talebe kaydolusudur. Bunun da halkın, çağdaş eğitime karşı fazla ilgi göstermemesinin bir sonucu olduğu söylenebilir.

II.Meşrutiyet dönemine gelindiğinde kayda değer bir yenilik görülememekte, bilakis gerilemeler göze çarpmaktadır. Yalnız programlarda bir yenilik görülmektedir.¹³⁵ Yine bu dönemde (1908-1918) yabancı dil ağırlıklı okullar gündeme gelmiş ve bunlara numune mektepleri denilmiştir. Bunlar arasında Kadıköy, Kasımpaşa, Nişantaşı nümüne rüştiyeleri de yer almıştır. Ancak gerek bu okullarda, gerekse diğer rüştiyelerde, önemli yenilikler gerçekleştirilememiştir. Balkan ve I.Dünya savaşlarının getirdiği buhranlar nedeniyle de okul mevcutları giderek düşmüş, öğretim kadroları dağılmıştır. 1912'de İstanbul'da Maârif Nezâreti'ne bağlı 87 iptidâî ve rüştiye varken 1918 tarihinde bu sayı 63'e düşmüştür. 1923 tarihinde Birinci Heyet-i İlmiye kararları doğrultusunda ülke genelinde yeni bir düzenlemeye gidilirken rüşdiyeler de kapatılmış ve yerine ortaokullar açılmıştır.¹³⁶ Başka bir kaynağımızda 1913 tarihinden itibaren ortaöğretimde de icraat safhasına girilmiş olduğu ve bu esnada rüşdiyelerin kaldırılmış, yerine altı yıllık ilkokullar kurulmuş olduğu belirtilmektedir.¹³⁷

¹³⁵ Ergin, a.g.e., s.1416.

¹³⁶ Necdet Sakaoğlu, *Eğitim Tartışmaları*, s.377-378.

¹³⁷ Koçer, a.g.e., s.150.

D- Kız Rüştiye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi

1254 (1838) tarihinden 1275 (1858) tarihine kadar maârif sahasında yapılan hizmetler ve açılan mektepler hep erkek çocukların okutulması ve yetiştirilmesi gayelerine göre idi. 1275 (1858) tarihine gelinceye kadar kız çocuklarının okutulması işiyle uğraşılammıştır. Sıbyân mekteplerinde kızlarla erkek çocuklar bir arada okudukları için bu tarihe kadar Türkiye’de kızların tahsil derecesi sıbyân mektebi derecesini geçmezdi. Yani ancak biraz Kur’an okurlar, namazda okunacak sûreleri ve duaları ezberlerlerdi. Kız ve erkek çocukların aynı okullarda eğitim görmesinin zararlı olacağı fikri zamanla oluşmaya başlamış ve kızlar için ayrı okulların kurulması düşüncesi ortaya çıkmıştır.¹³⁸

İlk kız rüştiyesinin nasıl ve niçin açılmış olduğu Maârif Nezâreti’nin Sadâret’e yazmış olduğu 3 Rebiülâhir 1275 (12 Ekim 1858) tarihli tezkereden öğrenilmektedir.¹³⁹

Bu tezkerede, kız ve erkek çocuklarının birarada eğitim görmelerinin sakıncalı olacağından, kızlar için ayrı bir yer ile güvenilir ve ehliyetli öğretmenlerin tayin olunmasının gerekliliğinden, ancak bunun uygulanmasının oldukça masraflı olacağından, şimdilik Sultanahmet ve çevresindeki 26 sıbyân mektebinde okuyan kız ve erkek çocuklarının ayrı okullarda okutulması ve yine Sultanahmet’te bulunan Cevri Usta Mektebi’nin kızlara mahsus olan mesleki¹⁴⁰ eğitimi için müstakil bir kızlar rüştiyesi şekline konulması teklifinde bulunulmuştur. Bu teklifin padişah tarafından kabul edilmesiyle ilk defa kızlar için ilköğretim seviyesinin üstünde eğitim veren rüştiye mektebinin açılması gündeme gelmiş ve 06 Ocak 1859 tarihinde Cevri Usta İnas Rüştiyesi açılmıştır.¹⁴¹

¹³⁸ Ergin, a.g.e., s. 457.

¹³⁹ BOA İ.DH., no, 27616; Ergin, a.g.e., s. 457-458.

¹⁴⁰ Sözkonusu tezkerede mesleki eğitim yerine sanayii eğitimi ifadesi kullanılmaktadır. Burada sanayii eğitim ile daha ziyade dikiş, nakış ve ahçılık gibi geleneksel olarak kadınlara ait olduğu kabul edilen işlerin daha teknik olarak öğretilmesi kastedilmektedir.

¹⁴¹ Takvîm-i Vekâyî, 3 Rebiülevvel 1275, no: 573; Salnâme-i Devlet, sene 1276, S.110; Koçer, a.g.e., s.66; Unat, a.g.e., s.43; Akyüz, a.g.e., s.151; Ergin, a.g.e., s.458; Bilim, a.g.e., s.47; Tekeli, a.g.e., s.468; Sakaoğlu, *Rüştiyeler*, s.377; İlk kız rüştiyesinin açılış tarihi olarak Niyazi BERKES 1862, Sadık ALBAYRAK 1863 tarihini vermektedir. (bkz. Berkes, a.g.e., s. 226; Sadık Albayrak, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Mekteplerinin Küşâdı*, Diyanet Dergisi, XI, s.4) ; Zengin, a.g.e., s.48.

Kızlar için açılan bu ilk rüştiye mektebinin öğretmenlerinin erkek olması dolayısıyla aileler kızlarını göndermeyince, açılan kız rüştiyesini halka duyurmak amacıyla, 1862 (22 Zilhicce 1278) tarihinde Takvîm-i Vekâî'de bir ilan yayınlanmış ve aileler kızlarını bu okula göndermeleri için teşvik edilmiştir.

Bu ilanda, Osmanlı Devleti'ni dinç ve sağlam bir halde ayakta tutacak tek şeyin umûmî terbiyenin artırılması olduğu, umûmî terbiyeye ne kadar önem verilirse, memleketin fikir üstünlüğünün o derece artacağı, bayındırlığının o derece çoğalacağı belirtilmektedir.

Ayrıca, şimdiye kadar açılan resmi okullar her ne kadar erkek çocuklara tanınmış bir hak ise de, eğitim yapmak isteyen kız ve erkeğin, bir ayırım yapılmaksızın bu nimetten faydalanması gerektiği, ancak şimdiye kadar bu eğitim nimetinden yalnız erkek çocuklarının yararlanmakta olduğu, kızların bütün istek ve arzularına rağmen, bu eğitimden yoksun kalmakta oldukları, evli erkekleri mesut edecek, eve saadet getirecek olan kadının, ancak din ve dünyasını bilip, emre itaat etmekle ve yasaklanan şeyleri yapmamakla olabileceği, bunun da kadınların eğitim görmeleri ile mümkün olduğu, bu yüzden kız çocuklarının dahi iyi bir eğitim görmelerinin ve bilgili ve görgülü bir kadın olarak yetiştirilmelerinin, anne ve babaya borç olduğu, bu müslüman kuralını her tarafa yaymak için daha önce İstanbul'da At Meydanı civarında kızlar için özel olarak açılan bir mektepte kız çocuklarının eğitimlerinin yapılmakta olduğu, kız çocuklarına ders verecek, onları eğitecek öğretmenlerin daha dikkatli olarak seçildiği, bu nedenle kız rüştiyesinin idaresinin daha disiplinli ve daha modern eğitici ve öğretici bir hale sokulmuş olduğu, kız çocukları olanların bu durumu bilmeleri ve kızlarını bu okula yollayıp gereken eğitimi yaptırmalarının uygun olduğu bu ilanda belirtilmektedir.¹⁴²

15 Nisan 1869 tarihinde Maârif Nezâreti tarafından Şûrây-ı Devlet'e 7 İnas Rüştiyesi açılması teklifi sunulmuştur. Bu teklif, eğitim alanında girişilen yararlı teşebbüslere ve kız çocuklarının eğitimlerinin öneminin bilinmesine rağmen İstanbul'da hala kız rüştiyelerinin sayısının

¹⁴² Ergin, a.g.e., s.458-459; Koçer, a.g.e., s.67.

arttırılmamış olması nedeniyle Şûrây-ı Devlet tarafından uygun görülmüştür. Bunun üzerine 5 Mayıs 1869 tarihinde bazı okulların kız rüştiyesine çevrilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁴³

1869'da Yeni Açılması Kararlaştırılan Kız Rüştiyeleri¹⁴⁴

Kız Rüştiye Mektebine Dönüştürülen Okullar	Yeni Açılan Kız Rüştiyeleri
Valide Sultan Mektebi Süleyman Paşa Mektebi Beyhan Sultan Mektebi İbrahim Sarım Paşa Mektebi Yusuf Paşa Mektebi Valide Sultan Mektebi Hani Hatun Mektebi	Beşiktaş'ta İnas Rüştiye Mektebi Üsküdar'da İnas Rüştiye Mektebi Mahmud Paşa'da İnas Rüştiye Mektebi Şehzadebaşı'nda İnas Rüştiye Mektebi Aksaray'da İnas Rüştiye Mektebi Atpazarı'nda İnas Rüştiye Mektebi Eski Ali Paşa'da İnas Rüştiye Mektebi

1 Eylül 1869 tarihinde çıkarılan Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi ile kız rüştiyelerinin eğitim, öğretim, kadro ve öğrencileri ile ilgili konular da esasa bağlanmıştır. Buna göre Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nde kız rüştiyeleri ile ilgili geçen hükümler şu şekildedir;

22.madde - Büyük şehirlerde halkı müslüman ise sırf Müslüman kız rüştiyesi, halkı sırf Hristiyan ise yalnız Hristiyan birer kız rüştiyesi olacaktır. Halkının bir kısmı Müslüman bir kısmı ise Hristiyan olan kasabalarda ise Hristiyan rüştiyesi ayrı, Müslüman rüştiyesi ayrı yapılacaktır. Bu şekilde halkı karma olan şehirlerde rüştiye okulu bulunacak olan halkın adedi 500 haneyi geçmesi gerekmektedir. Bu okulların yeniden kurulması şimdilik İstanbul'a ve sonra da il merkezi olan yerlere mahsustur. Diğer Müslüman olmayan halk dahi aynı kurallara uyarlar.

23.madde – Kız okullarının öğretmenleri kadın olacaktır. İstenen derecede kadın öğretmenden uygun olanı bulunamazsa, ileride yetkili bayan öğretmenler yetişinceye kadar, yaşlı ve bilgili erkek öğretmenler de kız rüştiyelerine öğretmen olarak atanabilirler. Din dersleri her toplumun kendi dili üzerine verilir. Müslüman olmayan halkı meydana getiren sınıflar kız rüştiye okullarında Arapça ve Farsça kurallar başlangıcı yerine kendi dillerinin başlangıçlarını okurlar. Müslüman olmayan çocukların din ile ilgili

¹⁴³ BOA, İ.Ş.D. no; 637; BEO, Giden Maarif, no; 395/9-6, evrak no: 2; Terakki, no; 156, 28 Safer 1286 / 28 Mayıs 1869, s.1; Cevad, a.g.e., s.101,123; Koçer, a.g.e., s.84-85.

¹⁴⁴ BOA, İ.Ş.D., no:637.

bütün dersleri onların dini başkanları veya görevlendirecekleri kişilerce verilir.

Dönem boyunca, erkek rüştiyelerinin yanısıra kızlara mahsus rüştiyelerin de açılmaya devam ettiği ve birçok vilâyette yeni rüştiyelerin kurulduğu görülmektedir. 1870-1871 yıllarına gelindiğinde İstanbul'da Sultan Ahmet İnâs Rüştiyesi ile birlikte 8 kız rüştiyesi bulunmaktadır.¹⁴⁵ 1871 tarihine ait sayılara göre bu 8 kız rüştiyesi Maârif Nezâreti denetiminde idi ve 270 öğrencisi vardı.¹⁴⁶ Bu 8 kız rüştiyesinin isimleri şunlardır:¹⁴⁷

- 1) Sultan Ahmet İnâs Rüştiyesi
- 2) Atpazarı İnâs Rüştiyesi
- 3) Aksaray İnâs Rüştiyesi
- 4) Şehzâde İnâs Rüştiyesi
- 5) İbrahim Paşa İnâs Rüştiyesi
- 6) Beşiktaş İnâs Rüştiyesi
- 7) Üsküdar İnâs Rüştiyesi
- 8) Eski Ali Paşa İnâs Rüştiyesi

1870 tarihinde "Dâru muallimât" açılarak kız rüştiyeleri için kadın öğretmenler yetiştirilmeye başlandıktan sonra kız rüştiyeleri taşrada önemli merkezlere yayılmıştır. Buna rağmen taşradaki bu okulların kadın öğretmen ihtiyacını karşılamakta sıkıntı çekilmesinden dolayı, gelişmeleri yavaş olmuştur. Buna bir örnek olarak; 1875 tarihinde Isparta'da açılan kız rüştiyesine, kadın öğretmen bulunamadığından çok yaşlı bir zat öğretmen olarak atanmış, onun ölümüyle okul 1907 tarihinde bir bayan öğretmen sağlanıncaya kadar kapalı kalmıştır.¹⁴⁸

1872 tarihinde İstanbul'daki kız rüştiyelerinin öğrenci sayısı 224'e düşmüştür. Ancak Sultanahmet Rüştiyesi'nden 6 kız şehâdetnâme

¹⁴⁵ İ.DH. no: 42865, 29 Ra 1287 / 29 Haziran 1870; Cevad, a.g.e., s.131; Salnâme-i Devlet, sene: 1287, s.121-122; Zengin, a.g.e., s.48.

¹⁴⁶ Sakaoğlu, *Rüştiyeler*, s.377.

¹⁴⁷ Salnâme-i Devlet, sene: 1288, s.138-139.

¹⁴⁸ Akyüz, a.g.e., s.212; Unat, a.g.e., s.44.

almıştır. O yıl Sultanahmet, Altay, Beşiktaş, Üsküdar kız rüştiyelerinden 58 kız mezun olmuştur.¹⁴⁹

1874 tarihinde Üsküdar'da Gülfem İnâs Rüştiyesi¹⁵⁰, Fatih İnâs Rüştiyesi¹⁵¹ ve Küçük Mustafa Paşa İnâs Rüştiyesi¹⁵² açılmıştır. Ancak Küçük Mustafa Paşa İnâs Rüştiyesi'nin varlığına Devlet Salnâmeleri'nde 1880-1881'den itibaren rastlanmaktadır.¹⁵³

1291 (1874) tarihinde kızlar için açılmış olan rüştiye sayısı 9'dur ve bunlarda toplam 309 talebe ile (muâllim-i evvelleri ile birlikte) 38 muâllim bulunmaktadır.¹⁵⁴ Bu okullar ve talebe sayısı ile ilgili Osman ERGİN kitabında bir cetvel vermiş¹⁵⁵ ve bu cetvelin, kız mekteplerine verilen kıymetin ve gösterilen rağbetin derecesini bildirdiğini, bunun şüphesiz ki memnuniyet verici olmadığını, fakat devrin zihniyeti ve taassupla cehâletin koyuluğu düşünüldüğünde bunun da bir muvaffâkiyet sayıldığını belirtmiştir.

İstanbul'da kızlar için rüştiye okulları açılırken 1874 tarihinde taşrada şimdilik vilâyet merkezlerinde birer tane kız rüştiyesi açılması için valilere yazı gönderilmiştir.¹⁵⁶ Bu emirler doğrultusunda vilâyet merkezlerinde kız rüştiyelerinin açılması girişimlerine başlanmıştır. Vilâyetlerde açılan kız rüştiyeleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Vilayet Adı	Okulun Bulunduğu Yer	Kuruluş Tarihi
Kastamonu	Kastamonu	1873-1874 ¹⁵⁷
Konya	Konya	1874 ¹⁵⁸
Selanik	Selanik	1874 ¹⁵⁹
Girit	Hanya	1875 ¹⁶⁰

¹⁴⁹ Sakaoğlu, a.g.e., s.378.

¹⁵⁰ BEO, Gid.Maa., no:395/9-6, evrak no: 323; BOA, İ.ŞD, no: 1316; Cevad, a.g.e., s. 137; Ergin, a.g.e., s.459.

¹⁵¹ Cevad, a.g.e., s.137; Salnâme-i Devlet, sene: 1327, s.360; Ergin, a.g.e., s.459.

¹⁵² 1310-1311 İstatistiği, s.44; 1312 İstatistiği, s.45.

¹⁵³ Salnâme-i Devlet, sene: 1298, s. 277.

¹⁵⁴ Salnâme-i Devlet, sene 1294, s.391-394; Ergin, a.g.e., s.912-914.

¹⁵⁵ Maarif Tarihçesi, s.137; Ergin, a.g.e., s.458-459.

¹⁵⁶ Tarih-i Lütff, XV, s.27.

¹⁵⁷ 1310-1311 İstatistiği, s. 44; 1312 İstatistiği, s.45. Bu okulun bina bakımından yeterli olmaması nedeniyle 1875 tarihinde yeni bir bina yapılması isteğinde bulunulmuştur. (BOA Ayniyat Maa., no: 1070, s.271, evrak no: 13; BEO, Gid.Maa., no:395/9-6, evrak no: 21).

¹⁵⁸ BEO, Gid.Maa., no: 395/9-6, evrak no: 1; Cevad, a.g.e., s.159).

¹⁵⁹ Cevad, a.g.e., s.159.

¹⁶⁰ Kuruluş tarihi bilinmemekle birlikte Mahmud Cevad, bu tarihte böyle bir okulun varlığından söz etmektedir (a.g.e., s.159).

Vilayet Adı	Okulun Bulunduğu Yer	Kuruluş Tarihi
Bosna	Bosna	1875 ¹⁶¹
Trabzon	Trabzon	1875 ¹⁶²
Yanya	Yenişehir	1876 ¹⁶³
Konya	Konya	1878-1879 ¹⁶⁴
Adana	Adana	1879-1880 ¹⁶⁵
Edirne	Edirne	1880-1881 ¹⁶⁶
Hüdavendigar	Bursa	1880-1881 ¹⁶⁷
Bulgaristan	Varna	1881 ¹⁶⁸
Beyrut	Beyrut (2 adet)	1881 ¹⁶⁹
Edirne	Gelibolu	1882-1883 ¹⁷⁰
Diyarbakır	Diyarbakır	1883-1884 ¹⁷¹
Girit	Girit (2 adet)	1883-1884 ¹⁷²
Edirne	Kırkkilise	1883-1884 ¹⁷³
Aydın	Muğla	1883-1884 ¹⁷⁴
Cezayir-i Bahr-ı Sefid	Midilli	1884-1885 ¹⁷⁵
Cezayir-i Bahr-ı Sefid	Sakız	1884-1885 ¹⁷⁶
Kastamonu	Bolu	1884-1885 ¹⁷⁷
Konya	Antalya	1884-1885 ¹⁷⁸
Hicaz	Medine-i Münevvere	1884-1885 ¹⁷⁹
Trablusgarb	Trablusgarb	1884-1885 ¹⁸⁰
Suriye	Şam	1884-1885 ¹⁸¹

¹⁶¹ Kuruluş tarihi bilinmemekle birlikte Mahmud Cevad, bu tarihte böyle bir okulun varlığından söz etmektedir (a.g.e., s.159).

¹⁶² Kuruluş tarihi bilinmemekle birlikte Mahmud Cevad, bu tarihte böyle bir okulun varlığından söz etmektedir (a.g.e., s.159).

¹⁶³ Kuruluş tarihi bilinmemekle beraber, bu tarihte Yenişehir’de bir okulun varlığı Devlet Salnamesi’nden tespit edilmiştir. (sene: 1294, s.520-521, 524-525, 526).

¹⁶⁴ 1312 İstatistiği, s.45; Konya Vilâyeti Salnâmesi, sene: 1298, s. 157. 1900 tarihinde bu mektep Hamidiye İnâs Rüştiyesi adını alacaktır (Mehmet ÖNDER, Konya Maarif Tarihi, Konya 1952, s.65).

¹⁶⁵ 1310-1311 İstatistiği, s.44; 1312 İstatistiği, s.45.

¹⁶⁶ 1310-1311 İstatistiği, s.44; 1312 İstatistiği, s.45. Ancak Maarif Nezaretine ait salnamelerde bu tarih 1882-1883 olarak verilmektedir (sene: 1317, s.892, sene: 1318, s.991).

¹⁶⁷ Salnâme-i Devlet, sene: 1299, s.270. Maarif Nezaretinin istatistiklerinde Bursa İnâs Rüşdiyesi’nin 1882-1883 tarihlerinde açıldığı yazılmaktadır (1310-1311 İstatistiği, s.44; 1312 İstatistiği, s.45).

¹⁶⁸ Bu tarihte bir inâs rüştiyesinin açılması girişimlerinde bulunulmuştur (BOA, İ.DH., no: 66879, sene: 1298; BEO, Gid.Maarif, no: 395/9-6, evrak no. 22).

¹⁶⁹ Makâsıd-ı Hayriye Cemiyeti tarafından kurulmuştur (BOA. Ayniyat Maa., no. 1420, s.43).

¹⁷⁰ Maârif Salnâmesi, sene 1316, s.789.

¹⁷¹ Cevad, a.g.e., s.232. Maarif Nezaretinin istatistiklerinde Diyarbakır İnâs Rüşdiyesi’nin 1890-1891 tarihlerinde açıldığı yazılmaktadır (1310-1311 İstatistiği, s.44; 1312 İstatistiği, s.45).

¹⁷² Cevad, a.g.e., s.235.

¹⁷³ Cevad, a.g.e., s.233.

¹⁷⁴ Aydın Vilâyeti Salnâmesi, sene: 1302; Salnâme-i Devlet, sene: 1303, s.334. Ancak ileriki yıllara ait Maârif salnâmelerinde, Aydın Vilâyeti’nde bulunan okullar arasında Muğla İnâs Rüşdiyesine rastlanmamaktadır. Bu da söz konusu okulun kapatılmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

¹⁷⁵ Salnâme-i Devlet, sene: 1303, s.332.

¹⁷⁶ Salnâme-i Devlet, sene: 1303, s.332.

¹⁷⁷ Salnâme-i Devlet, sene: 1303, s.332.

¹⁷⁸ Salnâme-i Devlet, sene: 1303, s.334.

¹⁷⁹ Salnâme-i Devlet, sene: 1303, s.339.

¹⁸⁰ Salnâme-i Devlet, sene: 1303, s.339.

Vilayet Adı	Okulun Bulunduğu Yer	Kuruluş Tarihi
Selanik	Siroz	1884-1885 ¹⁸²
Cezayir-i Bahr-ı Sefid	Limni	1885-1886 ¹⁸³
Manastır	Manastır	1886-1887 ¹⁸⁴
Rumeli-i Şarki	Rumeli-i Şarki	1886-1887 ¹⁸⁵
Yanya	Yanya	1887 ¹⁸⁶
Beyrut	Beyrut	1887-1888 ¹⁸⁷
Erzurum	Erzurum	1888-1889 ¹⁸⁸
Ankara	Ankara	1889-1890 ¹⁸⁹
Aydın	Manisa	1890-1891 ¹⁹⁰
Trabzon	Trabzon	1890-1891 ¹⁹¹
Halep	Halep	1891-1892 ¹⁹²
Sivas	Sivas	1891-1892 ¹⁹³
Adana	Adana	1891-1892 ¹⁹⁴
Beyrut	Lazkiye	1892-1893 ¹⁹⁵
İzmit	İzmit	1893-1894 ¹⁹⁶
Aydın	İzmir	1894 ¹⁹⁷
Aydın	Denizli	1894-1895 ¹⁹⁸
Mamüretülaziz	Mamüretülaziz	1895 ¹⁹⁹
Trabzon	Canik	1895-1896 ²⁰⁰
?	Filibe	1896 ²⁰¹

¹⁸¹ BOA, İ.DH., no. 76613, sene: 1303; BEO, Gid.Maa., no: 396/9-7, evrak no: 167; İ.DH., 79951, sene: 1304; BEO, Gid.Maa.no: 396/9-7, evrak no: 223; 1310-1311 İstatistiği, s.44; 1312 İstatistiği, s.45; Salnâme-i Devlet, sene 1303, s.338.

¹⁸² Okulun açılması girişimlerine bu tarihte başlanmıştır bkz. BOA Ayniyat Maa., no. 1598, s.189; BEO, Gid.Maa., no. 396/9-7, no: 203; Salnâme-i Devlet, sene:1303, s.331

¹⁸³ Salnâme-i Devlet, sene 1303, s.332; Salnâme-i Devlet, sene: 1304, s.318.

¹⁸⁴ Salnâme-i Devlet, sene:1303, s.331; 1310-1311 İstatistiği, s.44; 1312 İstatistiği, s.45; Maarif Salnâmesi, sene: 1318, s.1570.

¹⁸⁵ Salnâme-i Devlet, sene: 1305, s.243.

¹⁸⁶ 1884-1885 tarihinde açılıp gelirin azlığından dolayı kapatılan Yanya İnâs Rüşdiyesi'nin 1887 tarihinde yeniden açılmasına karar verilmiştir bkz. BOA, İ.DH., no. 80800, sene: 1304; BEO, Gid.Maa., no. 396/9-7, evrak no. 5; Salnâme-i Devlet, sene: 1305, s.244.

¹⁸⁷ BOA, İ.DH., no. 90458, sene: 1305; 1310-1311 İstatistiği; 1312 İstatistiği, s.45.

¹⁸⁸ 1310-1311 İstatistiği, s.44; 1312 İstatistiği, s.45; Maârif Salnâmesi, sene. 1318, s.1016-1017; Salnâme-i Devlet, sene: 1305, s.248.

¹⁸⁹ Salnâme-i Devlet, sene: 1305, s.247.

¹⁹⁰ 1310-1311 İstatistiği, s.44; 1312 İstatistiği, s.45; Maârif Salnâmesi, sene: 1316, s.943; Salnâme-i Devlet, sene: 1305, s.245; Mahmud CEVAD Manisa İnâs Rüşdiyesi'nin 1891-1892 tarihinde açıldığını yazmaktadır (a.g.e., s.336).

¹⁹¹ 1310-1311 İstatistiği, s.44; 1312 İstatistiği, s.45; Salnâme-i Devlet, sene: 1305, s.248.

¹⁹² Maârif Salnâmesi, sene: 1316, s.1020-1021; 1310-1311 İstatistiği, s.44; 1312 İstatistiği, s.45; Salnâme-i Devlet, sene: 1305, s.250.

¹⁹³ 1310-1311 İstatistiği, s.44; 1312 İstatistiği, s.45; Salnâme-i Devlet, sene: 1305, s.248.

¹⁹⁴ Maârif Salnâmesi, sene: 1316, s.846-847; sene: 1317, s.944-945; Salnâme-i Devlet, sene: 1305, s.250; Mahmud CEVAD bu tarihi 1892-1893 olarak vermiştir (a.g.e., 342).

¹⁹⁵ Salnâme-i Devlet, sene: 1305, s.251; Maârif Salnâmesi, sene: 1318, s.1226-1227.

¹⁹⁶ Salnâme-i Devlet, sene: 1305, s.242; 1312 İstatistiği, s.45.

¹⁹⁷ BOA, Şuray-ı Devlet-i Maarif (Ş.D.Maa.), dosya no. 213, evrak no.11, sene:1311 (1893); İ.Maa., no.1312/S-8; M.CEVAD, bu okulun 1891-1892 tarihinde açıldığını yazmaktadır (Cevad, a.g.e., s.336), Maarif Nezaretinin istatistiklerinde ise açılış tarihi 1892-1893 olarak gösterilmektedir (1310-1311 İstatistiği, s.44; 1312 İstatistiği, s.45).

¹⁹⁸ 1312 İstatistiği, s.45

¹⁹⁹ Hanımlara Mahsus Gazete, no.5, 4 Eylül 1311/27 Rebiülevvel 1313, s.5; Maârif Salnâmesi, sene: 1318, s.1552.

²⁰⁰ Maârif Salnâmesi, sene: 1318, s.1476-1477.

Vilayet Adı	Okulun Bulunduğu Yer	Kuruluş Tarihi
Beyrut	Akka	1896-1897 ²⁰²
Kala-i Sultaniye	Kala-i Sultaniye	1896-1897 ²⁰³
Konya	Burdur	1897-1898 ²⁰⁴
Bingazi	Bingazi	1897-1898 ²⁰⁵
Ankara	Kırşehir	1897-1898 ²⁰⁶
Trabzon	Bafra	1897-1898 ²⁰⁷
Edirne	Tekfurdağı	1897-1898 ²⁰⁸
Kosova	Üsküp	1897-1898 ²⁰⁹
Trabzon	Samsun (Canik)	1898
Kastamonu	Sinop	1898-1899 ²¹⁰
Musul	Musul	1898-1899 ²¹¹
Yanya	Preveze	1898-1899 ²¹²
Bağdat	Bağdat	1900-1901 ²¹³
?	Tokat	1905 ²¹⁴
Aydın	İzmir-Karşıyaka	1906 ²¹⁵
Konya	Antalya	1907

Sonuç olarak, 1908 tarihinde II.Meşrutiyet'in ilânına kadar vilâyetlerde en az 64 inâs rüştiyesi açılmış ve eğitime başlamıştır.

1875 tarihinden itibaren Eyüp İnâs Rüştiyesi'nin varlığı tespit edilmektedir.²¹⁶ Ancak bir süre sonra diğer bazı okullar gibi bu okul da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle gelen göçmenlerin iskân edilmesi için kullanılmış ve okulun tahliyesinin uzaması üzerine, öğretim kadrosu, Küçük Mustafa Paşa'da açılmış olan inâs rüştiyesine nakledilmiştir.²¹⁷

²⁰¹ Kuruluş tarihi bilinmemekle birlikte, 1896 tarihinde Filibe'de bir inas rüşdiyesinin varlığı görülmektedir (Hanımlara Mahsus Gazete, no.61, 25 Nisan 1312/ 23 Zilkade 1313, s.)

²⁰² Maârif Salnâmesi, sene: 1318, s.1226-1227.

²⁰³ Maârif Salnâmesi, sene: 1318, s.1676.

²⁰⁴ BOA.Y.Mtv., dosya no. 200, evrak no.38.

²⁰⁵ Aynı yer

²⁰⁶ Aynı yer

²⁰⁷ Aynı yer

²⁰⁸ Aynı yer

²⁰⁹ Aynı yer. Maârif Nezâretinin istatistiklerinde Üsküp İnâs Rüştiyesinin 1891-1892 tarihinde açıldığı yazılmaktadır (1310-1311 İstatistiği, s.44; 1312 İstatistiği, s.45).

²¹⁰ Maârif Salnâmesi, sene: 1317, s.1313

²¹¹ Maârif Salnâmesi, sene: 1317, s.1404.

²¹² Maârif Salnâmesi, sene: 1317, s.1435.

²¹³ Bağdat Vilâyeti Salnâmesi, sene: 1319, s.484.

²¹⁴ BOA, Ş.D.Maa., dosya no. 220, evrak no.34, sene:1323; BOA-İ.MF. no:1323/R-6.

²¹⁵ BOA, İ.MF. 1324/M-6; Ş.D.Maa., dosya no. 221, evrak no.11, sene1323.

²¹⁶ Salnâme-i Devlet, sene: 1293, s. 148; sene: 1294, s. 394; sene: 1296, s.84; sene: 1297, s. 407-408; Cevad, a.g.e., s. 159.

²¹⁷ BOA, İ.DH., no: 72729, sene: 1300; BEO, Gid.Maa., no: 396/9-7, evrak no: 105; Gel.Maa., no: 390/9-1, evrak no: 61.

Yine 1875 tarihinde Konya, Trabzon, Hanya ve Bosna'da, 1876 tarihinde de Yenişehir'de kız rüştiyeleri açılmış ve taşradaki inâs rüştiyelerinin sayısı artmıştır.²¹⁸

1878 tarihine ait Devlet salnâmesinde yer alan bilgilerden, bu tarihlerde Fındıklı İnâs Rüştiyesi'nin varolduğu anlaşılmaktadır.²¹⁹ Böylece daha önce açıldığından bahsedilen okullarla birlikte inâs rüştiyesi sayısı 12'ye çıkmıştır.²²⁰

1294 (1878) tarihine ait Devlet-i Âliye-i Osmâniye Salnâmesi'nde 9 kız rüştiyesinin mevcut olduğu görülmektedir. Bu rüştiyelerin öğretmen mevcûdu 38, öğrenci mevcûdu ise 309'dur.²²¹ Kız rüştiye mekteplerinin mevcûdu konusunda ortaya çıkan farklılıklar, söz konusu yıllarda açılan kız rüştiyelerinden bazılarının bir süre sonra kapandığı düşüncesini meydana getirmektedir.

Daha önce Mirgün Kuru caddesinde Mısır Hidiviyeti tarafından inşa ettirilen, ancak faaliyete geçirilmemiş olan binanın inâs rüştiyesi olarak hizmete sokulması ve öğretim kadrosunun oluşturulması için 1881 tarihinde teşebbüslere girişilmiştir²²². Mısır Hidiviyeti'nce Maârif Nezâreti'ne bağışlanan ve bir kısmı iptidâî olarak açılan²²³ bina, aynı yıl kız rüştiyesi olarak eğitime başlamıştır.²²⁴

1880-1881 tarihinde İstanbul'da bulunan kız rüştiyeleri şunlardır:²²⁵

- a. Sultan Ahmet İnâs Rüştiyesi
- b. Şehzade İnâs Rüştiyesi
- c. Atpazarı İnâs Rüştiyesi
- d. Aksaray İnâs Rüştiyesi
- e. Beşiktaş İnâs Rüştiyesi
- f. Mirgün İnâs Rüştiyesi

²¹⁸ Salnâme-i Devlet, 1292-1293; Cevad, a.g.e., s.159-160.

²¹⁹ Salnâme-i Devlet, sene: 1295, s. 259, Muhtemelen 1877'de açılmıştır.

²²⁰ Kaynaklardan elde edilen bilgiye göre 1879-1880 tarihinde İstanbul'da bulunan inas rüştiyesi sayısı 9'dur. (Cevad, a.g.e., s. 191). Bu da bazı okulların kapatılmış olabileceğini göstermektedir.

²²¹ Koçer, a.g.e., s.130.

²²² BOA, İ.DH, no: 66944, sene:1298; Ayniyât Maârif Defteri, no:1420, s. 141, 24 C 1298.

²²³ Ayniyât Maârif Defteri, no: 1420, s. 179, sene: 12 L 1298; BEO, Giden Maârif, no: 395/9-6, evrak no: 61.

²²⁴ Salnâme-i Devlet, sene: 1299, s.262; Cevad, a.g.e., s.211.

²²⁵ Salnâme-i Devlet, sene: 1299, s.262.

- g. Fındıklı İnâs Rüştiyesi
- h. Üsküdar Doğancılar İnâs Rüştiyesi
- i. Üsküdar Gülfem İnâs Rüştiyesi
- j. Küçük Mustafa Paşa İnâs Rüştiyesi

1881-1882 tarihine ait Devlet Salnâmesi İstanbul'da bulunan kız rüştiyelerinin sayısının 10 olduğunu bildirmektedir. Oysa 1859'dan buyana açılan kız rüştiyelerinin toplamı 14'tür. Bu fark söz konusu yıllar boyunca açılan kız rüştiyelerinden bazılarının bir süre sonra kapandığını düşündürmektedir. 1302 tarihine ait Devlet Salnâmesi'nde adı olmayan ve kapatılmış olması muhtemel olan kız rüştiyeleri, İbrahim Paşa ve Eski Ali Paşa inâs rüştiyeleridir. Ayrıca bu tarihe ait olmayan ama daha sonraki salnâmelerde var olan Fatih İnâs rüştiyelerinin durumu tam olarak anlaşılamamaktadır.

1877-1888 Osmanlı-Rus savaşı dolayısıyla tahliye edilip, hala faaliyete geçirilmemiş olan Eyüp İnâs Rüştiyesi'nin yeniden açılması için 1884 tarihinde semtin hayırseverleri tarafından bir yer kiralanmış ve öğretim kadrosunun tayin edilmesi için izin istenmiştir.²²⁶ Devlet Salnâmesi'nden anlaşıldığına göre, açılan bu okulun yeri Kızıl Mescid çevresindedir.²²⁷ 1893-1894 tarihinden itibaren Devlet Salnâmelerinde adına rastlanan²²⁸ Molla Gürânî İnâs Rüştiyesi'nin açılış tarihi yine Devlet Salnâmesi'nde 1884-1885 olarak verilmektedir.²²⁹ 1886 tarihinde Nakkaş Paşa İnâs Rüştiyesi'nin de varlığı tespit edilmektedir. Bu okulun tam olarak hangi tarihte açıldığı bilinmemekle beraber 1886 tarihinde buraya Ali Ağa'nın bevâb olarak tayin edilmesine ve adının ilk defa 1886-1887 tarihine ait Devlet Salnâmesi'nde geçmesine dayanılarak Nakkaş Paşa İnâs Rüştiye Mektebi'nin 1886 tarihinde açılmış olabileceği söylenebilmektedir.²³⁰ 1887-1888 tarihlerine ait Devlet Salnâmesi'nde de

²²⁶ BOA İ.DH., no: 72729, sene: 1300; BEO, Giden Maarif, no: 396/9-7, evrak no: 105; Gelen Maarif, no: 390/9-1, evrak no: 61.

²²⁷ Salnâme-i Devlet, sene: 1327, s.360.

²²⁸ Salnâme-i Devlet, sene: 1311, s.416.

²²⁹ Salnâme-i Devlet, sene: 1327, s.360.

²³⁰ BOA, Ayniyât Maa., no: 1598, s.269; BEO, Giden Maârif, no:396/9-7, evrak no: 142; Salnâme-i Devlet, sene: 1304, s.315.

bu okuldan bahsedildiği halde, bu tarihten sonra adına rastlanmamaktadır.²³¹

Yine daha önce varlığı bilinen Üsküdar Doğancılar İnâs Rüştîyesi 1890 tarihinde lağv edilerek, Üsküdar Kız Sanayi Mektebi haline getirilmiştir.²³² Ancak aynı semtin Atlamataşı mevkiinde 1891-1892 tarihinde yeni bir inâs rüştîyesi açılmıştır.²³³

1892-1894 ve 1894-1895 tarihlerine ait Maârif-i Umûmiye İstatistiği'ne göre İstanbul'da bulunan inâs rüştîyeleri şunlardır:²³⁴

1. Sultan Ahmet İnâs Rüştîyesi
2. Atpazarı İnâs Rüştîyesi
3. Molla Gürânî İnâs Rüştîyesi
4. Küçük Mustafa Paşa İnâs Rüştîyesi
5. Eyüp İnâs Rüştîyesi
6. Beşiktaş İnâs Rüştîyesi
7. Fındıklı İnâs Rüştîyesi
8. Mirgün İnâs Rüştîyesi
9. Üsküdar İnâs Rüştîyesi

Burada daha önce varlığı tespit edilen Şehzâde İnâs, Aksaray İnâs, Üsküdar Gülfem Hatun, Nakkaş Paşa İnâs Rüştîyelerinden bahsedilmemektedir. Bu söz konusu mekteplerin açıldıktan bir süre sonra kapatılmış olabileceği ihtimalini doğurmaktadır.

1896 tarihinde Küçük Mustafa Paşa İnâs Rüştîyesi için Kadiçeşmesi'nde Müftü Hamamı Caddesi'nde bulunan Bahriye Muhakemât Dairesi eski reisi Mehmet Paşa'nın konağının satın alınması için izin çıkmış ve okul buraya nakledilmiştir.²³⁵

1897-1898 tarihinde Koca Mustafa Paşa²³⁶ ve Devlet Salnâmesi'nin verdiği bilgiye göre 1898-1899 tarihinde açıldığının tespit edildiği Makriköy

²³¹ Salnâme-i Devlet , sene: 1305, s.241.

²³² BOA, İ.DH., no: 93728, sene: 1308; Unat, a.g.e., s.80.

²³³ Cevad, a.g.e., s.269.

²³⁴ Maârif-i Umûmiye İstatistiği 1310-1311, s.89; 1312 Senesine ait İstatistiki Bilgiler, s.8.

²³⁵ BEO, Giden Maârif, no:396/9-7, evrak no: 65089/286; BOA.İ.MF. 1314/C-7; ŞD.MF., no: 214/65, sene: 4 R 1314.

²³⁶ BOA, Yıldız Mütenevvia Tasnifi (Y.Mtv.), dosya no: 200, evrak no: 38, sene: 11 Za 1317.

Hamidiye İnâs Rüştiyesi ile kız rüştiyelerinin sayısı artmıştır.²³⁷ Yine Devlet Salnâmesi'ne göre 1899-1900 tarihinde faaliyete geçtiği öğrenilen Kadıköy'de Hamidiye İnâs Rüştiye Mektebi'nin ismine ancak 1902-1903 ve 1903-1904 tarihlerine ait Devlet Salnâmesi'nde rastlanmaktadır.²³⁸ 1900 tarihinde ise Kadıköy Kuşdili'nde bir inâs rüştiye mektebi yapılması teşebbüslerine girişilmiştir.²³⁹ 1905 tarihinin Aralık ayında Molla Gürânî ve Koca Mustafa Paşa İnâs Rüştiyelerinin birleştirilerek, Yüksekaldırım'da Molla Gürânî mahallesinde bulunan Dârüttahsîl adlı özel okulun binasına nakledilmesi düşünülmüş ancak iki okul öğrencilerinin bu binaya sığamayacağı gerekçesiyle sadece Molla Gürânî İnâs Rüştiyesi'nin buraya nakline karar verilmiştir.²⁴⁰ 1903 tarihine ait Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye'ye göre İstanbul'da 11 kız rüştiyesinde toplam 70 öğretmen ve 1640 kız öğrenci bulunmaktadır. Bu tarihte bir kız rüştiyesi de Bakırköy'de açılmıştır.²⁴¹

II. Abdülhamid dönemi sonunda İstanbul'da 15 kız rüştiyesinde 2547 talebe, 139 muallime vardı. Vilâyetlerde ise 31 kız rüştiyesinde 2140 talebe ve 86 muâllime vardı.²⁴² Tüm ülkede ise toplam 74 kız rüştiyesi vardı.²⁴³ Daha önce de bahsedildiği gibi rüştiye mekteplerinin mevcudu hakkında farklı rakamların belirtilmesi söz konusu yıllar boyunca açılan mekteplerin bazılarının bir süre sonra kapanmış olduğu ya da kayıtlara geçmemiş olduğu düşüncesine yönlendirmektedir.

Maârif Nezâreti'nin 1334 (1918) tarihinde neşretmiş olduğu 1328-1329 ders yılına ait istatistik kitabında İstanbul'da Mekâtib-i İptidâiye-i Umûmiye adı altında ve erkek, kız ve nümune rüştiyeleriyle birlikte ancak 62'si erkek, 23'ü kız ve ikisi muhtelif olmak üzere toplam 87 mektep bulunduğu ve bu mekteplerde 6799'u erkek, 4416'sı kız olmak üzere

²³⁷ Salnâme-i Devlet, sene: 1327, s.360.

²³⁸ Salnâme-i Devlet, sene: 1327, s.360; Salnâme-i Devlet, sene: 1321, s.429.

²³⁹ BOA., İ.MF., no: 1318/S-2; BEO, no: 112417.

²⁴⁰ BOA, Ş.D., no: 221/12, sene: 24 za 1323.

²⁴¹ Sakaoğlu, a.g.e., s.378; Koçer, a.g.e., s.130.

²⁴² Dersâadet ve Vilâyâtta Kâin Mekâtib-i Resmîye ve Husûsiye, s.26-27; Zengin, Zeki Salih, II.Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1876-1908), Adana 2003, s.40.

²⁴³ Kodaman, a.g.e, s.167,203. vs.; Akyüz, a.g.e., s.212.

toplam 11215 talebe ve ayrıca 285 muâllim ve 186 muâllime bulunduğu görülmektedir.²⁴⁴

Resmi Kız Rüştüleri²⁴⁵

Okulun Adı	Bulunduğu Semt	Açılış Tarihi
Sultanahmet	Firûzağa mah. Millet bah.	1326
Kız Sanayi		1299
Dersâdet Kız Sanayi		1300
Koca Mustafa Paşa	Koca Mustafa Paşa Cad.	1316
Molla Gürânî	Molla Gürânî Mah.	1302
Fatih	Fatih, Çırçır	1290
Küçük Mustafa Paşa	Kadıçeşmesi Cad.	
Eyüp	Güzel Mescid civarı	
Kandilli	İlyas Çelebi Mah.	1296
Beşiktaş	İhlamur cad.	1296
Mirgün	Mirgun Koru cad.	1297
Üsküdar	Üsküdar	1302
Atlamataşı	Üsküdar	
Kadıköy	Kadıköy	1317
Makriköy	Makriköy	1316

Hususi Kız Rüştüleri²⁴⁶

Okulun Adı	Bulunduğu Semt	Açılış Tarihi
İttihat ve Terakki		
Kız Sanayi Mektebi	Ayasofya	
Kız Sanayi Mektebi	Şehzade	1326
Menba-yı füyuzat-ı Osmani	Bozdoğan Kemerli	1320
Hayriye-i sanayi-i nefise	Aksaray	
Gülzar-ı vatan	Fatih	1325
İttihat ve terakki mektebi	Makriköy	1327
Osmanlı inas mektebi	Üsküdar	1326
Bedia-yı Meşrutiyet	Çengelköy	1326

²⁴⁴ Ergin, a.g.e., s.1417.

²⁴⁵ Salnâme-i Devlet, sene: 1327, s.360-361; Kodaman, a.g.e., s.159.

²⁴⁶ Salnâme-i Devlet, sene: 1327, s.362-363; Kodaman, a.g.e., s.160.

Tanzimat Dönemi'nde İstanbul'da Açılan Kız Rüştiyeleri ve Öğrenci Sayıları²⁴⁷

Rüştiyenin Adı	Öğrenci Sayısı
Dâulmuallimât	46
Sultan Ahmet	34
Şehzâde	32
Yusufpaşa	50
Altay	37
Atpazarı	56
Üsküdar	28
Gülfem	15
İbrahim Paşa	10
Eyüp	15
	Toplam : 286

1874 tarihli İnâs Rüştiyelerinin İmtihanlarının Hulâsası²⁴⁸

Okul Adı	Şahâdetnâme Alacak Sınıf-ı Evvel	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	5. Sınıf	Öğretmen ve Hademeler
Dâulmuallimât	19	4	8	15	46	10
Sultan Ahmet	6	5	6	13	30	7
İbrahim Paşa	8	2	4	6	20	4
Şehzade	2	6	4	10	22	7
Fatih	5	7	7	14	33	7
Aksaray	1	5	11	12	29	7
Altay	2	3	5	14	29	4
Beşiktaş	6	4	.	23	33	6
Üsküdar	3	3	4	18	28	6
Gülfem	.	.	14	10	24	3
Toplam	57	39	63	135	294	61

²⁴⁷ Cevad, a.g.e., s.136.

²⁴⁸ Cevad, a.g.e., s.137.

II.BÖLÜM

RÜŞTİYE MEKTEPLERİNİN ÖZELLİKLERİ

A- Teşkilât ve İdârî Yapısı:

1. Teşkilât Yapısı:

Rüştiye mekteplerinin teşkilat yapısı ile ilgili ilk gelişme 1838 tarihinde bir irade ile kurulan “Mekâtib-i Rüştiye Nezâreti” ile başlamaktadır. Bu kurumun kurulmasıyla geleneksel Osmanlı eğitim ve öğretim sisteminde bir değişiklik meydana gelmiştir.²⁴⁹ Bu değişiklik Tanzimat döneminde iyice büyüyen Osmanlı eğitiminde dünya görüşleriyle; eğitim anlayış ve metodlarıyla birbirine tamamen zıt ve düşman iki kutbun doğmasına yol açmış, sonuçta her alanda olduğu gibi, maârif alanında da “ikilik” (eski-yeni, medrese-mekteb, dînî-lâik, ulema-aydın, batı-doğu, şariat-hukuk, dünyevî-dînî bilgiler vb.) girecek ve Cumhuriyet Devrine kadar sürecektir.

Nezâret'in başına ulemâdan olan İmâmzâde Esad Efendi, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'nin, sıbyan mekteplerinden yüksek mekteplere ve bu yüksek mekteplerden biri olan Mekâtib-i Adliye'ye geçmek isteyen çocukların durumunu kontrol etmek ve bu çocukların naklini hızlandırmak için ve Şeyhülislam'ın emriyle yeterli maaş ile ulemâdan uygun birinin nazır tayin kılınması²⁵⁰ tavsiyesiyle, padişah II.Mahmud tarafından Anadolu payesiyle tayin edilmiştir. İmâmzâde Esad Efendi, 1816 tarihinden 1829 tarihine kadar çeşitli yerlerde kadılık ve evkâf müfettişliğinde bulunmuştur. İmâmzâde Esad Efendi 1848 tarihine kadar bu görevde kalmıştır.²⁵¹ Nâzırlığın başkâtipliğine de Mehmet Lâtif Efendi adında bir zat getirilmiştir.²⁵²

²⁴⁹ Bu makama nezaret, İmamzade Esad Efendiye de nazır ünvanının verilmesinin bugünkü anlamda bakanlık ve bakanla ilgisi yoktur. Bu ünvanlar müdürlük ve müdür karşılığında kullanılmıştır.

²⁵⁰ Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'nin tavsiyesiyle ilgili bkz.: Cevad, a.g.e., s.19.

²⁵¹ Ahmet Lutfi, Lutfi Tarihi, c.V, Yay. Münir Aktepe, İstanbul 1984, s.137.

²⁵² Kodaman, a.g.e., s.27-28.

Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'nin Osmanlı devletinde milli eğitim merkez teşkilatının ilk çekirdeği olarak kabul edilip edilmemesi konusu tartışmalıdır.²⁵³ Faik Reşit UNAT, Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'ni "Mekteb-i Maârif-i Adliye" ile onun benzeri olarak açılan "Mekteb-i Ulûm-u Edebiye" adlı iki memur hazırlayıcı ve yetiştirici Rüşdiye mekteblerinin idaresine has bir müdürlük olarak kabul etmektedir. Bu kuruluş bugünkü anlamda bir bakanlık düzeyinde değildir; fakat bu nezâretin açılması teşkilat açısından, modern eğitim teşkilatına götüren ilk basamak olarak görülmektedir. O zamanki şartlar göz önüne alındığında, bu ilk çekirdek kuruluşun önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Nâzır ve yeni açılacak mekteplere muâllim tayini işinin Şeyhülislâmlığa taviz olarak verilmesi, modern eğitim taraftarlarının ne kadar güçlü bir muhalefetle karşı karşıya kaldıklarını göstermesi bakımından anlamlıdır. Fakat, hükümetin ilkokul konusundaki tavizkâr tutumuna karşılık, ortaokul ve daha üst düzeydeki mektepleri kısmen Şeyhülislâmlığın tesirinden kurtararak, yetkisi dışında kalmasını sağladığı görülmektedir. Bu durumdan da, hükümetin bir taraftan modern eğitim tarzının temellerini atmaya, diğer taraftan da Şeyhülislâmlığı memnun edecek şekilde din eğitimini ıslâh etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.²⁵⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun maârif meselelerini ele alan ve düzeltilmesi için uğraşan kuruluşlar şu şekilde sıralanmaktadır:

- a) Meclis-i Umûr-u Nâfia
- b) Dâru'ş-Şûrây-ı Bâb-ı Âlî
- c) Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye
- d) Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti

İlk üç kuruluşun maârifle ilgileri umûmî mahiyette olmasına rağmen, Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'nin ilgileneceği saha ve yetkileri, kurulduğu zamana bakılarak ilkokul ve yükseköğretime kadar olan okullarla ilgilidir.

²⁵³ Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti kuruluşundaki Rüşdiye kelimesinin nasıl ve hangi sebeplerden dolayı ortaya çıktığı belli değildir. Zira Rüşdiye kelimesine Meclis-i Umûr-u Nâfia, Meclis-i Adlî ve Meclis-i Vâlâ raporlarında yer verilmemiştir. Bu raporlarda sınıf-ı sani derecesinde "Selâtin-i İzâm" okulları için bir nazır tayini istenmektedir. Hatt-ı Humâyun'da ise "Mekâtib-i Rüşdiye" terimi karşımıza çıkmaktadır. Bu durumu Osman Ergin, II.Mahmud'un bu yeni açılacak okullarda çocukların rüşdüne erinceye kadar okuyacaklarını düşünerek "Rüşdiye" adını tercih ettiğine bağlamaktadır.

²⁵⁴ Kodaman, a.g.e., s.28-29.

Böylece sıbyân mektepleri ile rüştiye mekteplerinin idaresi Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'ne bırakılmıştır.²⁵⁵

1845 tarihinde Abdülmecid'in, Tanzimat Fermanı'nda öngörülen reformların, askerî saha hariç, diğer alanlarda gerçekleştirilemediğini görmesi üzerine Bâb-ı âlî'den gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir. Bunun üzerine maârifle ilgili olarak "Muvakkat Meclis-i Maârif" kurulmuştur. Bu meclisin kuruluş sebeplerinden biri de, her halde, "Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti"nin maârif alanında istenilen yenilikleri getirememiş olmasıdır. Meclis üyeleri içinde batı kültürüne sahip, batı eğitim sistemini tanıyan ve yabancı dil bilen kimselerin bulunması ve öte yandan meclisin Şeyhülislâmlığa bağlı olmaması bu görüşü destekler niteliktedir. Bu da her yeni adım ve teşebbüste Osmanlı maârifinin, medresenin tesirinden biraz daha uzaklaştığını; buna karşılık çağdaş sistem ve anlayışa doğru yöneldiğini göstermektedir. Meclis, aldığı kararları Meclis-i Vâlâ'ya bildirmekle yükümlüdür.²⁵⁶

Muvakkat Meclis-i Maârif'in hazırlamış olduğu ve Meclis-i Vâlâ'nın onayladığı ilk rapor, teşkilat yönünden iki yenilik getirmektedir:

1) Avrupa'da olduğu gibi üç kademeli eğitim ve öğretim sistemine doğru yönelme fikri sezilmektedir. Bu durum, sıbyân ve rüşdiye mekteplerinin üstünde bir Dârulfünûn kurulmak istendiğinden anlaşılmaktadır.

2) Mevcut ev açılarak okulların yönetimi için merkezî maârif teşkilatına ihtiyaç olduğu belirtildikten sonra daimi bir "Meclis-i Maârif" in kurulması önerilmiştir.

Teşkilat alanındaki bu iki yeniliğe rağmen, okullarda uygulanacak öğretim ve eğitim usûlleri bakımından çağdaş bir anlayış raporda göze çarpmamaktadır. Bununla beraber rüştiye mekteplerindeki din dersleriyle birlikte yeni bir takım dersler de konulmuştur.

²⁵⁵ Kodaman, a.g.e., s.29-30.

²⁵⁶ Ahmet Lütfi, Lütfi Tarihi, c.VIII, s.19.

Geçici meclisin yukarıdaki kararı üzerine 1846 tarihinde “Meclis-i Maârif-i Umûmiye” kurulmuştur. Meclis, bir başkan, altı üye ve bir kâtipten oluşmaktadır.²⁵⁷

“Meclis-i Maârif-i Umûmiye”nin amacı ve esas görevi geçici meclisin almış olduğu genel kararları detaylı bir şekilde ele alıp uygulamak ve ayrıca memleketin maârifle ilgili meselelerini müzâkere ederek gerekli reformları yapmaktır.

Maârif tarihi bakımından daimi “Meclis-i Maârif-i Umûmiye”nin önemine gelince: Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet kuruluşları içinde maârif işlerinden doğrudan doğruya sorumlu ilk kuruluş budur. Maârif alanında devam eden eski-yeni mücadelesi bu kuruluşla iyice ortaya çıkmıştır. Meclisin devlet yönetiminde reformcu kanadın temsilcisi olan Mustafa Reşit Paşa’nın himayesinde bulunması eğitim ve öğretimin medresesinin elinden çıkararak yenilik taraftarlarının kontrolüne geçmesini kolaylaştırmıştır. Bundan böyle, medrese kabuğuna çekilirken, modern eğitim, hükümetin desteği ile, gelişmeye başlamıştır.

“Meclis-i Maârif-i Umûmiye” karar organı niteliği taşıdığından, aldığı kararları uygulamaya koyacak ve denetleyecek bir icra yetkisine sahip değildir. 1838 tarihinde sıbyân ve rüştiye mekteblerinin yönetimine bakmak üzere kurulmuş “Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti” bulunmaktadır; fakat dokuz yıldan beri Evkâf Nezâreti’ne bağlı olarak görevine devam ettiği için tamamiyle ulema ve medresenin tesiri altında idi. Bu bakımdan “Meclis-i Maârif-i Umûmiye”nin kararlarının uygulanması ve bu nezârete bırakılması sakıncalı olabilirdi. “Meclis-i Maârif” bu sakıncayı önlemek ve Evkâf Nezâreti’nin elinde bulunan okulları ayrı bir yönetime kavuşturmak için “Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti” adıyla kendisine bağlı bir icra organının kurulmasını yetkili makamlara bildirmiştir. Meclisin gösterdiği gerekçeye dayanılarak vakânüvis Esad Efendi başkanlığında “Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti” teşkil edilmiştir (1846).²⁵⁸

²⁵⁷ Reis: Mühendis Mehmet Emin Paşa. Üyeler: Esat, Fuat, Sait Muhip, Ali Efendiler ve Ferit Mehmet, Rifat Sadık Mehmet Paşalar. Kâtip: Recai Efendi. Daha sonraki yıllarda meclis üye sayısı yirmiye kadar çıkmıştır. Bkz. Kodaman, a.g.e., s.35.

²⁵⁸ Tarih-i Lütfî’de “Mekâtib-i Umûmî Nezâreti” adı yerine “Maârif-i Umûmî Nezâreti” adı geçmektedir. Bkz. Tarih-i Lütfî, c.VIII, s.132.

Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti sadece sıbyân ve rüştiye mektepleriyle sınırlandırılmıştır. Bu yüzden ona merkezî maârif teşkilatının kuruluşuna doğru atılmış önemli bir adım gözüyle bakmak yerindedir. Bu şekilde bir icra organının kurulmasıyla daha önce açılmış ve açılacak olan okullar medresenin nüfûzundan kurtarılmıştır. Bununla beraber sıbyân mekteplerinin yönetimi nezâretin yetkisi dışında kalmıştır. Bu nedenle genel eğitimde medresenin etkisi uzun zaman devam edecektir.

Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kendi içinde iki şubeye ayrılmış ve her şubenin başında müfettiş durumunda ve “Muîn” adını taşıyan birer amir bulundurulmuştur. 1847 tarihinde nezâret Kemal Efendi'nin yönetimi altında bir müdürlük haline getirilmişse de, 1848 tarihinde tekrar eski hüviyetini kazanmıştır.

Bütün bunlardan Osmanlı reformcularının baştan beri eğitimi ihmal etmedikleri ve ona gereken önemi vermeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu tarihlere kadar yapılan yenilikler görünüş itibariyle modernleşme hareketinin başarısını göstermektedir. Halbuki maârif alanında çağdaşlaşma bu görünüşten çok batı ilim, teknik ve fennin alınıp uygulanmasına bağlıdır.

1838-1851 yılları arasında kurulan başlıca teşkilatlar şunlardır:

- 1) Mekâtib-i Rüştiye Nezâreti (1838/1254)
- 2) Muvakkat Meclis-i Maârif (1845/1261)
- 3) Dâimî Meclis-i Maârif-i Umûmiye (1846/1262)
- 4) Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti (1847/1263)

Tanzimat Fermânı'nda maârifle ilgili hiçbir kayıt olmamasına karşılık, 1856 tarihinde ilan edilen Islâhat Fermânı'nda maâriife yer verilmiştir.²⁵⁹

Islâhat Fermânı Türk toplumunun eğitim ve öğretimi hususunda yeni bir şey getirmemiştir. Fermânın açılmasına müsaade ettiği okullar, zaten 1839 tarihinden beri, Türkler için açılmaya devam ediyordu. Böyle olunca fermândaki maârifle ilgili hükümler, daha çok gayr-i müslimlere kültür bağımsızlığı, okul açma hakkı, hatta fazladan Türk okullarına giriş serbestisi vermektedir. Bu bakımdan fermânda maâriife yer verilmesini,

²⁵⁹ Islâhat Fermanı Sureti için bkz. E.Ziya Karal, a.g.e., c.V, s.261; Kodaman, a.g.e., s.39-40.

Türk maârfi açısından önemli bir aşama olarak görmek mümkün gözükmemektedir.

Islâhat Fermânı'nın kendilerine tanımış olduğu haklardan yararlanan gayri müslimler, Avrupalıların da yardımıyla, geniş çapta eğitim faaliyetine başlayarak memleketin her tarafında millî ve dînî okullar açmaya koyulmuşlardır.²⁶⁰

Bu durum karşısında, Osmanlı hükümeti de devam etmekte olan modernleşme hareketlerini hızlandırma ihtiyacını duymuştur. Bunun yapılabilmesi için de ilk önce merkezi bir maârif teşkilatının kurulması şarttır. Bu vesileyle devlet 17 Mart 1857 tarihinde Meclis-i Vükelâ'ya dahil bir nâzırın başında bulunacağı "Maârif-i Umûmiye Nezâreti"ni kurmuştur.²⁶¹ Böylece ilk defa hükümet içinde yer alan, aynı zamanda bugünkü Milli Eğitim Bakanlığı'nın temeli olan bir kuruluş ortaya çıkmıştır. Nâzırlığa Sami Abdurrahman Paşa, müsteşarlığa tarihçi ve o sırada Mekâtib-i Umûmiye nâzırı bulunan Hayrullah Efendi, Nezâret mektupçuluğuna ise Raşit Efendi atanmışlardır.²⁶²

Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin kurulmasıyla hükümetin, medreseye karşı tavizkar tutumundan vazgeçip, eğitim işlerinin batılı usullere göre düzenlenmesini resmen benimsediği anlaşılmaktadır.²⁶³

Maârif Nezâreti'nin, 1861'e kadar az da olsa rüştiye düzeyinde okullar açtığı bilinmektedir fakat görevleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bu okulların görevleri ile ilgili olarak nezârete 3 Mart 1861 tarihinde "Maârif Nezâreti'nin vazifelerine dair mevâd" başlıklı bir vesika yollanmıştır. Buna göre:²⁶⁴

1. Harbiye, Bahriye ve Tıbbiyeden mâadâ bütün okullar Maârif Nezâreti'ne bağlı olacaklardır.
2. Okullar üç dereceye ayrılmışlardır: a) sıbyân, b) rüştiye, c) çeşitli fenlere ait mektepler. Sıbyân okullarında Müslim ve gayri Müslim ayrı olacaktır.

²⁶⁰ Kodaman, a.g.e., s.41.

²⁶¹ Nevzat Ayas, Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluş ve Tarihçeler, Ankara 1948, s.496

²⁶² Cevad, a.g.e., s.66.

²⁶³ Unat, a.g.e., s.21; Kodaman, a.g.e., s.42.

²⁶⁴ Kodaman, a.g.e., s.43-44.

3. Rüştiyelerde talebeler karışık olacak ve devlete yararlı fenlerle, üst dereceye gitmek isteyenler için bazı temel bilgiler öğretilecektir.
4. Üçüncü derecedeki okullarda her türlü ilim ve fenler okutulacak ve bu okullar da karışık olacaktır.
5. Sınıf geçme imtihanla olacaktır.
6. İkinci ve üçüncü dereceli okullarda öğretim dili Türkçe olacak ve öğretmenlerin bu dili iyi bilmeleri şartı aranacaktır.
7. Evvelce kurulmuş olan Meclis-i Maârif'ten başka nâzırın emrinde üyeleri Müslim ve gayri Müslim olan bir Meclis-i Muhtelit kurulacaktır. Meclisin vazifesi yukarıdaki maddeleri uygulamak, mevcut okulların nizâmnâmelerini tamamlamak ve yapılan işleri Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a bildirmektir.²⁶⁵

Bu vesikaya göre, Maârif Nezâreti'nin öğretim derecelerini ve maârif sistemini düzenlemeye ve belirlemeye çalıştığı görülmektedir. Nezâret, özellikle yeni bilgilerin öğretileceği yer olan rüştiyelere ve onun üstündeki çeşitli fen okullarına önem vermektedir. Sıbyân okulları yine dînî öğretim sahası içinde bırakılmaktadır.

Meclis-i Maârif-i Umûmiye'den başka yeni bir danışma ve karar organı olarak "Meclis-i Muhtelit" kurulmuştur. Böylece Maârif-i Umûmiye Nezâreti, merkez teşkilatını biraz daha genişletmiştir.²⁶⁶ 1864 tarihinde bu iki meclisin verimsiz olduğu görülmüş ve 10 Şubat 1864 tarihli bir irade ile kaldırılarak yeni bir "Maârif-i Umûmiye Heyeti" teşkil edilmiştir. Bu heyetin görevleri ve üyeleri değişik iki komisyondan oluşmaktadır:²⁶⁷

1) Mekâtib-i Sıbyân-ı Müslime Komisyonu, haftada bir kere toplanarak İslâm'a ait bütün kitapları tahkik ve tetkik edecektir.

2) Mekâtib-i Rüşdiye ve İlmiye Komisyonu²⁶⁸. Üyeleri çeşitli cemaat temsilcilerinden seçilen bu komisyon da haftada bir gün toplanıp bütün tebaa çocuklarının eğitim işlerini müzakere edecektir.

²⁶⁵ Aziz Berker, Türkiye'de İlköğretim, Ankara 1945, s.46-47.

²⁶⁶ Salnâme-i Devlet, sene: 1316, s.16

²⁶⁷ Salnâme-i Devlet, sene: 1316, s.16; Kodaman, a.g.e., s.45.

²⁶⁸ Sadâret tezkeresinin ilk kısımlarında "Mekâtib-i Rüştiye ve İlmiye Komisyonu" adı son kısımlarda "Mekâtib-i Rüşdiye-i Muhtelite" olarak geçmektedir. Bkz. Cevad, a.g.e., s.82.

Bu komisyonların vazifelerine göre de, Maârif Nâzırının başkanlığı altındaki Maârif-i Umûmiye Heyeti iki şubeye ayrılmaktadır.²⁶⁹

- 1) Dâire-i Mekâtib-i Mahsûsa,
- 2) Dâire-i Mekâtib-i Umûmiye.

1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nin ilânına kadar, rüşdiye mekteplerini de içine alan mevcut maârif teşkilatı herhangi bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir. Maârif Nâzırı Saffet Paşa Şûrây-ı Devlet'in Maârif dairesiyle birlikte maârif sistemini yeniden düzene koymak için bir nizâmnâme hazırlamaya başlamıştır. Nihayet komisyonun hazırladığı nizâmnâme kabul edilerek, 1 Eylül 1869 tarihinde "Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi" adı altında yayımlanmıştır.²⁷⁰ Nizâmnâme bir çok yönden olduğu gibi maârif teşkilatı bakımından da esaslı yenilikler getirmektedir. Her şeyden önce maârif idare ve teşkilatını ve vazifelerini kanûnî bir hükme bağlamıştır.²⁷¹

Maârif teşkilatı yönünden, nizâmnâmenin getirdiği yenilikler merkezî teşkilattan çok taşra teşkilatı alanında olmuştur. 1869 tarihine kadar vilâyetlerin maârif durumuyla gerektiği şekilde ilgilenilmemiştir. Nizâmnâmede ise vilâyetlere ayrı bir özen gösterildiği, getirilen yeniliklerden anlaşılmaktadır. İlk defa taşra maârifinde görülen bu yenilikler şunlardır:

- 1) Maârif müdürlerinin tayini,
- 2) Maârif meclislerinin teşkili,
- 3) Maârif muhakkiklerinin tayini,
- 4) Maârif müfettişlerinin tayinidir.

Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nin maârif tarihi yönünden önemi, ortaya koymuş olduğu 198 maddenin iyi veya kötü, uygulanabilir olup olmamasından çok, Osmanlı maârifinde sistemleştirme ve kanunlaştırma hareketinin ilki oluşundan gelmektedir.²⁷²

²⁶⁹ Aziz Berker, suretini verdiği 2 Ramazan 1280 tarihli vesikaya göre "Meclis-i Maârif-i Umûmiye" a) Mekâtib-i Sıbyan-ı İslâmiye komisyonu, b) Mekâtib-i Rüşdiye ve Âliye komisyonu olarak ikiye ayrılmaktadır. Bkz. Berker, a.g.e., s.44-46.

²⁷⁰ Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesinin metni için bkz. Cevad, a.g.e., s.469-509; Unat, a.g.e., s.99-119.

²⁷¹ Kodaman, a.g.e., s.51.

²⁷² Kodaman, a.g.e., s.56-58.

Eğitim ve öğretimdeki kanunlaştırma veya kurallara bağlama teşebbüsünün doğurduğu sonuçları Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi içinde görmek mümkündür. Buna göre:

- 1) Modern eğitim sistemi, medrese eğitimi aleyhine genişlemiştir.
- 2) Talim, terbiye ve tedris denilince modern eğitim anlaşılmaya başlanmıştır.
- 3) Eğitim ve ğretim dînî alandan dünyevî alana kaydırılmıştır.
- 4) Eğitim politikası, plan ve programları devlet tarafından yazılı olarak tesbit edilmiştir.
- 5) Kanunların tatbiki için maârif teşkilatı düzenlenmiş ve genişletilmiştir.
- 6) Okulların yapımı ve bu hususta her türlü reform hareketinin yapılması hükümetin yetkisine bırakılmıştır.
- 7) Eğitimde “ikilik” kanunen tescil edilerek medrese ve modern eğitim sahaları birbirinden tamamıyla ayrılmıştır.

Maârifte kanunlaştırma hareketinin en önemli belgesi olan Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi madde madde incelendiğinde, o zamanki Avrupa eğitim sistemlerine göre pek çok eksiklikler olduğu görölmektedir. Hatta, istenilen Avrupa eğitimi ve ondan farklı olan İslam eğitimi arasında senteze dahi varılamamıştır. Bundan sonra kanunlaştırma hareketleri devam edecek, böylece eksiklikler giderilmeye çalışılacaktır.

Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi, ilanından sonra uygulama alanına geçilmiş, fakat pek başarılı sonuçlar alınamamıştır. Merkezî maârif teşkilatı için öngörölen Meclis-i Kebîr-i Maârif iki dairesiyle birlikte açılmış ve çalışmalarına başlamıştır. Ancak 1872 tarihinde bu meclisin iki dairesi olmaktan çıkarak bir tek meclis haline getirildiği ve üye sayısının azaltıldığı görölmektedir. Ayrıca meclis bünyesine ihtisaslarına göre bazı müfettişler alınarak bu kadro 1879 tarihine kadar muhafaza edilmiştir.

Vilâyetlerdeki uygulama daha az olmuştur. Sadece Tuna ve Bağdat vilâyetlerinde 1872 tarihinde birer Meclis-i Maârif teşkil edilebilmiştir.²⁷³ Maârif müdürleri ve müfettişler tayin edilemediğinden vilâyetlerde maârif

²⁷³ Ayas, a.g.e., s.126.

müdürlükleri açılmamıştır. Vilâyet teşkilatının gelişmesi ve yayılması 1882 tarihinde görülmektedir. Bu arada nizâmnâmede öngörülme, fakat 1873 tarihinde “Muâllim-i evvel”i olan rüştiye mekteplerinin buldukları sancak ve kaza merkezlerinde Maârif komisyonu adıyla birer imtihan heyeti teşkiline karar verilmiştir.

2. Rüştiye Mekteplerinin İdârî Yapısı:

İstanbul rüştiyelerinin idaresine dair yayınlanan talimata göre, buradaki rüşdiyelerin yönetim ve öğretim kadrosu, bir müdür ve yeterli derecede öğretmen ve her sınıf için bir mubassır ve bir kapıcı ile bir hademeden oluşmaktadır.²⁷⁴

Bu talimata göre, müdür, okulun idaresinden birinci derecede sorumlu olduğu gibi, öğrencilerin eğitim ve öğretiminin en iyi şekilde yapılmasını ve okulun temiz olmasını sağlayacak, okullarda uygulanması gereken nizam ve emirleri yerine getirecektir. Her sabah öğrencilerden önce okula gelecek ve öğrencilerden sonra okuldan ayrılacaktır. Her gün mubassır, öğretmen ve öğrencilerin devam edip etmediğini defterlere kaydedecek, günlük olarak faaliyet raporu tutacak ve bunların özetini her ayın sonunda Mekâtib-i Rüştiye İdaresi'ne sunacaktır. Memur ve öğretmenlerden birinin kusurunu gördüğünde onu uyaracak, ancak uyarıya rağmen aynı harekete devam edilirse bunu Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi'ne bildirecektir.²⁷⁵

Mubassırlar, öğrenciden önce okulda bulunmak zorundadır. Görevleri, öğrencilerin toplanmasını sağlamak, sınıflarda öğrencilerin yoklamasını yaparak durumu müdüre bildirmek, ders ve teneffüs saatlerini bir düdük ile belirlemek, öğretmeni bulunmayan sınıflarda ders öğretmeni gelinceye kadar öğrencilerin intizamını sağlamak, teneffüslerde öğrencilerle ilgilenmek ve onların nizamı bozmalarını engellemek, akşam

²⁷⁴ “Dersâdet Mekâtib-i Rüşdiyesinin İdâre-i Dâhiliyesine Mahsus Talimat” (DMRİDMT). Mad.: 1, Maârif Salmâmesi, sene: 1316, s.297-318.

²⁷⁵ DMRİDMT, Mad.:2-5.

olunca evlerine gidecek öğrencileri gruplara ayırarak, belli yerlere kadar onlarla birlikte gitmektir.²⁷⁶

İstanbul dışındaki vilâyetlerde ise Mekâtib-i Rüşdiye-i Mülkiye, Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin idaresinde olan öğretmen, mubassır ve hademelerinin birinci derecede mercii Vilâyet Maârif Müdürlükleri ve Maârif Müdürü olmayan yerlerde hükümeti temsil eden en yüksek mahallî idarecidir. Rüşdiyelerin idaresi ise muâllim-i evvellere bırakılmıştır.²⁷⁷ Bunların görevleri İstanbul rüştiyeleri müdürlerinin görevleriyle aynıdır.²⁷⁸ Bunun yanında, muâllim-i evveller hatalı davranışlarda bulunan ve nizâma aykırı davranan öğrencileri icabına göre uyaracak, buna rağmen hal ve hareketlerini düzeltmeyen ve okuldan atılmasını ön görecektir. Ayrıca öğretmenlerin nasıl ders verdiğini ve öğrencilerin ders esnasında nasıl davrandığını kontrol edecek, öğretmenlerin bir kusurunu görürse onları uyaracak, kendisine uyulmadığı takdirde bunu doğruca Mekâtib-i Rüşdiye-i Mülkiye Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne bildirecektir.²⁷⁹

Taşra rüştiyeleri öğretmenleri ise üç ayda bir öğretmen, öğrenci ve hademenin görevlerini yerine getirip getirmediğini, okulda meydana gelen olayları, her sınıfta bulunan öğrenci sayısını Maârif Müdürlükleri'ne bildireceklerdir.²⁸⁰

1869 Nizâmnâmesi'nde görülen dört yıllık rüşdiye tahsili, 1892'de üç yıla indirilmiştir. Taşrada bazı yerlerde rüştiyeler idâdî okulları bünyesine alınmıştır. İdâdî-rüştiye birleştirilmesi İstanbul'da uygulanmamıştır. Müstakil olan rüştiyelerin idaresi ise "muâllim-i evvel"lerin sorumluluğuna bırakılmıştır. Ancak, rüştiye yöneticileri maârif müdürünün ve mahallî mülkî amirin kontrolü altındadırlar. Her ne kadar 1879'da rüştiye masraflarının ahaliye, idarelerinin de mahallî cemaat meclislerine bırakılması yolunda

²⁷⁶ DMRİDMT, Mad.:13-14.

²⁷⁷ "Taşra Mekâtib-i Rüşdiyesi'nin İdâre-i Dâhiliyelerine Mahsus Talimat" (TMRİDMT), Mad.: 1-2, Maârif Salnâmesi, sene: 1316, s.311-325.

²⁷⁸ TMRİDMT, Mad.:3-4.

²⁷⁹ TMRİDMT, Mad.:6-8.

²⁸⁰ TMRİDMT, Mad.:11.

teklif yapılmışsa da; hükümetin merkeziyetçilik anlayışına ters düştüğünden kabul edilmemiştir. Bütün rüştiyeler Maârif Nezâreti idaresi altında kalmıştır. Gerek İstanbul gerek taşra rüştiyelerine ait en son talimatnameler 1892 tarihinde düzenlenmiş ve büyük değişikliklere uğramadan devrin sonuna kadar yürürlükte kalmışlardır.²⁸¹

B- Öğretim Kadrosu

Tanzimat döneminde eğitimde yenileşme hareketleri içerisinde yeni düzenlemelerin yapılıp mekteplerin açılmaya başlanması ile birlikte bu öğretim kurumlarında öğretmen olarak görevlendirilecek insanlara ihtiyaç duyulmuştur. Yeni öğretim kurumlarının ve anlayışının varlığının devamının, iyi yetişmiş öğretmenlerin varlığına bağlı olduğu fikri çerçevesinde öğretmen yetiştiren kurumların tesisine dönemin ilk yıllarından itibaren başlanmıştır. Bu konuda önceliğin yeni kurulmaya başlanacak olmalarından dolayı rüştiyelere verilerek ilk etapta rüştiye muallimi yetiştirilmesine önem verildiği görülmektedir. Başlangıçta öğretmen ihtiyacı medrese mezunlarının öğretmen yapılmasıyla giderilmiştir.²⁸² Tanzimattan önceki dönemde medreselerin kendi öğretim üyelerini kendi içinde nasıl hazırladığı, Sıbyân mekteplerinin öğretmen kaynaklarını da yine ve medreselerin ilk basamaklarında az çok okuma yazma, Arapça gramer ve sentaks ile nazarî ve amelî din bilgileri edinmiş, çoğu zaman da bir caminin imam veya müezzini bulunan kimselerin²⁸³ teşkil ettiği ve bunların yetişmesi veya yetiştirilmesi için herhangi bir meslekî formasyonun verilmediği görülmüştür.²⁸⁴ Ancak bu durum, modern eğitim ve öğretim anlayışına sahip olan maârifçiler tarafından yadırganmaktadır. Çünkü, hem yeni okulları medresenin sultasından ve idarî yönden, Evkâf Nezâreti'nden veya şeyhülislâmlıktan kurtarmaya

²⁸¹ Kodaman, a.g.e., s.171-172.

²⁸² Kodaman, a.g.e., s.225.

²⁸³ Fatih'in vakfiyesi, açtığı ilk mektebin öğretmeninin “nefs-i enfes sahibi ve rızây-ı hak talibi” olup etfâl-i tâlime ikdâm eylemesini ve yardımcısının da “muâllim-i evvel tâlim eylediğini etfâle tekrîr ve îade ve istiskâl-i hizmet eylemeyip bilmedikleri mevâzii lutf ve rıfk ile ifade” etmesini meslekî vasıf olarak yeter görmektedir.

²⁸⁴ Unat, a.g.e., s.30.

çalışmak, diğer taraftan bu okullara ve yeni öğretime karşı olan medreselileri öğretmen yapmak, amaca erişmeyi güçleştirmektedir.²⁸⁵

Batı usûlü okulların eğitim ve öğretim hizmetlerine özel surette yetiştirilmiş meslek insanı hazırlama konusu, Tanzimattan sonra ve ilk defa, Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kurulduktan ve bu işin başına sonraları altı kere Maârif Nâzırlığı vazifesi yapmış ve Türkiye’de milli eğitim hayatının gelişmesinde büyük hizmetleri olan Kemal Efendi’nin geçtiği ve Rüştîye mekteplerini çoğaltmaya başladığı sırada ele alınmıştır. Buna göre ilk önce Dârulmuâllimîn-i Rüşdî (1848) ve daha sonra Dârulmuâllimât (1870) açılmıştır.

1- Dârulmuâllimîn-i Rüşdî

“Dârulmuâllimîn” deyimine ilk defa Takvîm-i Vakâyi’de, o devirdeki Fransız mektepleri hakkında bilgi vermek üzere, Kemal Efendi’nin kaleminden çıkmış olması ihtimali olan bir bende rastlanmaktadır.²⁸⁶ Aynı zamanda o sırada İstanbul’da özel bir planla inşa ettirilmesine başlanılmış olan yeni okul binalarından Fatih civarında Mekkîzâde merhumun türbesi yanında yapılacak olanının, Dârulmuâllimîn standartına uygun bir şekilde inşasını sağlamak üzere yaptırılan plan ve mimârî projelerinin Padişah Abdülmecid’e gösterilip onayı alındıktan sonra, bu iş için inşasına başlandığı da görülmektedir.²⁸⁷ İşte bu şekilde, yeni açılan rüştiyelere öğretmen yetiştirmek amacıyla 16 Mart 1848 tarihinde İstanbul’da “Dârulmuâllimîn” adıyla öğretmen okulunun kuruluşuna, Meclis-i Maârif-i Umûmiye tarafından hazırlanan ve Meclis-i Vâlâ’da görüşülerek karara bağlanan 1847 tarihli mazbata ile karar verilmiştir. Mazbatada Dârulfünûn’a talebe yetiştirmek üzere kurulan rüştiyelerde öğretimi yoluna koymak ve buralarda istihdam edilecek muâllimlerin yetiştirilmesi için bir Dârulmuâllimîn’in açılmasının gerekliliğine işaret edilerek²⁸⁸ kuruluşuna

²⁸⁵ Kodaman, a.g.e., s.225.

²⁸⁶ Takvîm-i Vekâyî, defa: 361, 11 Muharrem 1264 (19 Aralık 1847).

²⁸⁷ Başbakanlık Arşivi, 1263 yılı maruzatı, No. 7193, 25 Rebûlâhir 1263 (12 Nisan 1847).

²⁸⁸ “... şimdiki halde tefrik ve te’sîs olunacak mekâtib-i rüştiye için usûl-ü talimiyeyi bir hüsn-i zâbita tahtına koymak lâzime-i hâl ve maslahattan olmasıyla zikrolunan mekâtib-i rüştiyede istihdâm olunacak hocaların mekâtib-i menşeâtı olmak ve Meclis-i Maârif tarafından bi’t teemmül kaleme alınacak talimatlar mucibince şakirdana tahsil ettirilecek ulûm ve fûnûnu hüsn-i ifâde ve

karar verilmiş, ardından da bu karar gereğince 16 Mart 1848 tarihinde İstanbul'da kurulmuştur.²⁸⁹ Dârülmüâllimîn'in çalışma esaslarının ise daha sonra tespit edildiği 1850 tarihli bir belgeden anlaşılmaktadır.²⁹⁰ Buna göre, medrese talebeleri arasından imtihanla belirlenecek 30 talebenin kaydedilmesi, mektepte okutulacak derslerin tedrisi için gerekli müâllimlerin tayini karara bağlanmıştır. Ayrıca, talebeler üç aylarda İstanbul dışına çıkararak maddî kazanç elde etmeden (Cerr)²⁹¹ mahrum kalacaklarından, her birine maaş bağlanarak öğretim süresi üç yıl olarak belirlenmektedir. A.Cevdet Efendi'nin müdürlüğü esnasında hazırlanan Dârülmüâllimîn'in nizâmnâmesinden, bu esasların yeniden ele alınarak düzenlendiği anlaşılmaktadır.²⁹² Sonraki yıllarda faaliyetine devam eden mektepten mezun olanlar, rüştiyelere tayin edilerek yerlerine yenilerinin alındığı görülmektedir. Böylece, medresenin yanında, teşekkül etmekte olan yeni eğitim müesseseleri, öğretmen yetiştiren bir kaynağa kavuşmuşlardır. Dârülmüâllimîn kurulduktan sonra rüştiye mekteplerinin açılmasına hız verilmiştir.²⁹³ 1863 tarihindeki bir ilandan talebeler için maaşın 80 kuruşa yükseltildiği mektebe, medresede belirli dersleri görmüş ve yazı yazabilenlerin kabul edildikleri anlaşılmaktadır.²⁹⁴

Maârif tarihi açısından ilk Dârülmüâllimîn'in önemi Tanzimatçıların öğretmensiz maârif olamayacağını anlamalarıdır. Bu okulun açılmasıyla, modern eğitim ve öğretimin, açılan okullara medrese geleneğine bağlı kimselerin öğretmen tayin edilmesiyle değil, yeni usullere göre yetişmiş

tadrîs usûlünü anda öğrenip ol vechile etfâle tâlim ve tadrîs eylemek üzere Dârülmüâllimîn nâm ünvânıyla bir mahallî tahsîs...". Bk. İ.DH.No:8034, 9 N 1263/21 Ağustos 1847.

²⁸⁹ T.V.No: 372, 23 R 1264/29 Mart 1848; A.Cevdet Paşa, Tezâkir IV, s.38-39; SNMU, s.24-25; Cevad, a.g.e., s.39-40; Unat, a.g.e., s.43; Abdülkadir Özcan, *Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi*, 150.Yılında Tanzimat (Yayıncı Haz. Hakkı Dursun YILDIZ), Ankara 1992, s.444-448; Yahya Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri (1848-1940)*, Ankara 1978, s.37.

²⁹⁰ İ.MVL.No: 5661, 2 M 1267/ 7 Kasım 1850.

²⁹¹ Müslümanlarca kutsal kabul edilen Recep, Şaban ve Ramazan aylarında medrese talebeleri ülkenin değişik yerlerine dağılarak halka dini bilgiler ve ibadetler konularında yardımcı yardımcı olmakta, karşılığında da öğrenimleri sırasındaki ihtiyaçları için maddi gelir elde etmektedir. Cerr adı verilen bu usul için, Bk.Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, c. I, s.279-280. Usulün Tanzimat dönemindeki durumuna ileride temas edilecektir.

²⁹² İ.MVL.No: 6894, 17 C 1268 / Mart-Nisan 1852; Yahya Akyüz, *Dârülmüâllimîn'in İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa*, Milli Eğitim, Mart 1990, sayı 95, s.3-20; Özcan, a.g.e., s.467-470.

²⁹³ Kodaman, a.g.e., s.226.

²⁹⁴ T.V.No:720, 19 Ca 1280 / 31 Ekim 1863.

aydınların öğretmen yapılmasıyla mümkün olacağı fikri yaygınlaşmıştır. Artık okulla öğretmenin ayrı düşünülemez olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak, okulun programında fazla bir yenilik göze çarpmamaktadır. Dersler Arapça, Farsça, Türkçe, hesap, coğrafyadan ibarettir. Acil öğretmen ihtiyacını karşılamak için medreselilerden alınan öğrencilere zaten bu derslerden başka şey verilemezdi.

Öğretmenlerin yetiştirilmesine önem verildiği halde 1868 tarihine kadar başka öğretmen okulu açılmamıştır. Bu tarihte İptidâî mekteplerine öğretmen yetiştirmek üzere Dârulmuâllimîn-i sıbyân açılmıştır.²⁹⁵ Bu şekilde Dârulmuâllimîn'in orta kısmına da Dârulmuâllimîn-i Rüşdî adı verilmiş ve bu adlandırma 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'yle de kanunlaştırılmıştır.²⁹⁶

Dârulmuâllimîn-i Rüşdî'nin ilk yıllarda sınıf teşkilatı ve uyguladığı program hakkında yeterli bilgi yoktur. Ancak mezuniyetin öğrencilerin şahsi kabiliyet ve seviyelerine göre yetişip muâllimlik ünvanı kazanmalarına bağlı olduğu ve okulun ileride mektepler için hoca lazım oldukça oradan alınmak üzere bir öğretmen deposu sayıldığı, ilk kuruluşu sırasında belirtilmiştir.²⁹⁷

1869 tarihinde ilan edilen Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nde de öğretmen yetiştirme meselesi ele alınarak İstanbul'da bir Dârulmuâllimîn kurulması hükme bağlanmıştır. Rüştiye, İdâdî ve sultânîlere muâllim yetiştirmek üzere üç şubeden müteşekkil bu kurumda her şube edebiyat ve ulûm-fünûn²⁹⁸ sınıflarına ayrılacaktır. Aynı nizâmnâmeye göre rüştiyeler, Müslüman ve gayri Müslimler için ayrı ayrı kurulacağından buralarda görevlendirilecek öğretmenlerin de ayrı yetiştirilmeleri gerekmiş, dolayısıyla Dârulmuâllimîn'in rüştiye şubesi buna göre düzenlenerek, öğretimin her cemaatin kendi lisanı ile yapılması esası getirilmiştir. İdâdî ve sultânîlerde ise öğretimde zaten Müslüman gayrimüslim ayırımı söz konusu olmadığından, bu kurumlara muâllim yetiştirecek şubelerde böyle

²⁹⁵ İ.MVL.No: 26278, 20 N 1284/ 15 Ocak 1868; T.V.No: 1025, 4 Ş 1285/ 20 Kasım 1868; SNMU, s.27; Cevad, a.g.e., s.27; Unat, a.g.e., 31; Kodaman, a.g.e., s.226; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi*, Ankara 1967, s.11.

²⁹⁶ Unat, a.g.e., 31.

²⁹⁷ Takvîm-i Vekâî, defa: 372, 23 Rebiülâhîr 1264 (29 Mart 1848); Unat, a.g.e., s.31.

²⁹⁸ Bugünkü anlamda bu ayırım edebiyat ve fen şubeleri olarak nitelendirilmektedir.

bir ayırımı gidilmemiştir. Dârulmuâllimîn'in bütün şubelerindeki ders programlarında din derslerine yer verilmemesi ise oldukça dikkat çekici olarak görülmektedir.²⁹⁹ Ayrıca nizâmnâme ile kız sıbyân ve rüştiye mekteplerine muâllim yetiştirilmesi gayesi ile Dârulmuâllimât'ın açılması karara bağlanmış ve Dârulmuâllimîn'in rüştiye şubesinde olduğu gibi buralarda da Müslüman ve gayrimüslim muâllimlerin ayrı öğretimleri öngörülümüştür. Ancak aynı benzerliğin ders programlarına da yansımadağı, Dârulmuâllimât'ın öğretim programında din derslerine yer verildiğı görülmektedir.³⁰⁰

Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nde konu ile ilgili düzenlemelerin bir kısmının kağıt üzerinde kaldığı ve uygulamaya geçilemediğı görülmektedir. Nitekim nizâmnâmenin ilanından bir sene sonra alınan kararla Dârulmuâllimîn'in idâdî ve sultânî şubelerinde öğrenim görmeye elverişli talebe bulunamadığından, kaydı yapılan 100 kadar talebenin rüştiye şubesine alınıp, söz konusu iki şubenin sonraki tarihlerde açılacağı belirtilmektedir.³⁰¹ Yine aynı kararda, her ne kadar nizâmnâme gereğince Dârulmuâllimîn'de farklı sınıfların kuruluşu ve kabul edilecek her cemaata mensup talebe için kendi lisanları üzere öğretim öngörülmekte ise de doğuracağı sıkıntılardan dolayı şimdilik sadece Müslüman talebelerin kabul edileceğı de belirtilmektedir.³⁰² Ancak Dârulmuâllimîn'de farklı cemaatlere mahsus sınıfların açılmasının hiçbir zaman gerçekleştirilemediğı, nizâmnâmedeki bu hükmün kağıt üzerinde kaldığı görülmektedir.³⁰³ Dârulmuâllimîn'in idâdî şubesi 1874 tarihinde³⁰⁴, Dârulmuâllimât ise 1870 tarihinde kurularak faaliyete geçmiştir³⁰⁵.

²⁹⁹ Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi, mad. 51-67, s.19-23.

³⁰⁰ Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi, mad. 68-78, s.23-26.

³⁰¹ İ.ŞD.No: 476, 8 R 1287/ 8 Temmuz 1870.

³⁰² "... Dârulmuâllimîn'in hasbe'l nizâm muhtelid olması iktizâ eder ise de derslerin elsine-i muhtelif üzere tedrisi muktezî olup bu ise pek çok masârif ve müşkilâtı mûcib olacağından ba'dehû bir tarîk-i tesviye taharrî olunmak üzere şimdilik yalnız İslam dairesi küşâd olunmuş olduğundan...". İ.ŞD.No: 476, 8 R 1287 / 8 Temmuz 1870.

³⁰³ Kodaman, a.g.e., s.229-242; Koçer, a.g.e., s.146-147, 204-205.

³⁰⁴ T.V.No: 1646, 23 M 1291/ 8 Mart 1874.

³⁰⁵ T.V.No: 1217, 25 M 1287/27 Nisan 1870; T.V.No: 1234, 8 Ra 1287 /8 Haziran 1870; SNMU, s.28; Cevad, a.g.e., s.115; Ahmet Lütüfî, *Vak'ânuvis Ahmet Lütüfî Tarihi*, c.IX, Yay. Münir AKTEPE, İstanbul 1984, s.313,317. Mektebin ders programı için, Bk.T.V.No: 1684, 28 B 1291/10 Eylül 1874; T.V.No: 1755, 30 B 1292/ 1 Eylül 1875.

Bu dönemde gerçekleştirilen öğretmen yetiştirme çabaları içinde dikkati çeken bir nokta, özellikle orta dereceli mekteplerde okutulan dersler için müstakil branş öğretmenlerinin yetiştirilmesinin hedeflenmemesidir. Öğretmen okulları çeşitli öğretim alanları yerine her bir derecedeki mektepler esas alınarak düzenlenmişlerdir. Buna göre mesela, öncelikle bir coğrafya öğretmeni değil, rüştiye veya idâdî muâllimi yetiştirilmesi ön plana alınmış olmaktadır. Bu şartlarda yetiştirilen öğretmenlerin, görev aldıkları mektebin programındaki bütün derslerin öğretimine çaba sarfettikleri ileri sürülebilir. Normalde öğretim kalitesi açısından uygun olmayan bu durumu, dönemin şartları açısından normal kabul etmek gerekmektedir.

Yapılan çalışmalara rağmen ülkede öğretmen yetiştirme ve görevlendirmede zorluklarla karşılaşıldığı ve önemli ölçüde öğretmen açığının olduğu anlaşılmaktadır.³⁰⁶ Nitekim Maârif Nezâreti'nin 1872 tarihli bir yazısında, açılan 25 rüştiyenin muâllimsiz olduğu ve Dârulmuâllimîn'den mezun bazı öğretmenlerin görev almak istemedikleri belirtilmektedir.³⁰⁷ Muâllimlere öğretimin bütün kademelerinde ihtiyacın olduğu, 1870 tarihinde Dârulmuâllimât'ın açılış töreninde bir konuşma yapan devrin Maârif nâzırının, mektebin öğretim süresinin aslında dört yıl olarak planlandığını ancak muâllimsizlik yüzünden şimdilik iki yıl olarak faaliyetine devam edeceğine dair sözlerden açıkça anlaşılmaktadır.³⁰⁸

Muâllim açığının kapatılması konusunda medreselerde görevli müderrislerden istifade edildiği, bu kişilerin rüştiye ve idâdîlerde görev aldıkları görülmektedir.³⁰⁹ Verilen ilanlarla öğretmen aranması veya diğer mekteplerde görevli muâllimlerin belirli zamanlarda rüştiyelerde görevlendirilmesi de açığın kapatılmasında takip edilen diğer bir yoldur.³¹⁰ Bununla birlikte yetiştirilen öğretmenlerin tayinleri konusunda bazı

³⁰⁶ Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin...*, s.39-40.

³⁰⁷ İ.ŞD.No: 1097, 11 Ş 1289 / 14 Ekim 1872.

³⁰⁸ Bk.T.V.No: 1217, 25 M 1287 / 27 Nisan 1870.

³⁰⁹ Bk.İ.DH.No: 8034, 11 Şaban 1263 / 25 Temmuz 1847; BEO, Ayniyat Defteri No: 1070, s.41, 21 S 1286 / 2 Haziran 1869; BEO, Ayniyat Defteri No: 1070, s.2, 27 Ra 1283 / 9 Ağustos 1866; BEO, Ayniyat Defteri No: 1076, evrak no: 329, s.29, 21 B 1284 / 18 Kasım 1867; T.V.No: 1346, 28 M 1288/ 19 Nisan 1871; T.V.No: 1363, 8 Ra 1288/ 28 Mayıs 1871.

³¹⁰ İ.DH.No: 16635, 5 Ca 1269 / 14 Şubat 1853; T.V. No: 1346, 28 M 1288 / 19 Nisan 1871; T.V. No: 1363, 8 Ra 1288/ 28 Mayıs 1871.

karışıklık ve düzensizliklerin de yapıldığı görülmektedir. Mesela 1861 tarihinde Dâulmuâllimîn talebeleri kendilerinin rüştiye muâllimi olarak yetiştirildikleri halde tayinlerinin yapılmadığı, buna karşılık Dâulmuâllimîn'de öğrenim görmeyen bazı kişilerin rüştiyelere tayin edildiklerinden şikayet ederek haksızlığın önlenmesini istemektedirler³¹¹ Diğer taraftan belgelerden muâllimlerin maddî sıkıntı içinde oldukları, hatta bu yüzden bazı muâllimlerin görevlerinden ayrılarak başka mesleklere yöneldikleri anlaşılmaktadır.³¹²

Ancak her şeye rağmen sayıları hızla artan yeni öğretim kurumlarına yeterli sayı ve kalitede muâllimlerin yetiştirilmesi de kolay bir mesele olarak görülmemelidir. Nitekim öğretmen yetiştirme meselesinin, eğitim alanında köklü değişimin başladığı Tanzimat yıllarından itibaren sonraki yıllarda da devam eden bir problem olma özelliğini muhafaza ettiği, bu dönemde başlatılan çalışmaların daha sonraki dönemlerde de devam ettiği bilinmektedir.³¹³

Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi'nin 54 ve 61. maddeleri bu okulun programını da ders konuları itibariyle göstermekte ve mezunlarının isterlerse daha üst basamakta öğrenimlerine devam ederek idâdî öğretmeni olabilmeleri esasını da kabul etmektedir.

14 Mart 1874 tarihinde Maârif Nezâreti tarafından yayımlanan bir ilandan Dâulmuâllimîn-i Sıbyân, Rüştiye ve İdâdiye adlarıyla üç dereceli olmak üzere kurulmasının kararlaştırıldığı ve bu şubelerde okutulacak derslerle bunlara kabul edilecek öğrencilerde aranan şartların neler olduğu anlaşılmaktadır.³¹⁴ Böylece okulun, İstanbul Dâulmuâllimîni adı altında İdâdiye ve İptidâiye kısımlarıyla birlikte kurulan müessesenin bir şubesi haline geldiği görülmektedir.

Dâulmuâllimîn-i Rüşdî'nin hayatında önemli iki olay vardır. Bunlardan biri 1868 tarihinde bu okul mezunlarından Suriye gibi halkı Arapça konuşan memleketlerde açılacak rüştiyelere tayin olunacakların

³¹¹ İ.MVL.No: 19767, 13 Ş 1277/ 24 Şubat 1861.

³¹² İ.DH.No: 42865, 29 Ra 1287 / 30 Haziran 1870; ŞD. No: 206/44, 14 Ra 1290/1 Ocak 1874; BEO.Ayniyat Defteri No: 980, evrak no: 169, s.48-49, 12 Ş 1289/15 Ekim 1872.

³¹³ Kodaman, a.g.e., s.229-242; Koçer, a.g.e., s.146-147, 204-205; Unat, a.g.e., s.30-37.

³¹⁴ Cevad, a.g.e., s.185.

başarılarını sağlamak için kendilerini Arapça konuşmaya muktedir bir hale getirmek üzere okula bir mükâleme öğretmeni tayin edilmesi, diğeri de 1878 tarihinde, Dâulmuâllimîn-i Sıbyân şubesi programında daha önce yer aldığı halde bu şubenin programında bulunmayan “Tedrîs Usûlü” dersinin bu kısmın programına konulmasıdır.³¹⁵

II.Meşrutiyet devrine kadar İstanbul’da Dâulmuâllimîn’in bir şubesi olarak faaliyetine devam eden Dâulmuâllimîn-i Rüşdî’nin, öğretmen okulları düzenlemesinin ilk safhasında öğretmen ve öğrenci kadroları takviye edilmek suretiyle muhafaza olunduğu gibi, ayrıca Ankara, Konya, Diyarbakır, Üsküp ve Bağdat’taki Dâulmuâllimîn’lerde bu seviyede sınıflar da açılmak suretiyle bu beş okul “Dâulmuâllimîn-i Rüşdî” haline sokulmuş ve sonra hepsi rüştiyelerin kapanmasıyla sona ermiştir.³¹⁶ Ayrıca, öğretmen okullarının yetersizliği yüzünden, imparatorluğun öğretmen ihtiyacı eskiden olduğu gibi yine medreseden karşılanmıştır.³¹⁷

2) Dâulmuâllimât

Dâulmuâllimât’ın 1870 tarihinde açılmıştır. Bu tarihe kadar, kız çocuklarını okutacak bayan öğretmenler yoktu. 1869 tarihinde Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi’nin ilanına kadar inâs rüştiyelerinin öğretim kadrosu oluşturulurken, öğretmenlerin yaşlı, çirkin ve iyi ahlaklı erkeklerden seçilmesine son derece dikkat edilmiştir. Bu nitelikler sadece öğretmenlerde değil bevvâblarda da aranmaktadır. Kızların eğitiminde dikkat edilecek en önemli husus, onların iffet ve edeplerini korumak olduğu için, okul müdürleri ve öğretmenlerin seçiminde aranan diğer bir koşul da, daha önce bir okulda öğretmenlik yapmış olmasıdır. Böylece çocuk terbiyesinde tecrübeli olan öğretmenler kız çocuklarına iffet ve edeplerini korumayı öğretebileceklerdir.³¹⁸

1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi ile kız okullarına öğretmen seçimi belli bir esasa bağlanmıştır. Bu nizâmnâmeye göre, kız okullarının öğretmenleri kadın olacak ve kadınlardan yeterli derecede ehliyetli

³¹⁵ Unat, a.g.e., s.31.

³¹⁶ Unat, a.g.e., s.32.

³¹⁷ Kodaman, a.g.e., s.228.

³¹⁸ BOA, İ.ŞD. no: 637.

öğretmenler yetiştirilinceye kadar yaşlı ve terbiyeli erkekler bu okullara öğretmen tayin edilebileceklerdir.³¹⁹ Kız rüştiyelerinde en az iki en fazla dört öğretmen olacak, ayrıca ameliyât-ı hıyâtiye (biçki-dikiş) ve mûsikî öğretmenleri de bulunacaktır. Öğretmenlerin dışında birer bevvâb ve mubassırın bulunması da şarttır.³²⁰

İstanbul rüştiyelerinin idaresine dair yayınlanan talimata göre, öğretmenler zamanında sınıflarda hazır bulunmak zorundadır. Ders zamanında doğruca sınıflara gidecek, ders sonuna kadar dışarı çıkamayacaktır. Derslerde, Maârif Nezâreti tarafından belirtilen ders kitaplarını okutacaklardır.³²¹

2 Muharrem 1286 tarihli bir belgeye göre bu okullara alınacak öğretmenler okutacakları derslere göre muâllim-i evvel ve muâllim-i sâni şeklinde derecelere ayrılırdı. Muâllim-i evveler gerekli Arapça, Farsça ve riyâziye derslerini okutur, muâllim-i sâni'ler ise yazı dersini verirdi.³²²

1859 tarihinde açılan ilk kız rüştiyesinin muâllim-i evveli Hacı Mustafa Efendi, hesap öğretmeni Esad Efendi'dir. Bu okulda bir de nakış ustası vardır.³²³ 1865-1866 tarihlerine ait Devlet Salnâmesi'nde bu okulun muâllim-i evvelinin Mehmet Efendi, muâllim-i sâni'nin Abdurrahman Efendi, hesap öğretmenin'in Müderris Hazım Efendi olduğu görülmektedir.³²⁴ Yine 1869-1870 tarihli Devlet Salnâmesi'ne göre, muâllim-i evvel Hüseyin Efendi, muâllim-i sâni Hâfız Mustafa Efendi'dir.³²⁵ 1871-1872 tarihinde de bu kadroya rik'a öğretmeni Râtib Efendi katılmıştır.³²⁶

İlk defa, 1870-1871 tarihi Devlet Salnâmesi'nde bir bayan öğretmenin kız rüştiyelerinde idarecilik yaptığı tespit edilmektedir.³²⁷ Buna göre, Fatma Zehra Hanım, 3 Nisan 1870 tarihinden bir süre önce Beşiktaş İnâs Rüşdiyesi müdürelğine getirilmiştir.³²⁸ Henüz Dârulmuâllimât,

³¹⁹ Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi (MUN), madde: 28.

³²⁰ MUN, madde: 30.

³²¹ DMRİDMT, madde: 6.

³²² BOA, İ.ŞD. no: 637.

³²³ Salnâme-i Devlet, sene: 1276, s.107.

³²⁴ Salnâme-i Devlet, sene: 1282, s.115.

³²⁵ Salnâme-i Devlet, sene: 1287, s.121-122.

³²⁶ Salnâme-i Devlet, sene: 1288, s.138.

³²⁷ Salnâme-i Devlet, sene: 1287, s.121.

³²⁸ Yahya Akyüz, *Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüler'in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı*, Milli Eğitim, sayı.143, Temmuz-Ağustos-Eylül 1999, s.16.

mezunlarını vermezken bir kız okulunda bayan öğretmenin idarenin başına getirilmesi dikkat çekicidir.

1873 tarihine kadar kız rüştiyelerinde –nakış ustası hariç- tamamen erkek öğretmenler görev yaparken, 1870 tarihinde açılan Dârulmuâllimât'ın ilk mezunlarını vermesiyle bayan öğretmenler tayin edilmeye başlanmıştır. Bu tarihte Eski Ali Paşa İnâs Rüştiyesi'ne Dârulmuâllimât öğrencilerinden Aksaraylı Emine Hanım tayin edilmiştir.³²⁹ 1873-1874 tarihinde okulun muâllime-i evvelinin Fatma Nigâr Hanım olduğu görülmektedir.³³⁰ O, bu görevde 1877 tarihine kadar kalacak, bu tarihten sonra yerine Zafer Hanım geçecektir.³³¹ Yine 1873 tarihinde Sultan Ahmet İnâs Rüştiyesi'ne Dârulmuâllimât mezunu Fethiye Hanım muâllime-i evvel, Münire Hanım muâllime-i sâni olarak tayin edilirken, rik'a öğretmenliğine Zehra Hanım, riyâziye öğretmenliğine Hafize Rûveyde Hanım, Fatih İnâs Rüştiyesi'ne de Hatice Hanım tayin edilmiştir.³³²

Yine 1873-1874 tarihinde, Sultan Ahmet İnâs Rüştiyesi'nin, sülüs öğretmeni Mehmet Efendi dışındaki diğer öğretmenleri artık bayandır. Bu tarihte okulun muâllime-i evveli Fethiye Hanım, muâllime-i sâni Münire Hanım, riyâziye öğretmeni Hafize Rûveyde Hanım, nakış ustası Avsiye Kadın'dır.³³³ Bir yıl sonra okul kadrosunda değişiklik meydana gelmiş, muâllime-i evveliğe ve riyâziye öğretmenliğine Münire Hanım, muâllime-i sâniğe Hasene Hanım, rik'a öğretmenliğine Zehra Hanım getirilmiştir.³³⁴ 1873 tarihine kadar nakış ustası dışındaki bütün öğretmenleri erkek olan Atpazarı inâs rüştiyesinde, bu tarihte rik'a öğretmeni olarak ilk defa Hafize Hatice adlı bir bayan öğretmenin varlığına rastlanmaktadır. Bu yıllarda Aksaray, Üsküdar, Şehzâde ve İbrahim Paşa İnâs Rüştiyeleri'nde ise henüz nakış ustası dışında bayan öğretmen bulunmamaktadır.³³⁵

1874 tarihine gelindiğinde artık bazı okulların kadrosunun tamamını bayan öğretmenler oluşturmaktadır. Bu okullardan biri İbrahim Paşa İnâs

³²⁹ BOA, Ayniyat Maa., no: 1071, sene: 16 M 1290, s.212.

³³⁰ Salnâme-i Devlet, sene: 1291, s.203.

³³¹ Salnâme-i Devlet, sene: 1293, s.141-146.

³³² Cevad, a.g.e., s.132-133.

³³³ Salnâme-i Devlet, sene: 1291, s.203.

³³⁴ Salnâme-i Devlet, sene: 1292, s.144.

³³⁵ Salnâme-i Devlet, sene: 1291, s.203-204.

Rüştiyesi'dir. Okulun muâllime-i evveli ve sülüs öğretmeni Hatice Hanım, muâllime-i sâîsi, rik'a ve riyâziye dersleri veren Fatmatüzzehra Hanım, nakış öğretmeni Ülfet Hanım'dır. Eski Ali Paşa ve Üsküdar Gülfem Hatun İnâs Rüştiyeleri'nin de öğretmenlerinin tamamı bayandır. Eski Ali Paşa İnâs Rüştiyesi muâllime-i sâî ve sülüs öğretmeni Zafer Hanım, nakış öğretmeni Şefika Hanım'dır. Üsküdar Gülfem Hatun İnâs Rüştiyesi'nin birinci öğretmeni Münire Hanım, rik'a ve nakış öğretmeni Hatice Hanım'dır. Aynı yıl Şehzâde İnâs Rüştiyesi'nde nakış öğretmenliği yapan Fatma Hanım, aynı zamanda muâllime-i sâîlik görevinde bulunmuştur.³³⁶

Bir yıl sonra Atpazarı, Eyüp ve Üsküdar İnâs (Doğancılar) Rüştiyelerinin de kadrosunun tamamının bayan öğretmenlerden oluştuğunu görülmektedir. Atpazarı İnâs Rüştiyesi muâllime-i evveli ve Farsça öğretmeni Münire Hanım, muâllime-i sâî ve rik'a ve riyâziye öğretmeni Fatma Hanım, nakış öğretmeni Ülfet Hanım'dır. Eyüp İnâs Rüştiyesi muâllime-i evveli Seher Hanım, muâllime-i sâî ile aynı zamanda riyâziye ve yazı öğretmeni Seher Hanım, nakış öğretmeni Fatma Hanım'dır. Üsküdar İnâs Rüştiyesi muâllime-i evveli, aynı zamanda riyâziye ve farsî öğretmeni Hatice Hanım, muâllime-i sâî, rik'a ve sülüs öğretmeni Hatice Hanım, nakış öğretmeni Adile Hanım'dır. Bu yıl içerisinde Şehzâde İnâs Rüştiyesi'nde de bayan öğretmen sayısı çoğalmıştır.³³⁷

1881 tarihinde açılan Mirgün İnâs Rüştiyesi muâllime-i evvelliğine Fitnat* ve muâllime-i sâîliğine ise Nazire** Hanımlar tayin edilmiştir. Daha sonra Fitnat Hanım okulun müdürelliğine getirilecektir.³³⁸

³³⁶ Salnâme-i Devlet , sene: 1292, s.145.

³³⁷ Salnâme-i Devlet, sene: 1293, s.147-148.

³³⁸ Cevad, a.g.e., s.211-212.

* Harbiye Nezâreti mümeyyizlerinden Mahmud Hadi Efendi'nin kızıdır. 1851 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. İlköğretimi Sultan Ahmed'te bulunan Taş Mektep'te bitirmiştir. Daha sonra Dârülmuaâllimât'a kaydolmuş, mezuniyetinden sonra Mirgün İnâs Rüşdiyesi'ne öğretmen tayin edilmiştir. 1907 tarihinde emekli olmuş, 1913 tarihinde vefat etmiştir. (Cevad, a.g.e., s.211-212).

** Ayşe Nazire Hanım, 1861-1862 tarihinde doğmuştur. 1873 tarihinde Şehzâde İnâs Rüşdiyesi'nden, 1876 tarihinde ise Dârülmuaâllimât'tan aliyülâlâ derecesinde mezun olmuş ve 1881 tarihinde Mirgün İnâs Rüşdiyesi'ne tayin olmuş, 1908 tarihine kadar bu görevde kalmıştır. (Cevad, aynı yer).

Kadınların okullarda öğretmenlik yapmaya başladığı yıldan itibaren okullardaki öğretmen sayıları ile bayan ve erkek öğretmen dağılımına bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

**1973-1875 Tarihleri Arasında İstanbul İnas Rüştiyelerindeki
Öğretmen Sayısı³³⁹**

Okul Adı	Öğretmen Sayısı					
	1873-1874		1874		1875	
	Bayan	Erkek	Bayan	Erkek	Bayan	Erkek
Sultan Ahmet İnas	4	1	4	1	3	1
Atpazarı İnas	2	3	1	2	3	()
Aksaray İnas	1	5	3	2	3	2
Şehzade İnas	1	5	1	3	3	2
İbrahim Paşa İnas	1	3	3	()	3	()
Beşiktaş İnas	2	3	2	3	?	?
Üsküdar İnas	1	3	1	2	3	()
Eski Ali Paşa İnas	2	()	3	()	3	()
Üsküdar Gülfem İnas	()	()	2	()	2	()
Eyüp İnas	()	()	()	()	3	()

1875 tarihinden itibaren devlet salnâmelerinde öğretmenlerin erkek veya bayan olduğu belirtilmemiş, toplam sayıları verilmiştir. Buna göre bu tarihten sonraki öğretmen sayıları şu şekildedir.

³³⁹Salnâme-i Devlet, sene: 1291, 203-204; sene: 1292, s.144-145; sene: 1293, s.147-148.

**1876-1881 Tarihleri Arasında İstanbul İnas Rüşdiyelerindeki
Öğretmen Sayısı³⁴⁰**

Okul Adı	Öğretmen Sayısı					
	1873-1874		1874		1875	
	1876	1877	1878	1878-79	1879-80	1880-81
Sultan Ahmet İnas	4	4	4	4	4	3
Atpazarı İnas	4	4	4	4	4	3
Aksaray İnas	5	0	4	4	6	4
Şehzade İnas	5	5	5	5	4	3
İbrahim Paşa İnas	4	?	?	?	?	?
Beşiktaş İnas	?	?	?	?	?	2
Üsküdar İnas	4	4	4	4	4	3
Eski Ali Paşa İnas	4	4	4	4	?	?
Üsküdar Gülfem İnas	4	4	4	4	4	3
Eyüp İnas	4	4	4	4	?	?
Fındıklı İnas	0	4	4	4	3	2
Küçük Mustafa Paşa İnas	0	0	0	0	5	4
Mirgün İnas	0	0	0	0	0	1*

**1881-1887 Tarihleri Arasında İstanbul İnas Rüşdiyelerindeki
Öğretmen Sayısı³⁴¹**

Okul Adı	Öğretmen Sayısı					
	1873-1874		1874		1875	
	1881-82	1882-83	1883-84	1884-85	1885-86	1886-87
Sultan Ahmet İnas	3	3	3	3	3	3
Atpazarı İnas	3	4	4	4	4	4
Aksaray İnas	4	4	4	4	4	4
Şehzade İnas	3	4	4	5	?	?
İbrahim Paşa İnas	?	?	?	?	?	?
Beşiktaş İnas	2	4	4	4	3	?
Üsküdar İnas	3	3	3	3	?	4
Eski Ali Paşa İnas	?	?	?	?	?	?
Üsküdar Gülfem İnas	3	3	3	3	4	4
Eyüp İnas	?	?	3	4	4	4
Fındıklı İnas	2	2	2	3	4	4
Küçük Mustafa Paşa İnas	4	4	4	3	3	3
Mirgün İnas	2	3	4	4	3	3
Nakkaş Paşa İnas	0	0	0	0	5	5
Toplam	29?	34?	38?	40?	37?	38?

³⁴⁰ Salnâme-i Devlet, sene: 1294, s.394; sene 1295, s.259; sene: 1296, s.84; sene: 1297, s.407-408; sene: 1298, s.277; sene: 1299, s.262.

³⁴¹ Salnâme-i Devlet, sene: 1300, s.195-196; sene: 1301, s.382; sene: 1302, s.404; sene: 1303, s.327-328; sene: 1304, s.315; sene: 1305, s.241.

* Mahmud Cevad bu sayıyı 2 olarak vermektedir. Bkz. Cevad, a.g.e., s.211-212.

Kız rüştiyelerinde 1893-1894 tarihinden itibaren erkek öğretmenlerin varlığına rastlanmamaktadır.³⁴² Bu da, 1869 tarihinde ilan edilen Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi'ndeki "kız okullarının öğretmenleri kadın olacak" hükmünün başarıyla uygulandığı izlenimini vermektedir. Ancak salnâmelerinde ise hemen hemen her kız rüştiyesinde bir erkek öğretmenin varlığını tespit edilmektedir.³⁴³ 1897-1898 tarihinden itibaren okulların kadrolarına bakıldığında genellikle idareciliğin ve birinci, ikinci ve üçüncü öğretmenliklerin bayan öğretmenlere bırakıldığı görülmektedir. Bu tarihte Mirgün İnâs Rüştiyesi'nin müdüre ve muâllime-i evveli Fitnat Hanım, muâvinesi Ayşe Hanım, piyano öğretmeni Kadri Bey olduğu gibi diğer öğretmenleri de yine bayandır. Beşiktaş İnâs Rüştiyesi'nin de sülüs öğretmenliğinde Hacı Arif Efendi görülmektedir. Diğer öğretmenleri ise bayandır. Bu arada Fındıklı İnâs Rüştiyesi sülüs öğretmenin Kâmil Efendi, Sultan Ahmet İnâs Rüştiyesi sülüs öğretmenin Mehmet Efendi, Eyüp İnâs Rüştiyesi sülüs öğretmenin Mustafa Efendi, Molla Gürânî İnâs Rüştiyesi sülüs öğretmenin Arif Efendi, diğer öğretmenlerinin ise bayan olduğu tesbit edilebilmektedir.³⁴⁴

Kız rüştiye mekteplerinde gayri Müslim bayan öğretmenler de görev yapmaktadır. Mesela, 1882-1883 tarihinde Mirgün İnâs Rüştiyesi piyano öğretmenliğinde Matmazel Ahvernora bulunmaktadır.³⁴⁵ 1897-1898 tarihinde ise Sultan Ahmet İnâs Rüştiyesi piyano öğretmeni Madam Haliçka'dır. 1899-1900 tarihinde ise bu görevde Madam Dalyaço bulunmaktadır.³⁴⁶

Ayrıca kız okullarının Dârulmuâllimât mezunlarının öğretmen tayin edilmesi nizâma bağlandığı halde, vilâyetlerde bulunan bazı kız rüştiyelerine Kız Sanayi Mektebi mezunlarından da öğretmen tayin edildiği tespit edilmiştir. Mesela, 1895 tarihinde İzmit İnâs Rüştiyesi muâllime-i sâniğine Kız Sanayi Mektebi mezunlarından Seher Hanım tayin

³⁴² Salnâme-i Devlet, sene: 1311, s.415-417; sene: 1312, s.431-433; sene: 1313, s.458-459; sene: 1314, s.467-468; sene: 1315, s.294-295; sene: 1316, s.326-327; sene: 1317, s.310-311; sene: 1319, s.384-385; sene: 1320, s.400-401; sene: 1321, s.429-431.

³⁴³ Maârif Salnâmesi, sene 1316, s.677-680.

³⁴⁴ Maârif Salnâmesi, sene: 1316, s.677-680.

³⁴⁵ BOA, İ.DH.no: 71123, sene: 1300.

³⁴⁶ Maârif Salnâmesi, sene: 1316, s.679-680; sene: 1318, s.824.

edilmiştir.³⁴⁷ Bu da, bizi o tarihlerde henüz Dârulmuâllimât mezunlarının yeterli sayıda olmadığı veya Dârulmuâllimât mezunlarının taşraya görev yapmaya gitmedikleri, dolayısıyla boş olan öğretmenliklere bunların dışında da öğretmen tayin edilmesi ihtiyacının doğmuş olabileceği fikrine götürmektedir.

C- Müfredât Programı

Tanzimat döneminde ortaöğretim kurumlarından biri olan Rüştîye mekteplerinde uygulanan muhtelif müfredat programları aşağıdaki şekilde gösterilmektedir. Bu programların din eğitimi ve öğretimi açısından değerlendirilmesi ileride açıklanacaktır.

Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye Ders Cetveli 1841³⁴⁸

▪ Türkçe İnşa	▪ Nuhbe-i Vehbî ³⁴⁹
▪ Hat	▪ Tuhfe-i Vehbî ³⁵⁰
▪ Arapça ve Nahiv	▪ Lügât
▪ Farsça	▪ Ahlak

Mekteb-i Maârif-i Adliye Ders Cetveli 1841³⁵¹

• Türkçe İnşa	• Kara Cümle (Matematikte dört işlem özellikle toplama)
• Arapça Sarf ve Nahiv	• Darb (Aritmetikte çarpma işlemi)
• Farsça, Tuhfe-i Vehbî ve Gülistan ³⁵²	• Taksim (Aritmetikte bölme işlemi)
• Fransızca Gramer	• Politika
• Hat (Sülûs, Dîvân, Rik'a Siyâkât)	• Coğrafya
• Tarih	• Hendese

³⁴⁷ Hanımlara Mahsus Gazete, 13 Teşrînisânî 1311 / 8 Cemâziyelâhir 1313, no. 25, s.6.

³⁴⁸ Takvîm-i Vakâyî, 5 Cemâziyelâhir 1257, no: 229; Cevad, a.g.e., s.26; Ergin, a.g.e., s.384.

³⁴⁹ Arapçayı kelime ezberleterek öğretmek amacıyla Sümbülzade Vehbî Efendi tarafından yazılmış bir tür sözlük.

³⁵⁰ Farsçayı kelime ezberleterek öğretmek amacıyla Sümbülzâde Vehbî Efendi tarafından yazılmış bir tür sözlük.

³⁵¹ Takvîm-i Vakâyî, 10 Şaban 1258, no: 245; Kansu, a.g.e., c.I, s.60 vd.; Ergin, a.g.e., s.398; Unat, a.g.e., s.42.

³⁵² İranlı yazar Sâdî Şîrâzî'nin (XVII.yy.) terbiye ve ahlâkla ilgili bir kitabıdır. Mekteplerimizde Farsça dersleri okuma kitabı olarak kullanılmıştır.

Meclis-i Maârif-i Umûmiye'ye Göre Rüştiye Mektebi Ders Cetveli 1846³⁵³

<ul style="list-style-type: none">• Kur'an-ı Kerim• İlmihâl• Arapça• Farsça	<ul style="list-style-type: none">• Coğrafya• Aritmetik• Hüsni Hat (Güzel yazı yazma)
--	---

Dârulmaârif Ders Cetveli 1850.³⁵⁴

<ul style="list-style-type: none">• Arapça• Farsça• Hesap• Coğrafya• Hendese	<ul style="list-style-type: none">• Hikmet-i Tabiiye (Fizik)• Heyet (Astronomi)• İmlâ• İnşâ
--	--

Kız Rüştiye Mektebi Ders Cetveli 1859³⁵⁵

<ul style="list-style-type: none">• Mebâid-i Ulûm-u Diniye (Dini Bilgilere Başlangıç)• Mebâid-i Kavâid-i Arabiye ve Farsiye (Arapça, Farsça Dil Bilgisine Giriş)• Kur'an-ı Kerim• Arapça• Tuhfe-i Vehbî

Fransız Projesine Göre Hazırlanmış Rüştiye Mektebi Ders Cetveli 1867³⁵⁶

<ul style="list-style-type: none">• Kur'an Okuma• Arapça Sarf ve Nahiv• Farsça• Türkçe Okuma-Yazma• İmlâ• Hesap	<ul style="list-style-type: none">• Osmanlı, İslâm ve Dünya Tarihi• Coğrafya• Hendese (Geometri)• Kavâid-i Osmânî (Osmanlıca Dil Bilgisi)• Münşeât-ı Türkî (Türkçe Nesir Yazıları)
--	--

1869 Nizâmnâmesine Göre Erkek Rüştiye Mektebi Ders Cetveli³⁵⁷

<ul style="list-style-type: none">• Mebâid-i Ulûm-u Diniye• İmlâ ve İnşâ• Lisân-ı Osmânî Kavâidi (Osmanlıca Kuralları)• Defter Tutma Usûlü• Tertîb-i Cedîd Üzere Kavâid-i Arabiye ve Fârisiye (Yeni Usûl ile Arapça ve Farsça Kuralları)• Coğrafya İlim-i Hesap	<ul style="list-style-type: none">• Mebâid-i Hendese (Hendeseye Giriş)• Tersîm-i Hutût (Çizgi Çizme, Resim)• Tarih-i Umûmî• Tarih-i Osmânî• Jimnastik• Mektebin Bulunduğu Yerde En Çok Kullanılan Dil• Fransızca (4.sınıfta seçmeli)
--	--

³⁵³ Takvîm-i Vakâyî, 10 Şevval 1265, no.410; Kansu, a.g.e., c.I, s.106; Karal, a.g.e., c.VII, s.194.

³⁵⁴ Takvîm-i Vakâyî, 29 Şaban 1266, no: 427.

³⁵⁵ Takvîm-i Vakâyî, 26 Zilhicce 1278, no: 649.

³⁵⁶ Takvîm-i Vakâyî, 5 Şevval 1284, no: 922; Takvîm-i Vakâyî, 22 Zilkâde 1284, no: 936.

³⁵⁷ Düstûr, 1.Tertip, c.II, s.188, 23. Mad.; Cevad, a.g.e., s.474.

1869 Nizâmnâmesine Göre Kız Rüştiye Mektebi Ders Cetveli³⁵⁸

<ul style="list-style-type: none">• Mebâid-i Ulûm-u Diniye• Kavâid-i Lisân-ı Osmânî• Mebâdi-i Kavâid-i Arabiye ve Farisiye• Müntehebât-ı Edebiye (Edebiyattan Seçmeler)• Tedbîr-i menzil (Ev idaresi)• Muhtasar Tarih (Kısa Tarih)	<ul style="list-style-type: none">• Muhtasar Coğrafya• Defter Tutma Usûlü• Hesap• Nakışa Yardımcı Olacak Derecede Resim• Ameliyât-ı Hıyâtiye (Biçki Dikiş Dersi)• Mûsikî (Seçimlik)• İmlâ ve İnşâ
---	---

Kız Rüştiye Mektebi Ders Cetveli 1873³⁵⁹

1.Sınıf	2.Sınıf	3.Sınıf	4.Sınıf
Arapça	Arapça	Arapça	Arapça
Farsça	Farsça	Farsça	Farsça
Hesap	Hesap	Hesap	Ta'dâd (Sayma)
Coğrafya	Coğrafya	Coğrafya	Terkîm Rakamlar
Sülûs ve Rik'a	Kırâat-ı Türkî	Kırâat-ı Türkî	Ahlak
Kırâat-ı Türkî	Sülûs ve Rik'a	Sülûs ve Rik'a	İlmihâl
İmlâ	Nakış	Nakış	Sülûs
Nakış			Nakış

Erkek Rüştiye Mektebi Ders Cetveli 1873³⁶⁰

1.Sınıf	2.Sınıf	3.Sınıf	4.Sınıf
Ulûm-u Dîniye	Arapça	Arapça	Arapça
Arapça	Farsça	Farsça	Farsça
Farsça	Lisân-ı Türkî ve İmlâ	Lisân ve İmlâ	Lisân-ı Türkî ve İnşâ
Kırâat-ı Türkî	Hesap	Hesap	Hesap
Hesap	Coğrafya	Coğrafya	Mebâdi-i Hendese
Hatt-ı Sülûs	Sülûs ve Rik'a	Tarih	Coğrafya
	Resim	Sülûs ve Rik'a	Tarih
		Resim	Usûl-i Defter
			Hatt-ı Rik'a
			Resim

³⁵⁸ Düstûr, 1.Tertip, c.II, s.189, 29. Mad.; Cevad, a.g.e., s.476.

³⁵⁹ Salnâme-i Devlet, 1287-1293; SNMU, 1317; Cevad, a.g.e., s.131.

³⁶⁰ Salnâme-i Devlet, 1287-1293; SNMU, 1317; Cevad, a.g.e., s.157.

1876 Yılı Ders Programı³⁶¹

1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene
Ulûm-ı Dîniye Ahlâk Malumât-ı Nâfia Lisân-ı Osmânî Hesap Sülûs Rik'a	Ulûm-ı Dîniye Arabî Farsî Hesap Tarih Sülûs Rik'a Hıyâtiyât	Arabî Farsî Lisân-ı Osmânî ve İmlâ Hesap Coğrafya Ulûm-ı Dîniye Kırâat-i Türkî Tarih Sülûs Rik'a Nakış	Ulûm-ı Dîniye Kırâat-ı Türkî Arabî Farsî Lisân-ı Osmânî ve İmlâ Hesap Coğrafya Medhal-i Kavâid Tarih Sülûs Rik'a Nakış

1879-1880 tarihinde Maârif Nezareti tarafından rüştiye mekteplerinin ders programına Fransızca dersi konulması öngörülmüşse de salnâmelerde yayınlanan kız rüştiyeleri ders programında bu derse rastlanmamaktadır.

1883-1884 (1301) tarihlerinde rüştiye programlarında ıslahat çalışmalarına gidilmiş ve 1301 Suriye Salnamesine göre müfredat programı aşağıdaki gibi ayarlanmıştır:

Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene	Dördüncü Sene
Sarf-ı Arabî Tâlim-i Fârisî Âmâl-ı Erbaa İmlâ İlmihâl Ahlâk Hattı Sülûs	Arapça Kavâid-i Fârisî Muhtasar Hesap Avrupa Coğrafyası Tercüme İnşa ve Kiraat Rik'a ve Sülûs	Gülistan Hesap Coğrafya İmlâ ve İnşâ Fezleke Fransızca Hatt-ı Rik'a	Risâlet-i Erbaa Gülistan Cebir Coğrafya Hendese Usûlü Defteri ³⁶² Kavâid-i Osmaniye İnşâ, Hatt-ı Rik'a Fransızca Fezleke Tarih-i Osmânî

Yukarıdaki program ancak vilayet ve bazı sancak merkezlerinde bulunan büyük rüştiyelerde 1892 tarihine kadar uygulanmış, iki öğretmenli küçük kaza ve kasabalarda okutulmamıştır.³⁶³

³⁶¹ Salnâme-i Devlet, sene: 1294, s.393.

³⁶² Hasan Tahsin, Usûl Defteri, Dersâadet 1311.

³⁶³ Kodaman, a.g.e., s.112.

Kasaba ve kaza rüştiyelerinde genellikle, din dersleri, Arapça, Farsça, Tarih, Yazı, İmlâ ve İnşâ, İlmihal ve Ahlâk dersleri okutulmuştur.³⁶⁴

1892 eğitim öğretim yılında rüştiyelerle idâdî mekteplerinin birleştirilmesi ve eğitim öğretim süresinin üç yıla indirilmesiyle ders programları yeniden ele alınmıştır. Rüştiye derslerinde dînî derslerin ağır olması ve idâdîlerle birleştirilmesi, idâdîler içindeki rüştiyeler için aynı derslerin okutulması anlamına gelmektedir. Yalnızca Fransızca dersi müstakil rüştiyelerden kaldırılmış, yerine fazladan “Mâlûmât-ı Zirâiye ve Sıhhiye” dersleri konmuştur. Yeni programda Türkçe dersinin saatinde artırma yoluna gidilmiş, Arapça ikinci sıraya gerilemiştir. İlm-i Eşya dersi dönemin sonuna doğru programdan çıkarılmıştır.³⁶⁵

1895 tarihinden itibaren taşra inâs rüştiyelerinin öğretim süresi altı yıl olarak görülmektedir. Öte yandan 1892 tarihinde Dârulmuâllimât için hazırlık okulu olarak kurulan inâs rüştiyesinin öğretim süresi de altı yıl olarak belirlenmiştir.

1892 Yılı 6 Yıllık İnâs Rüştiyelerinin Haftalık Ders Dağılım Çizelgesi³⁶⁶

Ders Adı	1.	2.	3.	4.	5.	6.
Elifba ve Şifâhî Mâlûmât	18	.-	.-	.-	.-	.-
K.Kerim ve Tecvid	4	6	5	3	2	1
Ulûm-ı Dîniye	.-	2	2	2	2	2
Kıraat	4	4	4	2	1	1
İmlâ	4	4	3	2	1	1
Kitâbet	.-	.-	.-	.-	1	1
Kavâid-i Lisân-ı Osmânî	.-	.-	2	2	1	2
Arabî	.-	.-	.-	.-	2	2
Fârisî	.-	.-	.-	.-	1	1
Hüsn-ü Hat	.-	1	1	1	1	1
Mâlûmât-ı Nâfia	.-	.-	1	1	1	1
İdâre-i Beytiye	.-	.-	.-	2	2	2
Ahlak	2	2	1	1	1	2
Hıfzıssıhha	.-	.-	.-	.-	1	1
Hesab	2	2	2	2	1	1
Coğrafya	.-	.-	.-	2	2	2
Tarih	.-	.-	.-	1	1	1
El hünerleri	2	2	2	2	2	2
Toplam	18	23	23	23	23	24

³⁶⁴ Kodaman, a.g.e., s.112.

³⁶⁵ Kodaman, a.g.e., s.113.

³⁶⁶ Y.A.Res.117/76 9 S 1320, s.3; SNMU, sene: 1316, s.393; Konya Vilâyeti Salnâmesi, sene: 1317, s. 67-68; Cevad, a.g.e., 1338, s.270.

Erkek Rüştiye Mektebi Ders Programı (1892)³⁶⁷

Ders Adı	1.Sene	2.Sene	3.Sene
Kuran-ı Kerim, Tecvid ve Ulûm-ı Dîniye	4	4	4
Türkçe	6	5	3
Ahlak	2	2	1
arapça	2	2	2
Farsça	.-	2	2
Hesap	2	2	2
Hendese	.-	.-	1
Coğrafya	2	2	2
Tarih	.-	2	2
Ziraat ve ticaret ve sanayiye dair usul-i tedris	1	1	1
Hıfzıssihha	.-	.-	1
Hüsn-i Hat	1	1	1
Resim	1	1	1

1895 Tarihli Girit Vilayeti İnâs Rüştiyesi Der Programı

1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene
Elifbâ-yı Osmânî	Kurân-ı Kerim	Kurân-ı Kerim	Kurân-ı Kerim	Kurân-ı Kerim ve Tecvîd	Kurân-ı Kerim ve Tecvîd
Eczâ-yı Şerîfe	İlimihâl	Tecvîd	İlimihâl	Ulûm-ı Dîniye	Ulûm-ı Dîniye
Kırâat-ı Türkî	Kırâat-ı Türkî	İlimihâl	Arabî	Arabî	Arabî
Hesâb-ı Zihnî	Hesâb	Hesâb	Fârisî	Fârisî	Fârisî
	Hatt-ı Sülûs	El Hünnerleri	Kavâid-i Osmâni	Kavâid-i Osmâni	Kitâbet ve Lügât
		Hatt-ı Sülûs	Hesâb	Hesâb	Hesâb
			Coğrafya	Coğrafya	Coğrafya
			Kırâat-ı Türkî ve İmlâ	Tarih	Tarih
			El Hünnerleri	Kırâat-ı Türkî ve İmlâ	El Hünnerleri
			Hüsn-ü Hat	El Hünnerleri	Hüsn-ü Hat
				Hüsn-ü Hat	Resim Taklidi
				Resim Taklidi	

³⁶⁷ Y.A.Res.117/76 9 S 1320, s.3.

**Merkez Rüştiyelerinin Rüştiye Kısmının 1312 Senesine Ait
Müfredat Programı³⁶⁸**

Ders Adı	1	2	3
Kuran-ı Kerim ve Tecvîd	2	1	1
Ulûm-ı Dîniye	3	2	2
Arabi	3	3	2
İmlâ ve Kitâbet	4	3	2
Kavâid-i Lisân-ı Osmânî ve Tatbikatı	4	2	2
Farisi	.-	1	2
Coğrafya	2	2	2
Tarih	.-	1	2
Hesap ve Usul Defteri	2	2	2
Hendese	.-	.-	1
Resim	.-	1	1
Hüsn-i Hat	2	1	.-
Fransızca	.-	3	3
İlm-i Eşya	2	2	2
Toplam	24	24	24

1316 Tarihine Ait Rüştiye Mektebi Dersleri³⁶⁹

Kuran-ı Kerim ve Tecvîd
Ulûm-ı Dîniye
Sarf-ı Osmânî ve Kıraat ve İmlâ
Ahlak
Arabi
Farisi
Muhtasar Hesap
Mebâdi-i Hendese
Muhtasar Tarih-i İslam ve Osmânî
Muhtasar Coğrafya
Mâlumât-ı Nâfiâ
Hıfzussıhha
Resim
Yazı

³⁶⁸ İ.MF. 1313/S-8.

³⁶⁹ Y.Mtv.189/184 30 Z 1316.

**İbtidâî ve Rüştiye Sınıflarından Oluşan Kız Sanayi Mektebi
Ders Programı³⁷⁰**

Dersler	1	2	3	4	5	6	7
Elifbâ ve Şifâhî Malûmât	18
Tecvidli Kur'an-ı Kerim	6	4	4	4	2	1	1
Ulûm-ı Dîniye	.	2	2	2	1	1	1
Kıraat ve İmlâ	8	6	6	6	2	1	1
Kitâbet	1	1
Kavâid	.	.	2	3	2	.	.
Arabî	1	2
Farisî	1	1
Hüsn-ü Hat	.	2	1	1	1	1	1
Eşya Dersleri ve Malûmât-ı Nâfia	2	2	1	1	1	1	1
İdâre-i Beytiye	2	2	2
Ahlak	1	1	1
Hıfzı's-Sıhha	1	1
Hesab	2	2	2	1	1	1	1
Coğrafya	2	2	2
Tarih	2	2	1
Resim ve Hendese	1	1	1
El Hünnerleri	6	12	12	12	12	12	12
Toplam Ders Saati	24	30	30	30	30	30	30

1904 tarihli Rüştiye Mektebi Ders Programı³⁷¹

Birinci Sene		İkinci Sene		Üçüncü Sene	
Ders Adı	Saati	Ders Adı	Saati	Ders Adı	Saati
Tecvidli Kurân-ı Kerim	1	Tecvidli Kurân-ı Kerim	1	Tecvidli Kurân-ı Kerim	1
İlmihal	2	İlmihal	2	Ulûm-ı Dîniye	2
Türkçe	4	Türkçe	3	Ahlak	1
Sarf-ı Arabî	2	Sarf ve Nahv-i Arabî	4	Kavâid-i Osmaniye ve Kitâbet	4
Hesab	2	Farisî	2	Nahv-ı Arabî	3
Muhtasar Coğrafya-i Osmânî	2	Ahlak	1	Farisî	2
Hüsn-ü Hat	2	Hesab	2	Hesab ve Hendese	3
Ahlak	1	Coğrafya	2	Tarih-i Osmânî	1
Kırâat	2	Tarih	1	Coğrafya	2
		Hüsn-ü Hatt	2	Malûmât-ı Zirâiye	1
		Malûmât-ı Zirâiye	1	Hüsn-ü Hat ve Resim	2
		Resim ve Hat	2	Hıfzıssıhha	1

³⁷⁰ Cevad, a.g.e., s.301.

³⁷¹ BOA, İ.MF. 1322 Za 7-1-896 (649).

1338/1922 Tarihli Bulgaristan'daki Rüştiye Ders Programı³⁷²

Dersler	1.Sene	2.Sene	3.Sene
Kur'an-ı Kerim	1	1	1
Ulûm-ı Dîniye	2	2	2
İlm-i Eşya	-	-	-
Türkçe	6	6	5
Bulgarca	4	4	3
Fransızca ve Almanca	-	-	2
Hesab	3	3	3
Hendese	1	1	2
Tarih	2	2	3
Tarih-i Tabii, Malûmât-ı Tabiiye	2	2	3
Coğrafya, Malûmât-ı Vataniye	2	2	2
Jimnastik	2	2	1
El İşleri	2	3	3
Mûsikî	2	1	1

D- Rüştiyelerde Okutulan Derslerin Açıklaması

Rüştiye mekteplerinin ulaşabildiğimiz müfredat programlarında adı geçen bazı derslerin açıklaması şu şekildedir:³⁷³

1.Elifbâ ve Şifâhî Malumat³⁷⁴

Birinci sene: Haftada 18 saat.

Elifbâ risâlesi tamamlanmadıkça hiçbir derse başlanmayıp yalnız dersler çeşitlendirilerek çocukları sıkmamak üzere haftada 18 dersten hergün üç dersin ikisi elifbâyâ biri şifâhî mâlumâta ayrılmalı veya elifbâ ile mâlumât dersi birlikte okutulmalıdır.

1.1 Elifbâ

1. Hurûf-u Mukattaâ'nın aşama aşama öğretilmesi: yazı ve telaffuz, noktalı ve noktasız harfler.
2. Harekeler, işaretler ve imlâ harfleri: Harflerin hareke ve imlâ harfleri yardımıyla telaffuz ve yazımı.
3. Harflerin birleşik yazımı.
4. Hece, kelimeler, hecelerın ayrılması, aşama aşama imlâ ve okuma.

³⁷² Bulgaristan Muâllimîn-i İslâmiye Cemiyeti İttihâdiyesi, *Mekâtib-i İbtidâiye ve Rüşdiye Müfredât Programı*, Terakkî Matbaası, Şumnu 1338, s.2.

³⁷³ Söz konusu derslerin açıklamasını ve tedris maksadını belirtmek üzere elimize geçen iki müfredât programı ve ilgili derslerde okutulan kitaplardan yararlanılmıştır.

³⁷⁴ Cevad, a.g.e., s.271.

5. Şedde, hemze, tenvîn ve bunların örnekler ile anlatılması.
6. Şemsî ve Kamerî harfler, imlâ ve kırâat.

1.2 Şifâhî Malûmât

1. İnsan vücudunun baş, el, kol, ayak gibi başlıca kısımlarının isimleri, memleketimizde bulunan hayvanların isimleri, bağ ve bahçelerde bulunan meşhur bitkilerin isimleri, sıhhati korumaya ilişkin nasihatlar.
2. Öğrencilerin müşahade ettiği eşyanın isimleri ve kullanım yerleri (elbise, döşeme, gıdalar vs.).
3. Renkler, gündüz-gece, vakit bilgileri, hava bilgileri.
4. Beş duyunun öğretimi

Tenbih: Bu şifâhî bilgiler öğretmenler tarafından anlatım, örnekleme ve tartışma tarzında en iyi şekilde öğrencilere anlatılacak ve ezberletilmeyecek şekilde öğretilecek, gerekirse zikredilen bilgilere dair eşya bizzat öğrencilere sunulacaktır.

2. Tecvîdli Kur'ân-ı Kerim³⁷⁵

Elifbâ dersi tamamlanmadıkça eczâ-i şerîfeye başlanmayacaktır.

Dersi tadrîs maksadı, çocuklarımızın Kur'ân-ı Kerim'i tecvîd üzere okuyabilmeleri, namazda okumak üzere bazı âyetlerin ezberletilmesi, öğrencinin kalbinde Kelâmullah'a yönelme hissi uyandırılarak manâsını talim ve anlamaya heveslendirmektir.³⁷⁶

Birinci senede, elifbâ okutulduktan sonra "Amme" ve sonra "Tebâreke" cüzleri yalnız yüzünden okutturulacaktır.

İkinci senede, "Kad Semiâ" cüzünden "Yasin" sûresine kadar okutturulacak ve bu seneden itibaren tecvîdin öğretimine başlanacaktır.

Üçüncü senede, "Yasin" sûresinden başlanarak hatim edilecektir.

Dördüncü, beşinci ve altıncı senelerde de Kur'ân-ı Kerim'e devam ve tecvîde itina ile beraber hatmedilecek ve her durumda Kur'ân-ı Kerim okutulurken tecvîd tatbik ettirilecektir.

³⁷⁵ Cevad, a.g.e., s.272-273.

³⁷⁶ Bulgaristan Muâllimîn-i İslâmiye Cemiyeti İttihâdiyesi, a.g.e., s.3.

Birinci sene hariç diğer senelerde azar azar tecvîd kurallarına uyarak namaz sûreleri ve bazı aşr-ı şerîfler ezberlettirilip son sınıfta okutturulacaktır.

Aynı senede bulunan öğrencilerin dersleri ayrı ayrı olmayıp hepsinin bir olacak ve sıra ile biri okuyup diğerleri dinleyecektir.

Tecvîd kurallarının nazarî olmaktan çok uygulamalı olmasına ve anlatımının örneklerle olmasına özen gösterilecektir.

3. Ulûm-ı Dîniye³⁷⁷

Dersi tadrîs maksadı, öğrencilere evvel ve âhir düşüncesini vermek, Allah'a karşı muhabbeti, ubûdiyetin lüzûmunu ve Allah korkusunu aşılama, onları büyük ahlâk ile ahlâklandırmak, emir ve nehiyleri çocuklara kendilerinin anlayacağı bir surette anlatmak, çocukların kendi istekleriyle öğrenebilmeleri için kalblerinde bir şevk ve arzu uyandırmaktır.³⁷⁸

İkinci sene: Haftada iki ders.

İlmihâlin tarifi, ilmin ve amelin en faziletlisi, Allah ve âlem, sıfat-ı ilâhiye: Zâtî sıfatlar, subûtî sıfatlar, lâzimî sıfatlar, Cebrail aleyhisselam, peygamberlerin evveli ve âhiri, Kur'ân-ı Kerim'de isimleri zikredilen peygamberler, iman ve islam, din, millet ve şariat, iman ve islamın şartları, semâvî kitaplar, peygamberler hakkında bilinmesi gereken sıfatlar, peygamberimiz hakkında bilinmesi gereken diğer üç sıfat.

Amellere ilişkin dînî hükümler: Efâl-i Mükellefîn, Edille-i Şer'iyye, mezhep, abdestin farzları, sünnetleri, mekruhları, müfsitleri, guslün farzları, ve sünnetleri, namaz, namazın şartları, rükünleri, kadınların namaz kılış şekilleri, namazın vacipleri, sünnetleri, mekruhları, müfsitleri, zekât, hac, oruç.

Üçüncü sene: Haftada iki ders

Ruh ve beden, iman ve amel, Allah, Melekler, Kitaplar, peygamberler, Kur'ân-ı Kerim, kaza ve kader, ahiret, namaz, abdest, farz,

³⁷⁷ Cevad, a.g.e., s.273-277, Ayrıca bkz. İmamzâde, Mehmed Esad b. Abd. el-Konevî, *Dürri Yektâ*, İstanbul 1306.

³⁷⁸ Bulgaristan Muâllimîn-i İslâmiye Cemiyeti İttihâdiyesi, a.g.e., s.4-5.

vacip, sünnet, müstehap, haram, mekruh, beş vakit namaz, namazların sünnet-i müekke ve gayri müekke olan rekâtları,

Rekât, kıyâm, kırâat, rükû, sücût, ilk oturuş ve son oturuş, celse, kunut.

Namazın sıfatları, niyet, iftitah tekbiri, selâm, selâmdan sonra okunacak dua, duâ-i pâdişâhî

Oruç, imsak ve iftar, sadaka-i fitir.

Dördüncü sene: Haftada iki ders

Allah, Melekler, Peygamberler, Semâvî Kitaplar, Kur'ân-ı Kerim, Hz.Muhammed, iman ve ibadet, Allah'a, peygamberlere, meleklerle, ahirete, kaza ve kadere iman, namaz kılmak, necâsetten ve hadesten tahâret, abdest almak, abdesti bozan şeyler, abdestin adabı, abdest alırken okunacak dua, abdestin vasıfları, farz, vacip, mendup, mesh, sargı ve asabeye mesh, gusul, küçük hades, büyük hades, guslün âdâb ve erkânı, teyemmüm, teyemmümü gerektiren haller, pis su, kullanılmış su, tahir, meşkûk, mekruh ve murdar sular, teyemmümün âdâb ve erkânı, beş vakit namaz, nafîle namazlar, kuşluk namazı, evvâbîn, tahiyetül mescid, kerâhat vakitleri, namazın şartları, rükünleri, vacipleri, sehiv secdesi ve bunu gerektiren şeyler, tilâvet secdesi, şükür secdesi, namazı bozan şeyler, yolcu hükümleri, oruç tutmak, ramazan orucu ve diğer oruçlar, orucu bozan ve bozmayan şeyler, kaza ve keffâret, sadaka-i fitir, itikâf ve şartları, zekât, zekât ile mükellefiyetin şartları ve hangi mallardan zekât verileceği, kurban kesme, kurbanın çeşitleri, teşrik tekbiri, hac, haccın zaman ve mekânı, kadınlar için mahremle hacca gitmenin lüzûmu, ihrâm ve Arafat, Medîne'yi ziyaret, cenaze hükümleri, tekvîn ve techîzin usûlü, kefen-i sünnet, kefen-i kifâyet, tekfîn-i zarûret, nezir ve vasiyet.

Beşinci sene: Haftada iki ders

İman arzusu, kelime-i küfür, namazın farzları, hadesten tahâret, guslün farzları, abdestin farzları, abdesti bozan şeyler, mest üzerine mesh, müddet-i sefer, özür sahibi, sargı üzerine mesh, teyemmüm, necâsetten tahâret, setr-i avret, istikbâl-i kible, namazın vakitleri, mekruh vakitler, niyet, tahrime tekbiri, ezan ve vakitler, namazın rükünleri, kıraat, rükû, secde, ilk ve son oturuş, namazın âdâbı, namazı bozan şeyler, mukîm ve

yolcu hakkında namazın rükûnları, beş vaktin sünnetleri, vitir namazı, sehiv secdesi, terâvih namazı, imama iftitâh tekbirinde yetişmek, imama yetişilemeyen rekâtların kazası, Cuma namazı hakkında bilinmesi gereken şeyler, bayram namazları, cenaze namazı, zekât, oruç, niyet, orucun keffâreti, orucu bozmayı caiz kılan şeyler, fitra-i hac, ulû'l-emre itâat, cüz-î irâde, namazda kadınların erkeklerden farkı, namazın vacip, sünnet, müstehap ve mekruhları, abdestin sünnet ve mekruhları, guslü gerektiren şeyler, teyemmümü gerektiren şeyler, kunut duası.

Altıncı Sene: Haftada iki ders.

İmâm-ı Âzam'ın hayatı, bâliğ olma şartları, Allah'a, Meleklerine, Kitaplara, Peygamberlere, Ahiret gününe iman, kalb ile tasdik, kelime-i küfür, namazın farzları, hamamda kullanılan su, guslü gerektiren haller, yolculuk müddeti, özür sahibi, abdest almaya yetecek su, ağır ve hafif necâset, kibleyi araştırma, asr-ı evvel, asr-ı sâni, namaz kılmanın mekruh olduğu vakitler, sehiv secdesini gerektiren haller, rükû, secdeyi yapmamak, namazda hatalı okuma, cemaat hükümleri, imama uymak, imam terk ettiği halde cemaat tarafından da terk edilmesi gereken şey, imam yaptığı halde cemaatin yapması gerekmeyen dört şey, Cuma namazı, Cuma namazı hakkında bilinmesi gereken şeyler, Cuma'dan sonra kılınan namazlar, Bayram namazları, cemaatin hatip ile alacağı tekbirler, bayram namazına sonradan yetişme, bayram namazını kaçırma, bayram namazını ikinci, üçüncü güne tehir, Kurban bayramında 23 vakit teşrik tekbiri getirmek, tekbirin aslı, teşrik tekbirinin kaza ve âdem-i kazası, cenaze namazı, vasiyet, fidyeye-i salât, tekfîn-i cenaze, cenaze namazının tekbirlerinden bazılarına yetişememek, kabirde Kur'ân okumak, kabirde telkîn, zekât, nisâb-ı zekât, zekât verilmesi caiz olan kişiler, zekât verilmesi caiz olmayan kişiler, oruç, orucun kısımları, hilâlin görülmesi, haber-i vâhid ile oruç tutulsa bayramın hükümleri, yevm-i şekkin hükümleri, ramazan ve diğer oruçların niyeti, kaza ve keffâreti gerektiren şeyler, orucun keffâreti, orucu bozmayan şeyler, oruçluyken mekruh olan şeyler, sahur, iftar, orucun fidyesi, fitir sadakası, hac, hac yolunda ölmek, bedel akçesinden kalan fazlalık, umerânın emirlerine itaat, önemli işler için dua.

4. Kırâat ³⁷⁹

Kırâat Kitaplarının Muhtevası

İlk bilgilere mahsus bir mecmua kabul edilebilecek olan kırâat kitaplarından öğrencilere kendilerini en güzel ifade yeteneğine alıştırmakla beraber bazı tabir ve ifadeler öğretilmek suretiyle yararlanılmalı ve bu tür kitaplar öğrencilerin fikrî gelişimine hizmet edecek surette etken ve manaları kolay anlaşılır olmalıdır. Buna binaen kıraat kitapları ilk okullarda öğretilen derslerden alınan bilgileri yani diyanete, ibadete, ahlâka, âdâb ve terbiyeye, tarihe, coğrafyaya, riyâziyâta ve diğer önemli bilgiler ile çeşitli örnekleri ve faydalı hikayelere ilişkin kuralları kapsamalıdır. Zikredilen bu kurallar dil ilkelerine uygun olmak açısından uygulamaya açık ve alıştırmaya yaparak geliştirilecek şekilde basit cümleden oluşmalı ve her halükarda hatadan uzak olmalıdır.

Kıraat kitapları her seneye göre derece derece düzenlenip bilgiler ve kurallar başlangıçta gayet kolay bir şekilde başlayıp öğrencilerin seviyesine göre aşama aşama ayarlanmalıdır.

Kırâat metodu hakkında bazı tenbihler:

Muâllim-i evvel oldukça ağır ve yüksek ses ile okuyup kırâat tarzı için öğrencilere kendisi örnek olmalıdır. Çünkü özel kurallara göre okunacak dersi tefsîr ve izâha gerek bile kalmaksızın muhatap derhal anlayabilir. Muâllim bu suretle okuduğu dersi bitirdikten sonra, kız öğrencilere seviyelerine göre bunun manasını anlatacaktır. Bundan sonra talebeler muâllimenin okuduğu şekilde okuyup bilmedikleri kelimelerin manasını bellemelidirler. Muâllim okunan dersin ana fikri ile bunu meydana getiren fikirleri tek tek tahlil ettirip her birinin kuvvetini de tarif ve izâh etmelidir.

Kırâatta ilerledikçe kelimelerin kuvvetini, dil kurallarına ilişkin örneklerin ve tabirlerin çeşitlerini izâh etmeli ve fikir ve maksadı derinleştirmelidir.

Öğrenciler okulda anlatılmış ve açıklanmış dersleri evlerinde iyice çalışarak ertesi derste bunun yazılmış bir nüshasının ödev olarak öğretmene vereceklerdir.

³⁷⁹ Cevad, a.g.e., s.277-278.

5. İmlâ³⁸⁰

Birinci senede öğrenciler harfleri yazıp okumaya başladıklarından itibaren imlâ derslerine de yer verilir. Her senenin imlâ dersleri derece derece güçleştirilerek son seneye kadar devam eder ve son sınıfta öğrenci en güç imlâları bile hatasız yazmaya muktedir olabilmelidir.

İmlâ ya siyah tahtaya ya da kağıt üzerine yazdırılır. Öğretmen öğrencilerden birini siyah tahtaya kaldırarak imlâ yazdırır. Yazılan şeyde hata varsa sebepleri açıklanarak düzeltilir. Bu sırada diğer öğrenciler dikkatle takip etmelidirler. Ya da hepsine birden söyleyip kağıtlarına yazdırır. Sonra içlerinden birinin imlâsı düzeltilip diğer öğrencilerin de hatalarını düzeltmeleri için tahtaya yazdırır ve hepsinin düzeltip düzeltilmediklerini dikkatle kontrol eder. Bunlardan başka öğretmen, her derste öğrencilere imlâ yazdırıp ertesi derste bunların bazı sûretlerini ister ve onları dersihâne dışında düzeltip temiz defterlerine geçirmek üzere îade eder. Temiz defterlerine geçirtilecek imlâlarda öğrencilerin manalarını bilmediği ne kadar kelime varsa onların da manaları defterlere yazılmalıdır. Yazdırılacak güzel ahlâk, tavır, terbiye ve edebe dair ibret verici hikâyeler ve bu programda yer alan derslere dair bilgilere has olacaktır.

6. Kitâbet³⁸¹

Beşinci sene: Haftada bir ders.

1. Eşyanın buldukları yerler, birleştirilecek şeyler, mahal, yer, faydalarına nazaran isimleri, sınıfları ve kısımlandırılması, gücü ve mesleklerine göre insanlara verilen isimler,
2. Çeşitli eşyalar üzerine muhâkeme,
3. Önce şifâhen sonra tahrîren cevapları verilecek çeşitli sorular,
4. Bir şeyi târif ve tasvîr etmek,
5. Eşyaların karşılaştırılması,
6. Nakil olunan bir şeyi kaleme almak, hikaye ve temsil edilmesi,
7. Adi mektuplar,

³⁸⁰ Cevad, a.g.e., s.278-279.

³⁸¹ Cevad, a.g.e., s.279-280.

Altıncı sene: Haftada bir ders

8. Zabt ve takrîr usûlü,
9. Mektubun çeşitlerine verilen isimler ve âdâb kuralları,
10. Mektup çeşitlerinin örnekleri,
11. Nazmın nesre tahvîli,
12. Bir şeyi veya mahalli olduğu gibi tasvîr ve beyân etmek,
13. Âdâb dairesinde mecâziye ifadeler,
14. Arzuhâller, istirhâmnâmeler,

7. Kavâid-i Lisân-ı Osmânî³⁸²

Üçüncü sene: Haftada iki ders.

1. Özel isim ile cins ismin anlatımı ve farkları,
2. Müfret, cem', edat-ı cem',
3. İsm-in halleri: mücerred, mefûlün bih, mefûlün ileyh, muzâfün ileyh,
4. Sıfat, mevsûf,
5. Şahıs zamirleri,
6. Fiil: mastar, emr, mâzî, hâl, istikbâl,
7. Küsüratla birlikte bazı sayılar,

Anlatılan bilgilerin nazarîden çok amelî olmasına ve tariflerin ezberletilmesinden ziyade bir çok misallerle anlatım ve izâhına çalışılmalıdır.

Dördüncü sene: Haftada iki ders.

1. Kelime çeşitleri, isim, cins, ism-i has, müfred, cem', ismin halleri ve tasrîfi, ism-i zaman, ism-i mekân, ism-i tasgîr, ismi âlet,
2. Sıfat, mevsûf, sıfatın çeşitleri,
3. İzâfet, muzâf, muzâfün ileyh, kâideleri,
4. Zamirler, çeşitleri ve kâideleri,
5. İşâret ve kinâye isimleri,
6. Fiil, mastar ve çeşitleri ve kâideleri, mâzî ve çeşitleri, hâl, muzârî' istikbâl ve diğer sîğalar, mütekellim, muhâtab, gâib,

³⁸² Cevad, a.g.e., s.280-282. Bu dersin içeriği için ayrıca bkz. Ali Nazima, *Lisân-ı Osmânî*, İstanbul 1308; *Mufasssal Yeni Sarf-ı Osmânî*, İstanbul 1317; *Sarf-ı Osmânî*, İstanbul 1314; Şeyh Vasfî, *Nahv-i Osmânî*, İstanbul 1314.

7. Fer'û fiil, ism-i fâil, mübâlağa-i ism-i fâil, ism-i mef'ûl, benzer sıfatlar, hâl terkîbi,
8. Sayılar,

Beşinci sene: Haftada iki ders.

1. Üç lisânın harfleri, elif ile hemzenin farkı,
2. İsim ve çeşitleri, müfred, tesniye, cem', ismin halleri,
3. Sıfat ve mevsûf, sıfat-ı asliye ve kıyâsiye, sıfatın tasğîri, taklîli, tefrîdi ve tafzîli, terkîp vasfı, sıfat ile mevsûfun mutâbakâtı,
4. İzâfet, muzâf ve muzâfün ileyh, izâfet kâideleri, terkîb-i izâfî,
5. Zamir ve mürcî, eşhâs-ı fiil, haberlerin çeşitleri,
6. İsm-i işâret, ism-i mevsûl, kinâyet,
7. Masterlar ve çeşitleri, fâil, mef'ûl, ism-i fi'liyye,
8. Fiil, iştikâk, sîğa, tasrîf, emsile-i muhtelifi,
9. Fur'û fiil, ism-i fâil, mübâlağa-i ism-i fâil, ism-i mef'ûl, benzer sıfatlar,
10. Sayılar, Temrînât, tatbîkât, tahlîlât.

Altıncı sene: Haftada iki ders

Önceki derslerde öğretilen kâideler bir tekrar ve ikmâl olunmakla birlikte cümle ve terkîplerin çeşitlerine dair açıklamalar verilecektir.

Kâideleri gören öğrencilerin tatbîkât yapmalarına önem verilecek, gerek kavâidte, gerek imlâ ve kırâat derslerinde görülen lügât-ı arabiye ve fârisiyenin manâları öğrencilere bellettirilecektir.

8. Arabî³⁸³

Beşinci sene: Haftada iki ders

İllet harfleri, lîn harfleri, med harfleri, buna ek olarak hece harfleri, sarf ilminin târifi, kelimenin târif ve taksîmi, ismin kısımları, master ve özellikle evzân-ı masâdır-ı sülâsiye, masâdır-ı mîmiye-i sülâsiye, dörtlü masterlar, beşli masterlar, altılı masterlar, sülâsî olmayan mimli masterlar, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, mübâlağa sığası, ism-i tafdîl, ism-i tasğîr, ism-i mansûb, ism-i zaman ve mekân, ism-i âlet, müzekker, müennes, müenneslik alâmâtleri, semâ'î müennesler, tesniye, cem'i,

³⁸³ Cevad, a.g.e., s.282-283, Ayrıca bkz.(İçelli) Selim Sırrı, *Nahv-i Arabî*, İstanbul 1310.

cem'in çeşitleri, fiilin kısımları, havâss ve ef'âl-i fiil, mâzîlerin, muzârîlerin, emir ve nehiylerin birer cetvel ile tarifi, olumsuz fiiller, lâm-ı te'kîd, nûn-u te'kîd, nevâsıb, cevâzım, fiil-i taâccub, esmâ-i ef'âl.

Altıncı sene: Haftada iki ders.

Geçen sene görülen dersler yirmi derste hakkıyla tekrar ve izâh olunduktan sonra gelecek konular okutturulacaktır.

Nahiv ilminin tarifi, nahiv ilmince üçe taksim olunan kelimenin mu'rab ve mebnî isimleriyle ikiye taksîmi, mebniyyâtın meşhûr kısımları, havâss ve ahvâl-i isim, mu'rabâtın çeşitleri, i'râb ile beraber merfû'ât ve mensûbât, mecrûrâtın çeşitleri, hurûf-u meânî ve edevât.

9. Fârisi³⁸⁴

Beşinci sene: Haftada bir ders.

Şahıs zamirleri, edevât-ı meâil, ism-i işâret, isimlerin çoğulları, fiillerin iştikâkı, mâzî-i mutlak, mâzî-i ba'îd, bitişik kişi zamirleri, hikâye-i hâl-i mâzî, müstakbel, muzârî, fiil-i iktidârî, fiil-i ma'lûm ve meçhûl, mastar ve çeşitleri.

Altıncı sene: Haftada bir ders.

Bir sene önceki derslerin altı derste tekrarı, emr-i hâzırın sûret-i teşkîli, emr-i hâzırdan ef'âl ve sıfat teşkîli, sıfat-ı müşebbehe, sıfat-ı hâliyye, lâzım ve müteâddî, lâzımî fiili müteâddî kılmak, masâdır-ı mürekkebe, isimler, sıfatlar, terkîb-i ismî, esmâ-i mürekkebe, terkîb-i izâfî, hurûf ve edevât.

İhtar: Mekteplerde farisi öğretiminden maksat osmanlıcada kullanılan kelimeler, tabirler ve farisi terkiblere vukuf hasil etmekten ibaret olduğundan öğrencilere gösterilecek kâideler öyle detaylıca gösterilmeyip kısaca beyân edilmeli, sadece lisanımızda kullanılan kâideler ve usûller ve özellikle edatlar öğretilmelidir. Bir de öğrencilerin fârisî metin kırâatına aşinâlıklarının sağlanması gerekli olup, bu konuya hizmet edecek şey kavâidden ziyade mensûr ve manzûm eserlerin kırâatı olduğundan, her derste Zübde-i Gülistân'dan yarım sayfa okutturularak bir iki satır yer ezberlettirilmesi ve tadrîcen öğrencilerin fârisîden türkçeye ve türkçeden

³⁸⁴ Cevad, a.g.e., s.283; Ayrıca bkz. FEYZÎ, *Zebân-ı Fârisî*, Dersâadet 1327.

fârisîye bazı kolay ibâreleri tercüme etmeye alıştırılması tavsiye olunmaktadır.

10. Hüsn-ü Hat³⁸⁵

Birinci senede hüsn-ü hat dersi yok ise de öğrencilerin harfleri ve kelimeleri gayet güzel yazı ile yazmalarına elifbâ, kırâat ve imlâ öğretmenleri dikkat ve itinaya mecburdurlar.

İkinci ve üçüncü senelerde öğrenciler sırasıyla hattat İzzet ve Ziya efendilerin rik'a, sülüs karalama yazı örneklerini görecekle ve sene sonuna kadar öğrencilerin elleri güzel yazmaya alışmış bulunacağından artık dördüncü sene başında kağıt üzerine yazacakları yazının hatalarını öğretmen düzeltmeye başlayacaktır. Dördüncü sene sonuna kadar bu yolda güzelce talim edilip aynı hat beşinci ve altıncı senelerde de devam olunmakla beraber gerek rik'a ve gerek sülüs ve divânî harflerinin gerektiğinde, işleme yapmak üzere süslü şekilleri öğretilecek ve bunların çeşitlerini kapsayan bir de mecmûa tertib edilecektir.

11. Eşya Dersleri ve Ma'lûmât-ı Nâfi'a³⁸⁶

Birinci sene: Haftada iki ders.

11.1 Temel Bilgiler

Mekteb binası, baba evi, cami, bir evin sûret-i inşâsı ve mesâkini, çiftlik, çobanlık, ahır, çift öküzleri, at ve merkeb vs., kümes hayvanları (horoz, tavuk, kaz, ördek, hindi vs.), hububat ve erzak, çiftçinin muavinleri (koyun, keçi vs.), kuşlar, ipek böceği, kırlangıç, kuşların göçü, faydalı böcekler (arı ve kovan vs.), insan, hayvanlar, bağ, orman ve meşhur ağaçlar.

11.2 Belde Bilgileri

Şehir (sokaklar, en meşhur camiler ve idare binaları), mektebler, müzeler, kütüphaneler, meydanlar, kabristanlar.

İkinci sene: Haftada iki ders

³⁸⁵ Cevad, a.g.e., s.284.

³⁸⁶ Cevad, a.g.e., s.284-288.

11.3 Kullanılan Eşyalar

Gıdalar (ekmek, neden ve nasıl yapıldığı, et, sebze ve meyve), süt ve inek, peynir, et, balık, yemek: meşhur yemeklerin hazırlanışı hakkında tarifler, meşrubat, kahve, çay, sofrta takımı, elbise için levâzım, kenevir, pamuk, ipek böceği, mefrûşât, mekteplinin çantası, maârifin faydaları, defter, okumak lazımdır, kitap, kitapçı, sanayi, madenciler, sanayi bilgileri, ticaret: sa'y, meskûkat, tasarruftaki selâmet

Üçüncü sene: Haftada iki ders

11.4 Zamanın Taksimi

Gün, sene, güneş, ay, alâim-i semâviye, mevsimler, zamanın taksimi: kum saati, cep saati, duvar saati, zamanın kıymeti, sema, rasat dürbünü, güneşin doğuşu ve batışı, ibadet vakitleri, istirahat,.

Tenbih: Eşya dersleri ezber dersi değildir. Öğretmen öğrencilere lâıykıyla anlatmalı, derste geçen eşyayı göstermeli ve öğrencilere tekrar ve ifade ettirmelidir. Öğretmenler eşya dersinde bulunan madde ve eşyanın ya numûnelerini ya da resimlerini öğrencilere göstererek şekillerini ve renklerini zihinlerine iyice yerleştirmelidir. Zikredilen madde ve eşyaların tedârîki öğretmen ve öğrenciler tarafından sağlanabilir.

Dördüncü sene: Haftada bir ders.

Birinci, ikinci ve üçüncü sınıfta okutulan "Eşya Dersleri" altı derste tekrar edildikten sonra "Mâlûmât-ı Nâfiâ" dersine başlanacaktır. Bu dersin ilk bölümünde hendeseye ait bilgiler, ikinci bölümünde tabiatla ilgili bilgiler verilmektedir.

Beşinci sene: Haftada bir ders.

Beşinci senede Mâlûmât-ı Nâfiâ dersine devam edilmektedir. Hayvanlar, bitkiler, madenler, hayvanların bilinen ve meşhur olan bazı çeşitleri, hayvanlardan istifademiz: et, yağ, peynir, kaymak, yoğurt, süt, deri, kürk, yün, tiftik, ekmek, yumurta vs., bitkilerin bilinen ve meşhur olan bazı çeşitleri, bitkilerden istifademiz: sebze, meyve, hububat, ekmek, un, çayır otları, kereste, odun, kömür vs., madenden istifademiz: maden kömürünün önemi, meşhur madenler, kıymetli mücevherler.

Altıncı sene: Haftada iki ders.

Eşya derslerinde ve Mâlûmât-ı Nâfiâ dersinde öğretilen bilgiler tekrar ve takviye edilecek, böylece öğrencilerin kavramasına yardımcı olunacaktır.

12. İdâre-i Beytiye³⁸⁷

Dördüncü sene: Haftada iki ders.

12.1 Birinci Kısım

Mesken, esâs-ı ev, evin ve esâsın muhafazası, tenvîr ve teshîn usûlü.

1. Meskenin intihâbı, ev eşyasının yerleştirilmesi, başlıca sıhî şartlar, dahilî taksîmât, oturulan mahallerin derece-i harâreti,
2. Ev eşyası ve edevâtı, yemek takımı, kanepeler, sandalye ve minder, perdeler, halılar, yatak takımı,
3. Odaların en güzel şekilde muhafazası, esâs-ı beytiyenin en güzel şekilde muhafazası, döşeme ve mermerlerin temizlenmesi, gümüşlü eşyanın ve yemek takımının temizlenmesi,
4. Bakır, tunç, mücevherât, altın kaplama vesair eşya ve edevât ile resim levhâlarının ve kitapların korunması, odalardaki sinek ve pire ve tahta kurusunun önlenmesi,
5. Usûl-ü Teshîn: odun, maden kömürü, kavak, odun kömürü, sobalar,
6. Usûl-ü Tenvîr: Çıra, mum, zeytinyağı, sulu gaz, hava gazı, lamba, şamdan, idare kandil

12.2 İkinci Kısım

Elbise, elbisenin muhafazası, bunların yıkanması, lekeleri çıkarma, dikiş ve dikişe ait eşya.

7. Elbise: tamir, gömlek, don, çorap ve buna emsal eşya, yatak örtüsü, sofranın örtüsü, havlu, bez ve paçavra, önlük,
8. Elbiselerin temizliği: elbiselerin böcekler ve hayvanlardan korunması, kolalı ve sodalı su, sabun suyu, elbiselerin kurutulması, kolalama ve ütüleme,

³⁸⁷ Cevad, a.g.e., s.288-291.

9. Leke çıkarmak: leke sabunu ve suyu, kahve, mürekkep yağı ve diğer lekeler,
10. Dikişçilik: dikiş ve toplu iğnesi, yüzük, pamuk ipliği, makas, dikiş, dikiş makinesi, nakış ve kanaviçe, çorap örme, şiş ve tığ iğnesi.

Beşinci sene: Haftada iki ders.

12.3 Üçüncü Kısım

Gıda maddelerinin muhafazası.

Et, balık, sebze, nişasta, şeker, kahve, çay ve şuruplar.

11. Ekmek, maya, ekmeğin pişirilmesi, gıda maddelerinin haşerelerden korunma yolları, tuzlu balık, yumurtanın muhafazası, tereyağı ve zeytinyağının muhafazası,
12. Taze ve kuru sebze, domates ve taze fasulye ve yaprak ve diğerlerinin muhafazası, turşu çeşitleri, yemiş, taze ve kuru üzüm, ceviz, kestane, şeker, kahve, çay,
13. Reçeller ve şurupların meşhur çeşitleri.

12.4 Dördüncü Kısım

Ev Eczanesi

14. El ve dudak çatlaklarına krem, diş tuzu ve suyu, misvak ve diş fırçası, bir aileye lazım olan ilaçlar, iyi süt ve et suyunun mideye devası için gerekliliği.

Altıncı sene: Haftada iki ders.

12.5 Beşinci Kısım

Haneye ait ilaçlar ve hıfzı sıhhat.

15. Yemek zamanlarının tanzimi, çocuklarla ihtiyarların beslenmesi, hıfzı sıhhat kaideleri, uyku, yıkanma ve banyo, tütsü ve yıkama,
16. Ev ilaçları, yara, ezik, kıkık ve kırık, kesik ve sıyrık, yanık vs.,
17. Ayağı suya koymak ve hastalıktan henüz kurtulanlara bakmak usûlleri, aile tabibi.

12.6 Altıncı Kısım

Ev Hanımının Ahlaki Vazifeleri

18. Edeb ve merâsim'i müâşeret, hademe intihâbı, hademeye karşı hareket kuralları, hademenin beslenmesi,
19. Ev defteri usûlü,

20. Temizlik, bulaşık suları, ocakları süpürmek, süpürüntü ve pislik,

13. Ahlâk³⁸⁸

Dördüncü Sene: Haftada bir ders.

1. Allah'a karşı olan vazifelerimiz: Allah'ın emirlerine uyma, nehiyelerinden sakınma, yalan yere yemin etmek, dînî âdâblar, padişah ve hükümete karşı olan görevlerimiz, sadâkat ve istikâmet, haysiyet-i şahsiye, tevâzû, kendi hata ve noksanlarını görmek, sıkıntı zamanında tahammül, sabır, hiddet ve hasedin zararları,
2. Aile içinde kız: Ebeveyn ve akrabaya karşı itaat, hürmet, muhabbet ve şükür, işlerinde onlara muâvenet ve hastalıklarında ve ihtiyarlıklarında teselli ve hizmet etmek,
3. Biraderlerle kız kardeşlerin görevleri: Birbirini sevmek, büyüklerin küçükleri himayesi ve küçüklerin büyüklere hürmeti, misaller,
4. Hademeye karşı ahlaki görevler, onlara daima iyilikle muâmele,
5. Mektepte kız: Devamlılık, itaat, gayret, edeb ve terbiye, öğretmenlere karşı görevler, arkadaşlara karşı görevler,
6. İnsanın kendine karşı görevleri, vücuda bakmak (temizlik, kanaat).
7. Oda idare ve tasarruf: Ziyânkâr olmamak, zamanı boşa harcamamak, herkes için çalışmak mecburiyeti, el işlerinin muhsenâtı,
8. Hayvanlara iyilikle muamele etmek, onlara eziyet etmemek,
9. İnsanlara karşı görevler: Şefkât ve merhamet, iyilik.

Beşinci sene: Haftada bir ders.

Dördüncü sene boyunca öğretilen konular tekrar daha geniş biçimde ve daha çok örneklerle açıklanacaktır.

Altıncı sene: Haftada iki ders.

İki sene zarfında okunan dersler altı derste tekrar edildikten sonra yeni konulara geçilecektir.

³⁸⁸ Cevad, a.g.e., s.291-292; Ahlak dersinin içeriği için ayrıca bkz., Agribasi, Ali İrfan, *Rehber-i Ahlâk* (Rüştiyeler için), İstanbul 1900; Ali Seydî, *Terbiye-i Ahlâkiyye ve Medeniyye*, Dersââdet 1329.

Bu senede insanlara karşı garazdan, kinden, gıybetten uzak durulması, iman, ibadet, ahiret, evlada karşı görevler konularına yer verilecektir.

14. Hıfz-ı Sıhha³⁸⁹

Fizyolojiye ve hıfz-ı sıhhata dair bilgiler.

Beşinci sene: Haftada bir ders.

İskeletin kısımları, azalar ve azaların görevleri, mide, gıdaların hazmı, kan, duru organ, duran kan, teneffüs organı, sinirler, duyu organları.

Altıncı sene: Haftada bir ders.

Gıdalar: Hayvani ve bitkisel gıdalar, süt ve çeşitleri, çocuklara verilecek süt; Su: İçilecek ve içilmeyecek sular, suyu tasfiye; Çay, kahve ve çikolata; Tütün, esrar gibi şeylerin zararları; Hava: Havanın gerekliliği, havanın yenilenmesi; Vücudun hıfz-ı sıhhati: Hareket, rahat, uyku, temizlik, sabun ve hamam ve banyo; Elbise: Çocuk, kadın ve erkek elbisesi; Mesken: Yatak odaları ve yataklar, abdesthaneler, etraf ve civarın tesiri; Hastalıklardan korunma yolları: Aşı, vesâit ve sûret-i sirâyet; Bazı kazalara yapılacak ilk müdahaleler; Çocuklara ait husûsî sıhhat kâideleri.

15. Hesab³⁹⁰

Tedrîs maksadı, öğrencileri onların kabiliyetleri dairesinde aklî ve tahrîri hesap yapmaya alıştırmakla, onların zihinlerini geliştirmek, hayatta karşılaşılabilecekleri mühim hesap meselelerini halledebilme kabiliyetini kazandırmaktır.³⁹¹

Birinci sene: Haftada bir ders.

1. Adet ve terkîmin en kolay esasları, gayet kolay zihnî hesaplar, yüzü geçmemek üzere toplama ve çıkarma işlemleri,
2. İki haneli sayıların üzerine dört işlem,

³⁸⁹ Cevad, a.g.e., s. 292-293, Ayrıca bkz. Hüseyin Remzi, *Hıfz-ı Sıhhatü's-Şübbân*, Dersâdet 1306.

³⁹⁰ Cevad, a.g.e., s.293-295, Ayrıca bkz. Mehmed Celal, *Hesâb-ı Amelî*, İstanbul 1314; Mehmed Nüşet, *Risâle-i İlm-i Hesab*, İstanbul 1288.

³⁹¹ Bulgaristan Muâllimîn-i İslâmiye Cemiyeti İttihâdiyesi, a.g.e., s.22-23.

3. Arşın, kuruş ve okka,

İkinci sene: Haftada iki ders.

4. Adet ve terkîmin esasları,

5. Zihnî hesap önce birden ona ve sonra yirmiye ve sonra yüze kadar olan sayıların üzerine dört işlem,

6. Hesâb-ı Tahrîriye: Toplama, çıkarma, çarpma, bölme işlemlerinin kaideleri,

7. En çok kullanılan maddeler üzerine kolay problemler ve bunların çözümü ve izâhı,

8. Arşın, okka, kuruş ve bunların küsür ve izâhı.

Üçüncü sene: Haftada iki ders.

9. Sene-i sâbika derslerinin altı derste tekrarı,

10. Sayılar ve terkîm, toplama, çıkarma, çarpma ve bölme işlemlerinin ikmâli ve hesap işaretleri,

11. Dört işlemin birçok problemlerle tatbîki,

12. Kıyaslama: Arşın, metre, okka, kilogram ve litre, kantar, kuruş, bunların izâfı,

13. Dört işlemin problemlerle tatbîki.

Dördüncü sene: Haftada iki ders.

14. Önceki derslerin tekrarı,

15. Kusûrlar hakkında genel fikirler,

16. Dört işlemin kusûrlarda tatbîki,

17. Bir adedin kısımları, müşterek kısımlar, bir sayının 2,4,5,9 sayılarıyla bölünmesi,

18. Mâlûmât-ı müktesebe üzerine problemler ve çözümleri.

Beşinci sene: Haftada bir ders.

19. Kesir sayılarının ifade biçimi, bir tam sayının kesir sayısına bölünmesi, kesir sayısında tam sayı varsa onun ortaya çıkarılması,

20. Kesir sayılarının dört işlemde uygulanması,

21. İki kesirli sayının birbirine bölünmesi kâideleri,

22. Mürekkep sayıların kâideleri.

Altıncı sene: Haftada bir ders.

Önceki konular tekrar edilecek ve usûl defteri hakkında bir genel fikir verilmekle beraber özellikle beytiye defteri usûlünün esasları öğretilecektir.

Tenbih: İlm-i hesâbta nazarî kısımdan çok özellikle amelî ve tatbikî yönüne dikkat ve önem vermek gerekmektedir.

16. Coğrafya³⁹²

Dördüncü sene: Haftada iki ders.

1. Aslî Yönler: Bilgiler ezberlettilirmeyip güneşin yönüne göre dersihâne ve teneffüşhânedede öğrencilere bu yönler talim ve tefhîm ettirilecektir.
2. Karalara ve sulara verilen isimler daima çocukların bildiklerinden başlanıp derece derece bilinmeyen ve zor olanlara doğru öğretilecektir.
3. Mahallî Coğrafya: ev, sokak, mahalle, köy, nahiye, kaza, sancak, vilâyet, memleket, kıta.
4. Umûmî Coğrafya: Arz, şekli, kıtalar ve denizler. Her kıtada bulunan meşhur hükümetler ve yalnız merkez hükümetleri.
5. Coğrafyada haritayı kullanmak, harita ve plan, talim olunan derslerin harita üzerinde görülmesi, kıtaların birbiriyle ilişkileri, Osmanlı memleketinin yeri ve sınırları.

Beşinci sene: Haftada iki ders.

6. Heyet, kainat hakkında genel bilgiler, güneş, seyahatler, arz ve şekil ve hareketi, bu hareketten doğan haller (sene, mevsimler, aylar, gece-gündüz, saat ve dakika), ay.
7. Osmanlı memleketi: Dünya üzerinde Osmanlı memleketinin yeri, Osmanlı memleketinin üç kıtadaki yeri ve aldığı isimler (Rumeli, Anadolu, Arabistan, Mısır, Trablusgarb, Tunus). Bunların aralarında bulunan denizler, boğazlar, körfezler, adalar.
8. Avrupâ-yı Osmânî: Rumeli: Coğrafyâ-yı Tabiiye: Rumelinin sınırları, sahilleri (boğazlar, körfezler, burunlar), dağlar, nehirler ve göller.

³⁹² Cevad, a.g.e., s.295-297. Coğrafya dersinin içeriği için ayrıca bkz. Abdurrahman Şeref, *Coğrafya Dersleri* (Rüştiye Mektepleri İçin), İstanbul 1324; Süleyman Şevket, *Muhtasar Coğrafya-i Mekteb-i Rüşdiye*, İstanbul 1305.

Coğrafyâ-i İdârî: Nahiye, kaza, livâ ve vilâyet tabirleri ve bunların memurları, Rumeli'nde bulunan vilâyetler ve bunların yeri ve sınırları, vilâyât-ı sâhiliye ve dâhiliye. Her bir vilâyetin meşhur şehir ve hudutları ve ticarethâneleri. Bulgaristan ve Rumeli-i Şarkî. Rumeli'nin demiryolları. Rumeli'nde zanaat, ticaret ve ziraat.

9. Asyâ-yı Osmânî, Anadolu ve Arabistan: Tabii Coğrafya: sınırları ve sahilleri (Boğazlar, körfezler, burunlar) dağlar, nehirler, göller.

İdârî Coğrafya: Asyâ-yı Osmânî'de bulunan vilâyetler, her vilâyetin meşhur şehir ve iskele ve ticarethâneleri, demir yolları, ticaret, zanaat ve ziraat.

10. Afrikâ'yı Osmânî, Mısır, Trablusgarb vilâyeti, Tunus eyaleti.

Altıncı sene: Haftada iki ders.

11. Beş Kıta: Tabii Coğrafya; Bir noktanın şekil, mevki ve hududu, en meşhur boğazlar, körfezler, burun ve denizler. İdârî Coğrafya: Her kıtada bulunan meşhur hükümetler ve pây-ı tahtları, en büyük hükümetlerin meşhur şehirleri ve ticaretgâh beldeleri.

İhtar: Coğrafya dersi hiçbir zaman haritasız okutulmayacak ve beş kıtada bulunan hükümetlerden Osmanlı ile münasebeti olan memleketler daha geniş anlatılacak diğerleri ise kısaca geçilecektir.

17. Tarih³⁹³

Tedris maksadı, öğrencinin gerek kendi, gerek diğer milletlerin tarihinden en önemli olayları öğrenmesiyle, onların insanlığa, doğduğu yere, vatana muhabbetlerini kuvvetlendirmek, milletlerinin o zamanki durumlarını fark etmek, milli ülküsünü idrak etmek ve iktidarını elde etmektir.³⁹⁴

Dördüncü sene: Haftada iki ders.

Hz.Adem, Hz.Nuh, Hz.İbrahim, Hz.Musa ve İsrailoğulları, Hz.İsa a.s., Hz. Muhammed s.a.v.

³⁹³ Cevad, a.g.e., s.297-299, Ayrıca bkz. Mahmud Esad, *Tarih-i İslam*, İstanbul 1314.

³⁹⁴ Bulgaristan Muâllimîn-i İslâmiye Cemiyeti İttihâdiyesi, a.g.e, s.30-31.

Beşinci sene: Haftada bir ders.

17.1 İslam Devletleri Tarihi

Dört Halife, Emeviler, Abbasiler, Samaniler, Fatimiler, Eyyubiler, Sebuktekin, Selçuklular, Harezmler, Cengizler, Timurlar.

Altıncı sene: Haftada bir ders.

17.2 Osmanlı Devleti

Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Osman Gazi'den Murat Hüdavendigâr'ın cülüsüne kadar olan meşhur olaylar, Murat Hüdavendigâr ve Beyazıt Han Devirleri, Çelebi Sultan Mehmet devri, II.Murad ve Fatih Sultan Mehmet Devirleri, İstanbulun Fethi, II.Beyazıt devri, Mısır ve Şam'ın fethi, Avrupa ve İran sınırında savaşlar ve meşhur zaferler, Tebriz ve Bağdat Zaferi, II.Beyazıt'tan I.Mustafa'ya kadarki süreçte geçen olaylar, I.Mustafa'dan IV.Murat'a kadarki olaylar, IV.Murat'tan II.Mustafa'ya kadarki olaylar, III.Ahmet'ten I.Mahmut'a kadarki dönemde yapılan ıslahatlar, Avusturya ve Rusya ile Savaşlar, Mısır'ın kaybı, Yeniçeri olayları, Sivastopol zaferi.

İhtar: Tarih dersi hiçbir zaman ezber usûlü kullanılamayacağından, öğretmen öğrencilerin anlayacağı biçimde tekrar ve tefhîm ettirecek ve onlardan bu yolla cevap alarak konuyu öğrencilerin zihinlerine yerleştirmeye gayret gösterecektir.

18. El Hünerleri³⁹⁵

Tedris maksadı, öğrencide mektep ve çalışma vasıtasıyla eşyayı tetkik etme hevesini uyandırmak, öğrencide zevk-ü selîm ile tetkik ve anlama istidâdı oluşturmak, icat etme kabiliyetinin gelişmesine hizmet etmek, çalışmayı sevmeyi, sabır ve tahammül kabiliyetini kazandırmak, öğrenciyi intizama alıştırmak.³⁹⁶

Birinci sene: Haftada iki ders.

Zincir örgüsü, oya işi, nakış hesabının örme verevi.

³⁹⁵ Cevad, a.g.e., s.299-300.

³⁹⁶ Bulgaristan Muâllimîn-i İslâmiye Cemiyeti İttihâdiyesi, a.g.e., s.60-61.

İkinci sene: Haftada iki ders.

Örgünün çeşitleri, baskı (mendil, gömlek vs.). Aşırma (iki kumaşı bir araya getirip dikmek). Tersli yüzlü oyalama, hesap nakşının cem'i (yani örme verevin birleşmesi.). Yama dikmek ve örmek.

Üçüncü sene: Haftada iki ders.

Antika ve fare dişi, kırma ve büzme, dantel, kese, yastık, kuşak ve iskemle örtüsü, bez üzerine maraka, File üzerine çeşit çeşit iğneler.

Dördüncü sene: Haftada beş ders.

Örgünün çeşitleri, Filenin çeşitleri, örmenin çeşitleri, kanavenin çeşitleri, kabartma yapıp kesmek, maraka, fisto, makine, fişo, dantel, tel işlemesi.

Beşinci sene: Haftada iki ders.

Pul ve tartil ile işlemek, dival, sarma gömlek vs. işlemek, fistanın çeşitleri, marakanın çeşitleri, çuhanın üzerine antika, çuha epligasyonu, makine ile dikmek, oya.

Altıncı sene: Haftada iki ders.

Anavatanın çeşitleri, divalın çeşitleri, biçkinin çeşitleri, tül üzerine dantel, oyanın çeşitleri, makine ile dikmenin çeşitleri.

Gece ve gündüz kız sanayi mekteplerinin gerek idarece ve gerek tedrisçe muhtaç olduğu ıslâhat tamamlanmış ve program yeniden düzenlenmiştir.

19. Türkçe³⁹⁷

Tedrîs maksadı, öğrencilerin kendi düşüncelerini hem konuşarak hem de yazarak ifade edebilme, başkalarının şifâhen veya yazıyla ifade ettikleri fikirleri açık ve süratle anlayabilme, lisân duygusu uyandırarak, lisânı sevme, Türk dilinin özünü ve bünyesini esaslı bir surette anlama ve millî eserleri okuyup anlayabilme kabiliyetini kazandırmaktır.

³⁹⁷ Bulgaristan Muâllimîn-i İslâmiye Cemiyeti İttihâdiyesi, a.g.e., s.9-16.

20. Bulgarca³⁹⁸

Tedrîs maksadı, öğrencilere, Bulgarca doğru yazıp okuyabilme, kelimelerin doğru telaffuzunu kullanabilme, Bulgar milletinin hayatını, tarihini, Bulgar aydınlarının en sade eserlerini anlayabilme kabiliyetini kazandırmaktır.

21. Fransızca³⁹⁹

Tedrîs maksadı, öğrenciyi Fransızca harfleri doğru okumaya ve yazmaya, kelimeleri doğru telaffuz etme, bazı kelimeleri belleyerek, bazı hafif cümle oluşturma, okunan kelime ve ifadeleri yazabilme kabiliyetini kazandırmaktır.

22. Almanca⁴⁰⁰

Tedrîs maksadı, öğrencinin doğru telaffuz, serbest kıraat etmesi, bazı sade kelimeleri belleyerek hafif cümleler kurabilmesi, öğrendikleri, tanıdıkları sözleri yazabilmeleri.

23. Mâlûmât-ı Vataniye ve Medeniye⁴⁰¹

Tedrîs maksadı, öğrencilere yaşadıkları memleket hakkında bir fikir vermek, haritaların önemini anlatmak, vatanlarıyla komşu devletlerin tabii ve siyâsî coğrafyasını öğretmek, dünyanın tabii oluşumunu ve siyâsî taksîmâtını tanıtmak, kozmoğrafyaya ait bilgiler vermek.

25. Mûsikî⁴⁰²

Tedrîs maksadı, öğrencide mûsikî duygusunu tanımaya, notalı mûsikîye sevgi uyandırmaktır.

26. Resim⁴⁰³

Tedrîs maksadı, öğrencide icât kabiliyetini meydana getirmek, tetkîke alıştırmak, tabiatın güzelliğini belirtme hissi vermek.

³⁹⁸ Bulgaristan Muâllimîn-i İslâmiye Cemiyeti İttihâdiyesi, a.g.e., s.16-20.

³⁹⁹ Bulgaristan Muâllimîn-i İslâmiye Cemiyeti İttihâdiyesi, a.g.e., s.20-21.

⁴⁰⁰ Bulgaristan Muâllimîn-i İslâmiye Cemiyeti İttihâdiyesi, a.g.e., s.21-22.

⁴⁰¹ Bulgaristan Muâllimîn-i İslâmiye Cemiyeti İttihâdiyesi, a.g.e., s.40-42.

⁴⁰² Bulgaristan Muâllimîn-i İslâmiye Cemiyeti İttihâdiyesi, a.g.e., s.56-58.

⁴⁰³ Bulgaristan Muâllimîn-i İslâmiye Cemiyeti İttihâdiyesi, a.g.e., s.58-62.

E- Öğrenci Disiplini, Sınav Sistemi, Okulların Çalışma Süreleri, Tatil Düzeni, Öğrenim Süreleri

Tanzimat döneminin en eski sivil okulu olan Rüşdiyelerde öğrenci disiplini, sınav sistemi, okulların çalışma süreleri, tatil düzeni ve öğrenim sürelerine değinmekte yarar vardır. Bu hükümler değişikliklere uğrasa da, Cumhuriyet yıllarına kadar orta öğretimde geçerliliğini korumuştur.

1. Öğrenci Disiplini:

1.1 Cezalar:

1860 tarihinde Meclis-i Maârif-i Umûmiye tarafından rüştiye mektepleri öğretmenlerinin nasıl davranmaları gerektiğini açıklayan yönetmeliğe göre rüştiye mekteplerinde meydana gelen eğitim ve disiplin yöntemleri ile ilgili hükümler oldukça açıktır.⁴⁰⁴

Beş bölümden oluşan bu yönetmeliğin ilk maddesinde rüştiye talebelerinin eğitim öğretimini engelleyebilecek üç durum belirtilmektedir. Bunlar:

1. Devamsızlık
2. Derslere Çalışmak
3. Arkadaşları ile geçimsizlik

Devamsızlık kabul edilen durumlar şunlardır;

- a) Belirlenen zamanda eğitim öğretime ilişkin randevuya gelmemek.
- b) Paydos saatinden önce okulu terk etmek.
- c) Haftada bir iki gün devam edip diğer günlerde haylazlıkla vakit geçirmek gibi hareketlerde bulunmak.⁴⁰⁵

Bu durumlarda yapılacak işlemler şunlardır:

- a) Öğrenciye önce öğüt verilir.,
- b) Öğütten etkilenmezse ertesi gün ne kadar geç kalmışsa o kadar müddet ayakta tutulur.
- c) Yine etkilenmezse tabanına 3 sopa vurulur.
- d) Bu cezadan sonra, tekrar mazeretsiz devamsızlık durumu 3 defayı aşarsa, ana-babasına bilgi verilerek velisinden, çocuğun

⁴⁰⁴ Atuf, Nafî, *İlk Erkek ve Kız İdâdîleri*, Türk Yurdu, c.I, İstanbul 1930, s.106.

⁴⁰⁵ Atuf, a.g.e., s.107.

devam edeceğine dair mühürlü bir senet alır. Buna rağmen çocuk gene haylazlık ederse, bu öğrencilerle uğraşmak diğer öğrencilere kötü örnek olacağından ve zaman kaybına neden olacağından, öğrencinin okuldan atılması için İstanbul'da Maarif Nezâreti'ne, illerde de valiye başvurulur.

- e) Bir öğrenci dersine çalışmazsa zorunlu kılınmakla ceza verilmelidir. Çünkü "Bir şakirt her ne cünha ile müttehim olursa yine onunla mücazat olunmak diğer mücazattan daha ziyade tesir icra eder". Derse çalışmadığı için ceza olarak öğrencinin dövülmesi yasaktır.
- f) Arkadaşlar ile geçimsizliği görülen öğrenci, bu geçimsizliğin derecesine göre ceza görür. Eğer geçimsizlik arkadaşlarını rahatsız eden yaramazlıktan ibaretse sınıfta yeri değiştirilir.
- g) Fakat gerek okul içinde gerekse dışında, arkadaşlarına kötü söz söylemek, yahut dövmek gibi bir geçimsizlik ise müdür ve öğretmenler aracılığı ile muhakemeleri yapıldıktan sonra ayakta durma veya dayak ile cezalandırılabilir.
- h) Ancak, dövüşmek ve yaralayıcı aletlerden biriyle kan çıkarmak ve arkadaşlarının eşyasını çalmak... gibi suçlar okuldan atılmayı gerektirdiğinden, bu durumlar için, öncelikle okul yönetimince gerekli soruşturma yapılır ve okuldan atılması için Maârif Meclisine bildirmesi gerekir.⁴⁰⁶

Okuldaki cezaları bu şekilde belirleyen yönetmeliğin beşinci maddesi ise, öğretmen öğrenci ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini genel hatlarıyla belirlemektedir. Bu maddeye göre:

- a) Suçlanan öğrenciler hakkında müdür ve öğretmenlerin kötü söz söylemesi, düşmanca davranması, hakaret etmesi, dalga geçmesi ve kırıcı olması eğitimin ruhuna ters olduğundan bu gibi davranışlardan sakınılmalıdır.
- b) Suçundan dolayı bir öğrenci hakkında sözedilen cezalardan hangisi uygulanacaksa, müdür ve öğretmenler tarafından belirli

⁴⁰⁶ Atuf, a.g.e., s.107.

zamanlarda, tüm öğrencilerin önünde, kusuru belirtilerek öğüt verilmesi, bu öğütün eğitime yönelik olması, kesinlikle öğrenciye hakaret şeklinde olmaması gerekmektedir.

Değnekle dayak atmaya açıklıkla izin veren bu yönetmelik değneğin uzunluğunu ve cinsini de belirlemektedir. “Darp ile mücazat olunmak iktiza eylediği halde, 4 karış boyunda budakları kesilmiş, ince fındık çubuğu ile baştan geriye aşırırmamak şartı ile dövülmesi” önerilmektedir. Çünkü, cezadan amaç eğitmektir, yoksa öğrencide dayağa karşı duyarsızlaşma oluşturulmamalıdır. Ayrıca, dayak cezasının zorunlu olmadıkça kullanılmamasını da belirtmektedir.⁴⁰⁷

Okulun disiplin ve ahengini bozan bu üç duruma göre öğrencinin nasıl cezalandırılacağı ve öğretmenlerin, öğrencilere nasıl davranması gerektiğini belirten bölümler bu yönetmeliğin özünü oluşturmaktadır.

19.yy’ın başlarında ülkedeki eğitim yöntemleri hakkında bir fikir vermeye yarayan bu belge analiz edildiğinde, disipline ters görülen durumların ıslahı için neler düşünüldüğü görülmektedir.

Yönetmeliğin, dikkate değer bir noktası da zengin ve fakir çocuklarına, eşit davranılması ile ilgilidir. Bu madde; “Talebenin içlerinde fukara ve gureba evlatlarından bulunacaklarına mebnî bazı zengin çocuklarına hatır için müsaade olunarak o gibi fakir çocuklara yeis ve fütür getirmemek üzere cümlesi hakkında daima bir muamele edilmesine dikkat etme...⁴⁰⁸”yi öngörmektedir.

Bu yönetmelikte özellikle bu noktadan söz edilmesinden, öğretmenlerin zengin ve makam sahiplerinin çocuklarına yaptıkları ayrıcalıklı muamelenin çok dikkat çekmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Kanun karşısında herkesin eşit olması, insanlığın uzun mücadelelerle kazanmış olduğu bir haktır. Zengin, fakir her çocuğun, eğitim-öğretimden eşit olarak yararlanma hakkına sahip olduğunun kabul edilmesi, tam anlamıyla uygulanamamış olsa da, ancak günümüzde, tüm insanlara verilmesi gereken bir hak olarak kabul edilmektedir.

⁴⁰⁷ Atuf, a.g.e., s.107.

⁴⁰⁸ Atuf, a.g.e., s.109.

Daha sonraki dönemlerde öğrencilere verilen başlıca cezalar, gittikçe ağırlaşan derecelerine göre şöyledir:⁴⁰⁹

İhtar ve tenbih: Dersini bilmeyen, “küçük yaramazlık” yapan öğrenciye öğretmen tarafından yapılan sözlü uyarı.

Tekdîr: İhtar ve tenbihe rağmen hatalı davranışlarını sürdüren öğrenciye okul müdürünün odasında yaptığı sözlü uyarı.

Tevkîf: Daha ağır suç işleyen öğrencinin yemek teneffüsünden mahrum bırakılıp, ayrılmış bir dersanede yazı yazması cezası.

Alenen Tekdîr: Yukarıdaki cezalara rağmen yola gelmeyen öğrencilerin velilerine okul müdürünün durumu sözlü ya da yazılı bildirmesi.

İhrâc-ı Muvakkat: Öğrencinin 1 haftadan 1 aya kadar okula alınmaması.

İhrâc-ı Kat’î: Öğrencinin okuldan çıkarılması. Bu ceza, Maârif Nezâreti’ne danışılarak verilir ve nezâretten cevap gelinceye kadar öğrenci okula alınmaz.

İhraç cezaları hariç, ötekiler bazen affedilebilir. Bu, ceza alan öğrencinin, önceden kazandığı ödül kağıtlarının geri alınıp öğrencilerin gözü önünde yırtılması şeklinde olur. Örneğin: ihtar ve tenbih bir aferin’in, tevkîf cezası bir Tahsin ya da dört aferin’in geri alınıp iptali ile affedilebilir.

1.2 Ödüllendirmeler:

O dönemlerde öğrencilere, başarılı oldukları ya da uygun davranışlar gösterdikleri zaman küçük kağıt parçaları verilirdi. Bunlara evrâk-ı takdîriye (ödüllendirme kağıtları) denirdi. Bunlar basılı olur ve üzerine öğrencinin adı ve verilme nedeni öğretmen tarafından yazılır ve imzalanırdı. Derecelerine göre renkleri farklı olan bu ödüllendirme belgeleri, gittikçe artan değerlerine göre şöyledir:⁴¹⁰

Aferin: Çalışkan ve uslu öğrencilere öğretmeni ve müdürü tarafından verilir.

⁴⁰⁹ Akyüz, a.g.e., s.214-215.

⁴¹⁰ Akyüz, a.g.e., s.215-216.

Tahsin, Tahsinnâme: İmtihân-ı husûsîlerde (ara sınavlarında) birinci olan öğrencilere öğretmeni ve müdürü tarafından verilir. Dört aferin değerindedir.

İmtiyaz: Sekiz aferin veya iki Tahsin değerindedir ve yine öğretmen ve müdür tarafından verilir.

Levha-i İftihar: Dört Tahsin değerindedir. Bu, basılı bir kağıt değildir. Bu ödülü kazanan öğrencinin adı büyük yazılarla bir levhaya yazılıp sınıfa asılır.

Mükâfat: İki levha-i iftihar değerindedir ve basılı bir kağıttır. Bunu rüştiyelerde Mekâtib-i Rüşdiyye Müdürü imzalar. Üç mükâfat alan öğrenciye, bu daireden bir memur okuluna giderek öğretmenleri ve arkadaşları önünde övücü özler söyler ve öğrenci, sağ kolunun üstüne sarı bir şerit takmaya hak kazanır.

2. Sınav Sistemi⁴¹¹

Bir okula giriş (duhûl) sınavı dışında sınavlar ikiye ayrılır: İmtihân-ı husûsî, İmtihân-ı umûmî.

İmtihân-ı Husûsî: ara sınavı anlamındadır ve üç ayda bir dersin öğretmeni tarafından yapılır.

İmtihân-ı Umûmî: Her sene-i tadrîsiye (öğretim yılı) sonunda, Rüşdiyye ya da İdâdî mektepleri idaresince tayin edilen mümeyyizler vasıtasıyla yapılır. Mümeyyizler genellikle başka okulların öğretmenlerinden oluşur. Sınav tarihi on gün öncesinden öğrencilere duyurulur ve bu süre zarfında ders öğretmenleri ve sınıf başkanları öğrencileri müzakere yaptırarak sınava hazırlarlar. Mümeyyizler sınavı şifâhen yapar. “Şâkirdin derece-i iktidarına göre takdir olunup cetvele derç olunan kıymet lâyetegayyerdır.” (Öğrencinin başarı derecesine göre verilen ve listeye geçirilen not değeri asla değiştirilemez, kesindir).

Notlar şöyledir:

9-10: Aliyyülâlâ (Pekiyi)

8: Âlâ (İyi)

⁴¹¹ Akyüz, a.g.e., s.216.

- 6-7: Karîb-i Âlâ (İyiye yakın)
- 5: Vasat (Orta)
- 4: Karîb-i Vasat (Ortaya yakın)
- 3: Zayıf
- 1-2: Ednâ (Pek zayıf).

İmtihân-ı umûmîde, terfi-i sınıf (sınıf geçmek) için her dersten en az 4 almak, aynı zamanda not ortalamasının 5 olması gerekir. Şehâdetnâme almak için ise, not ortalamasının 6 olması şarttır. Öğrencinin ortalama notu 5 ve daha yüksek, fakat iki fenden (dersten) notu 4'ten aşağı ise, yıl sonu imtihanlarından hemen sonra o iki dersten tekrar imtihan edilir. Bu sınavda Öğrenci bir dersten bile başarısız olduğu takdirde sınıfta bırakılır. Üssümîzân denen bu sistem bazı okullarda çok uzun süre geçerli kalmıştır. Örneğin Siyâsal Bilgiler Fakültesinde, 1960'lardan sonra bile bu sistem uygulanmıştır. Orada not ortalamasının 10 üzerinden en az 7 asgari notun 5 olması gerekli idi ve 7 ortalama not orta derece sayılıyordu. Böylece geçmişte, not bakımından öğrenciden oldukça yüksek başarı isteyen bir sınav sistemi vardı.

3. Okulların Çalışma Süreleri ve Tatil Düzeni:

1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi'nin 25.maddesinde, Müslim ve Gayrimüslim rüştiye ve bunun yanında idâdî mekteplerinin çalışma süreleri ve tatil düzeni hakkında, şu şekilde düzenlenmiştir: Okullarda dersler Temmuz başında kesilir ve onbeş gün boyunca müzakereden sonra ikinci yarısında imtihanlar yapılır. 1-22 Ağustos arasında okullar tatil-i umûmî (genel tatil) yaparlar ve 23 Ağustos'ta tekrar açılırlar. Müslüman okulları, Ramazan ayının 3.haftası sonundan Şevval ayının ilk haftası sonuna kadar onbeş gün ve Kurban bayramında bir hafta tatil olur. Ayrıca kandil günleri ve her Cuma tatildir. Gayrimüslim okulları da ancak kendi bayram ve özel günlerinde tatil edilebilir. Tüm okullar Padişahın doğum ve tahta çıkış günlerinde de tatil edilecektir.⁴¹²

⁴¹² Akyüz, a.g.e., s.216.

4. Öğrenim Süreleri

Rüştiyelerin öğrenim süreleri başlangıçta 4 sene olmakla birlikte, Darülmaârif açıldıktan sonra 6 yıla çıkarılmıştır. Daha sonra 1863'te 5 yıla indirilmiş, 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi ile birlikte bu süre 4 yıla indirilerek rüştiyeler ortaöğretimin birinci basamağı haline getirilmiştir. Rüştiye mekteplerinin öğrenim süreleri ile ilgili bir başka kaynakta, bu mekteplerin ilk kuruldukları yıllarda öğrenim süresinin 2 yıl olduğu⁴¹³ daha sonra bu sürenin 5 yıla çıkarıldığı⁴¹⁴, 1869 yılından sonra da 4 yıla indirildiği⁴¹⁵ belirtilmektedir.

1892 tarihinde Dârulmuâllimât için hazırlık okulu olarak kurulan inâs rüştiyesinin öğretim süresi altı yıl olarak belirlenmiştir. Öte yandan 1895 tarihinden itibaren taşra inâs rüştiyelerinin öğretim süresi altı yıl olarak görülmektedir.⁴¹⁶

1892 tarihinde rüştiyeler iptidâî mektebinden sonra 3 yıl olmuş ve "Dersaâdet Mekâtib-i Rüşdiyyesini İdâre-i Dahiliyesine Mahsus Tâlimnâme" yayımlanmıştır. Bu 1892⁴¹⁷, 1896⁴¹⁸, 1904⁴¹⁹ ve 1922⁴²⁰ tarihli erkek rüştiye mektebi ders programlarına bakıldığında öğrenim sürelerinin üç yıl olduğu görülmektedir.

F- Mali Durum:

Taşrada kurulmuş modern okulların ilk örnekleri rüştiyelerdir. Bu tür okulların özellikle eğitim ve mali statüleri açısından ortaöğretim kurumları olmaları durumu önemsizleştirdiği ölçüde, Maârif-i Umûmiye Nezâreti için belirsizlikleri artmıştır. Bu belirsizlik ilköğretim ve orta öğretim okullarının örneğin iptidâî ve idâdîlerin çoğalmasıyla iyice artmıştır. Her ne kadar Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi rüştiyeleri ilköğretim okulları olarak

⁴¹³ İ.DH. No: 23335, 4 C. 1263 / 20 Mayıs 1847.

⁴¹⁴ İ.MVL: No: 26278, 29 C 1284 / 23 Şubat 1868.

⁴¹⁵ Umûm Mekâtib-i Rüşdiyye'nin Nizâmnâme-i Dâhilisidir, Düstûr II, 1.Tertip, mad.41, s.254.

⁴¹⁶ Kodaman, a.g.e., s.113.

⁴¹⁷ Y.A.Res.117/76 9 S 1320, s.3.

⁴¹⁸ İ.MF. 1313/S-8.

⁴¹⁹ BOA, İ.MF. 1322 Za 7-1-896 (649).

⁴²⁰ Bulgaristan Muâllimîn-i İslâmiye Cemiyeti İttihâdiyesi, *Mekâtib-i İbtidâiye ve Rüşdiyye Müfredât Programı*, Terakkî Matbaası, Şumnu 1338, s.2.

düşündüyse de bu okulların masraflarının hangi kaynaktan karşılandığı Abdülhamid devri sonuna kadar açıklık kazanmamıştır.⁴²¹

Meclis-i Maârif-i Umûmiye ve Meclis-i Vâlâ'nın 1267 / 17 Mayıs 1851 tarihinde 5 sancakta rüştiye mektebi kurulmasını kabul ettikten sonra kötü durumda olan medrese veya okul binalarının rüştiye mekteplerine çevrilmesi, eğer bu mümkün olmuyorsa yeni binalar yapılması kararlaştırılmıştır.⁴²² Bunların masrafları yerel halk tarafından karşılanacaktır. Osmanlı idaresi rüştiye mekteplerinde görev yapacak her muâllim-i evvel için 750, her muâllim-i sâni için 400 ve her bevvâb için 100 kuruş ödemeyi kabul etmiştir.⁴²³ Bunun dışında, Saraybosna ve Mostar'daki rüştiye mekteplerinde görev yapan öğretmenlerin maaşları yerel vergilerle karşılanmıştır.

5 Nisan 1853 tarihinde ülkede 25 yeni rüştiye mektebinin açılması kararlaştırılmıştır.⁴²⁴ Meclis-i Maârif-i Umûmiye her okul için bir hoca, bir mu'îd ve bir de bevvâb görevlendirmeyi ve her birine aylık 600, 300, 80 kuruş vermeyi öngörmüştür. Meclis-i Maârif-i Umûmiye tarafından her bir okula 2000 kuruş ödenek ayrılmıştır.

Binaların kötü durumundan dolayı rüştiye binalarına dönüştürülebilecek eski sıbyân mektepleri, medreseler ve devlete ait bazı binalarda veya en az dört odalı evlerin kiralanmasıyla veya yeni binalar yapılmasıyla rüştiye binaları karşılanmıştır. Bu projenin masrafları hazineден karşılanmaktadır. Bunu gerçekleştirmek için hükümetin mevcut bütçesinden harcamalar ve belirli fonlardan ödemeleri gerekmektedir. Bu fonlar için bir örnek eski anadoludaki hoca ücretlerinin bir fona aktarılması veya devlet memurlarının maaşlarının düşürülmesi sayılabilir. Taşrada 25 rüştiye kurma kararı Osmanlı devletinin maddi-mali imkanları ve eğitilmiş hocaları göz önünde bulundurulması cesurca bir girişimdi. Devlet

⁴²¹ Somel, a.g.e., s.160.

⁴²² BOA BEO. A.MKT.MVL, 1267-7-16, 41/69.

⁴²³ BOA BEO. A.MKT.MVL, 1267-7-16, 41/69.

⁴²⁴ Söz konusu 25 rüştiye mektebi Rumeli Yakasında Berat, Delvine, Edirne, Yanya, Yenişehir, Manastır, Filibe, Prizren, Ruscuk, Selanik, Üsküp, Skoder, Sofya, Şumnu ve Vidin, Anadolu Yakasında ise Ankara, Bursa, Erzurum, Kandiye, İzmir, Kastamonu, Konya, Lefkoşe, Midilli ve Trabzon illerinde açılması düşünülmüştür. Bkz. BOA. İD. No: 16926; Berker, a.g.e., s.34-37.

memurlarının maaşlarının kısılması, bürokrasinin bu projeyi gerçekleştirmesinde sıkıntı çıkarmıştır.

Maddî problemin üstesinden gelmenin bir yolu da nısfı rüşdiyelerin kurulması idi. Başlangıçta bunun uygulanması sadece muâllim-i sâni ve bevâbın iki yıl süreyle atanması ve müdürün atanmasının üç yıla kadar olması ve fenni derslerin öğretilmesiyle olmuştur. Muâllim-i sâni çoğu zaman mahallî ulemâlardan seçilirdi. Bu şekilde bir çok rüştiye kuruldu ve bunların ilk iki yılı yan rüştiye idi.⁴²⁵

Girit adasındaki Müslümanlara islâmî akîdelerini güçlendirmek gayesiyle her Müslüman köyde bir sıbyân mektebi kurulması lüzumlu görüldü.⁴²⁶ Gerçekten bu projenin masraflarının gerekli kaynaklardan sağlanması konusuna Bâb-ı Âlî izin vermiştir. Bu kaynaklardan bir tanesi Kandiye yetim fonudur. Bu fon, kasabadaki rüştiyenin bütün masraflarını karşılamaya hazırdı. Bütçenin %12'sini kendi kasasında bıraktıktan sonra 190 000 kuruşu mal sandığına transfer etmiştir. Diğer taraftan Hanya'da ölen Müslümanların mirası 57 000 kuruşa kadar ulaşıyordu. Bu para rüştiye okulu vakfına devredilmiş ve oradaki mahallî idarenin mâliye bürosu tarafından 100 000 kuruş para toplanarak bu mekteplere yardımcı olma kararına destek vermiştir.⁴²⁷

En azından taşradaki devlet okullarındaki, yani İstanbul'a uzak bölgelere gönderilen hocalar daha fazla maaş almışlardır. Bu şekilde, Bağdat taşra yönetimi bir rüştiye mektebi kurup Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nden öğretmen atanmasını istediğinde eğitim bakanı Saffet Paşa hocaların merkeze uzaklığı oranında maaşlarının artmasını talep etmiştir. Böylece Dâulmuâllimîn mektebi mezunu olan okul müdürünün (muâllim-i evvel) 1200 kuruş, aslen Bağdatlı olup İstanbul'da okuyan ve sonra Bağdat'a gönderilen muâllim-i sâni'nin 500 kuruş ve yine İstanbul'dan gönderilen bevâbların 200 kuruş maaş almasına karar verilmiştir.⁴²⁸ Bu meblağlar normal öğretmen maaşının iki katıdır.⁴²⁹

⁴²⁵ BOA. İ.MVL, No: 23870.

⁴²⁶ BOA. İ.MVL, No: 16301, 13 B 1272 / 8 Mart 1857.

⁴²⁷ BOA BEO A.MKT.MVL, 1272 L 8, 87 / 86-1; Somel, a.g.e., s.68-71.

⁴²⁸ BOA.İ.DH., No: 41219, sene: 14 S 1286.

⁴²⁹ Somel, a.g.e., s.72-73.

Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi inşaat masrafları, öğretmen maaşları ve idari masraflarının vilâyet maârif idaresi sandığı (1880 tarihinde maarif sandığı olmuş) tarafından karşılanmasını öngörmüştür. Eğitim ödeneği sınırlı bir bütçe tarafından karşılanacaktır, kalan açık ise yerel idare ve hibe bağışlarıyla karşılanacaktır.⁴³⁰ Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nin bu şartları 1869 tarihinde bile halen taşra rüştiye mekteplerinin en azından bir kısım masraflarının devlet bütçesi tarafından karşılanmasını istediğini gösteriyor. Bu husus Abdülhamid döneminin ilk yılları boyunca oldukça büyük değişikliklere maruz kalmıştır.⁴³¹

1878 tarihinde Hüdâvendigâr ilinde vali olan Mehmet Said Paşa (daha sonra vezir olmuş), şunu gözlemlemiştir. Osmanlı idaresi bu bölgenin her kazasında rüştiye kurmak için elinden geleni yaptığı halde, yerel halk bunu desteklememiş ve çocuklarını bu okullara göndermemiştir. O kadar ki öğrenci eksikliğinden dolayı rüştiyelerin bazıları kapatılmak zorunda kalmıştır. Said Paşa Bâb-ı Âlî'yi rüştiye mekteplerinin idaresini ve masraflarını yerel idareye bırakmayı önermiştir. Ancak yerel idarenin karşılayamadığı masrafları devletin üstlenmesini istemiştir. Said Paşa bununla merkezin masrafını düşürmeyi ve bölgesel eğitim sorumluluğunu geliştirmeyi ümit etmiştir. Her ne kadar KODAMAN Said Paşanın bu teklifinin uygulanmadığını söylese de ve Osmanlı Devleti'nin öğretmen maaşları dahil rüştiye mekteplerinin mâlf idaresini resmen sürdürmüş olsa da 1880'lerde Said Paşa'nın rüştiye mekteplerinin yerel kaynaklardan karşılanmasını öngören teklifin bazı yerlerde kısmen uygulandığı görülmektedir.⁴³² 1884 tarihli bir raporda Osmanlı Devleti'nin rüştiye öğretmenleri maaşlarının yerel kaynaklarla karşılanması çabasını içermektedir. Yeni kurulmuş rüştiyelerdeki maaşlar iptidâî okullarında olduğu gibi yerel münderise kurumlarının gelirleriyle karşılanmıştır. 7 vilâyette yerel bağışlarla 8 rüştiye kurulmasına karşın bu okullardaki öğretmen maaşlarının yerel kaynaklarla karşılanması mümkün olmamıştır. 52 000 kuruşluk rüştiye personelinin ödeneği Maârif-i Umûmiye

⁴³⁰ Cevad, a.g.e., s.473, 474, 508, 509; Kodaman, a.g.e., s.93.

⁴³¹ Somel, a.g.e., s.160

⁴³² Kodaman, a.g.e., s.108.

Nezâreti'nin bütçesinden karşılanmak zorunda kalmıştır.⁴³³ Taşradaki başka örnekler rüştiye mekteplerinin tek bir model üzerinden de finanse edilmediğini gösteriyor. Bazılarında rüştiye hocalarının ve rüştiyedeki diğer görevli ve hizmetlilerin kısmen veya tamamen belediyeler tarafından maaşlarının karşılandığı görülmektedir. Diğer taraftan Şam'da olduğu gibi belediyelerin öğretmen maaşlarını kesmeleri öğretmenlerin de bunu Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne şikayet etmeleri uzun sürmemiştir.⁴³⁴ Rüştiyelere benzer bir belirsizlikte vilâyet meclis-i maâriflerinin finansmanında görülmektedir. Her ne kadar Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi taşra eğitim idarelerinin maliyetleriyle ilgili özel bir şart içermese de devlet bütçesine veya düzenli vergilere bağlı bir mâlî destek düzenlemesine işaret etmektedir.⁴³⁵

Ancak 1880 tarihinden sonra Maârif hisse-i îânesinde olduğu gibi bunlar düzenli vergilerden ziyade yerel kaynaklara bağlı kalmışlardır. Örneğin 1883 tarihinde Manastır'da kurulan Eğitim idaresi yerel münderise kurum gelirleri tarafından finanse edilmek zorunda kalmıştır. Çankırı'ya bağlı Yapraklı kazasında yapılan fuarda toplanan vergilerle Kastamonu vilâyeti maârif müdürünün, Dârulmuâllim hocalarının ve müfettiş maaşlarının ve bu kurumun diğer masrafları karşılanmıştır.⁴³⁶ Bir tek mâlî kaynağa bağlı kalmak, devlet bu kaynağı başka bir amaç için kullanmaya başladığında sorunları beraberinde getirmektedir.⁴³⁷

G- Bina Problemi:

Rüştiye mektebi için bina problemi, sıbyan mekteplerinin bazı binalarının bunlara çevrilmesiyle halledilmeye çalışılmıştır.

Rüştiyelerin Bosna eyaletinde kuruluşu 1850'li yıllara rastlamaktadır. Meclis-i Maârif-i Umûmiye ve Meclis-i Vâlâ 17 Mayıs 1851 tarihinde Bosna'da 5 sancakta medrese ve sıbyan mektebi dışında rüştiye mektebi

⁴³³ BOA. Ayniyat Defteri, No: 1243, 1301/ Ş-12, s.288.

⁴³⁴ BOA. Ayniyat Defteri, No: 1421, 1299/ L-20, s.80.

⁴³⁵ Somel, a.g.e., s.160-162.

⁴³⁶ BOA. İrade Meclis-i Mahsûs, No: 3720, 27 B 1303 / 1 Mayıs 1886.

⁴³⁷ Somel, a.g.e., s.162.

kurulmasına karar vermiştir. Bu kararla kötü durumda olan medrese veya okul binalarının rüştiye mekteplerine çevrilmesi, eğer bu mümkün olmuyorsa yeni binaların yapılması kararlaştırılmıştır. Yerel halk bu okulların masraflarını karşılayacaktır.⁴³⁸

Bosna valisinin raporuna göre 5 sancak merkezine öğretmenler ulaştırılmış ancak merkezi okul binalarının tamamlanması sadece Travnik ve İzvornik'te gerçekleştirilebilmiştir.⁴³⁹ Buna rağmen hocalar söz konusu şehirlere gönderildiklerinden dolayı geri döndürülememiş, bu sancak merkezlerinin kenar mahallelerinde idareten rüştiye mektepleri kurmak zorunda kalmışlardır.

İstanbul dışındaki bölgelere gönderilen öğretmenler okul binası bulmakta sıkıntı çekmişlerdir. Bulunan binalar da yetersiz kalmaktadır. Öğretmen yeterli kaynakları bulabildiği takdirde okul binalarının inşasını sağlamaya çalışırdı. Diğer taraftan bu okulların daha elverişli hale getirilmesi, yerel halkın eğitime ilgisi ve projeye desteğiyle alakalıdır.⁴⁴⁰

Meclis-i Maârif-i Umûmiye tarafından rüştiyelerin taşrada yayılması politikası sonucunda, 5 Nisan 1853 tarihinde 25 yeni rüştiye mektebi açılması kararlaştırılmıştır.⁴⁴¹ Bina sorunu ise, rüştiye binalarına dönüştürülebilecek eski sıbyan mektepleri, medreseler ve devlete ait bazı binalarda veya en az dört odalı evlerin kiralanmasıyla veya yeni binalar yapılmasıyla karşılanmaya çalışılmıştır.

Okul binası konusu imparatorluğun sonuna kadar hep bir sorun olarak kalmıştır.

⁴³⁸ Somel, a.g.e., s. 68-69.

⁴³⁹ BOA. İD, No: 15765, 19 N 1268 / 7 Temmuz 1852.

⁴⁴⁰ Somel, a.g.e., s.67.

⁴⁴¹ İ.DH. No: 23335, 19 N. 1272 / 24 Mayıs 1856; Akyüz, a.g.e.,s.151-152; Sakaoğlu, a.g.e., s.377-378; Koçer, a.g.e., s.62; Kodaman, a.g.e., s. 92, 150; Cerîde-i Havâdis, 3 Muharrem 1272, no: 756; Ayas, N., a.g.e., s.379; Unat, a.g.e., s.43; Bilim, a.g.e., s.46; Zengin, *Tanzimat Dönemi...*, s.47-49.

III.BÖLÜM

RÜŞTİYE MEKTEPLERİNDE DİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ

A) Tanzimat Döneminde Genel Eğitim Anlayışı Çerçevesinde Din Eğitiminin Durumu

XVIII.yy.ın ortalarından itibaren genişleyerek devam eden eğitimde yenileşme çabaları, Tanzimat döneminde ciddi ve planlı bir şekilde ele alınmaya başlanmıştır. Tanzimat öncesinde açılan mekteplere bakıldığında bunların daha çok askeri ve teknik alanda olduğu görülmektedir. II.Mahmut döneminin sonlarına doğru kurulan Mekteb-i Maârif-i Adliye ise geleneksel eğitim kurumları dışında kurulan ilk sivil mekteptir. Eğitim alanındaki yenileşme çalışmaları çerçevesinde genel eğitim amacını taşıyan orta dereceli rüştiye ve idâdîler ile yüksek dereceli mekteplerin açılması Tanzimat'ın ilanından sonra hızlanmış ve dönem boyunca devam etmiştir. Diğer taraftan açılan mekteplerin idaresi konusu üzerinde de durulmuş, yeni bir maârif teşkilatı oluşturularak gerekli düzenlemeler yapılmıştır.

Tanzimat dönemi eğitim anlayışında hakim olan unsurlar arasında başta gelen hedef, öncelikle halka gerekli olan bilgilerin ulaştırılması, yeni yetişen nesillerin her yönden geliştirilerek kendilerinin ve toplumlarının refah ve saâdetinin yükseltilmesidir. Batı'da özellikle teknik sahadaki gelişme, bu dönem idareci ve ileri gelenlerinin dikkatini çekmiş ve mutlaka elde edilmesi gereken acil bir ihtiyaç haline gelmiştir. Zaten Osmanlı Devleti'ni çöküş döneminde olduğu kadar yükselme döneminde de Batı ile temasa yönelten önemli etkenlerden birisi de bu teknik bilgidir.⁴⁴² Gerileme ve çöküş dönemini yaşayan Osmanlı Devleti'nin yeni öğretim kurumlarının oluşmasına askerî ve teknik ağırlıklı başlamasındaki temel zihniyeti,

⁴⁴² Ekmelettin İhsanoğlu, *Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı*, 150.Yılında Tanzimat, Yay.Haz. Hakkı Dursun YILDIZ, Ankara 1992, s.336-339.

Bati'nın teknik bilgisinin üstünlüğünde aramak gerekmektedir. Ancak yeni gelişmeler ilmi üstünlüğün zihni gelişme şartlarının da oluşturulması gereğini ortaya koyup, buna değişen değerler ve dünya görüşü de eklenince, eğitimde köklü bir değişimin gerekliliği düşüncesi hakim olmuştur.

Tanzimat maârifine yön veren Meclis-i Muvakkat'ın gösterdiği başlıca hedef, halkın ilim ve marifetten istifade etmesi ve bunun için gerekli şartların hazırlanmasıdır. Burada halkın elde etmesi gerekli görülen bilgiler içinde öncelikle dini bilgilere yer verilmiş olması dikkat çekmektedir. Bu dönemdeki eğitim anlayışını belirten belgelerde bu anlayış daima yer almaktadır. Mesela 1839 tarihinde Meclis-i Umûr-ı Nâfia⁴⁴³ tarafından hazırlanan ve eğitimle ilgili görüşlere yer verilen lâyihada Maârif ve ilmin herkes için mutluluk ve övünç sebebi, aynı zamanda servet ve zenginliğin de kaynağı olduğu, mevcut sanayi ve çeşitli iş kollarının ilimle meydana geldiği ifade edilerek, din ilimlerinin insanın ahiretteki kurtuluşuna vesile olacağı gibi diğer bilimlerin de insanlığın kemâline sebep olacağı belirtilmektedir.⁴⁴⁴ Lâyihanın devamında özellikle son dönemlerde Batı'daki ilmi ve teknik gelişmeler sonucu insan hayatında meydana gelen kolaylıklar, örnekler verilerek anlatılmakta ve ilmin önemi vurgulanmaktadır.

Ülkede maârifin yaygınlaştırılması ve halkın bilgilerle donatılması gayesi, Abdülaziz (1861-1876)'in 1865 tarihinde Meclis-i Vâlâ⁴⁴⁵'yi ziyaretinde okunan mazbatadaki ilim ve fennin aydınlığının yaygınlaştırılarak ülkedeki eğitim ve öğretimin istenilen seviyeye ulaştırılmasına dair sözleri ile açıkça ifade edilmekte⁴⁴⁶, devletin maârif

⁴⁴³ 1838 tarihinde kurulan bu meclis hakkında gerekli bilgi için, Bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1839-1856)*, Eren Yay., İstanbul 1993, s.258-265.

⁴⁴⁴ "... maârif ve ulûm efrâd-ı enâma sermâye-i izz ü saâdet ve medâr-ı mübâhat ve mefharet ve her halde menbâ-ı servet ve ğına olduğu delâil-i akliye ve nakliye ile müsbit ve mevcut ve meşhûd olan sanayi' ve hiref ve mahza ilim ile zuhûra geldiği ve ulûm-ı diniye vesile-i necât-ı ahiret olduğu misillü fûnûn-ı sâire dahi muâşeret-i nev-i benî ademin kemâline sebep olacağı vâreste-i kayd-ı beyân ve işarettir."

⁴⁴⁵ 1838 tarihinde kurulan ve Tanzimat döneminde önemli faaliyetleri görülen bu meclis için, Bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994; Akyıldız, a.g.e., s.189-218.

⁴⁴⁶ "... neşr-i envâr-ı fûnûn ve ulûm ile terbiye-i umûmiyenin merkez-i kemâle isâli...". Bkz. Cevad, a.g.e., s.90.

politikasındaki hedefleri belirlenmektedir. Aynı hedef ve düşünceler İmâmzâde Esat Efendi⁴⁴⁷,nin Mekâtib-i Rüştiye Nâzırlığı sırasında hazırladığı lâyhada da belirtilmektedir. Lâyhada, insanın dünya ve ahiret saâdetine ilim, bilgi ve maârifle ulaşabileceği, dolayısıyla bütün bu işlere devlet tarafından önem verilerek çalışıldığı ifade edilmektedir.⁴⁴⁸ Bu amaçla ülkenin çeşitli yerlerinde açılan mekteplerin Müslüman çocukları cahillikten kurtarmak⁴⁴⁹, dünya ve ahirette kurtuluş ve yüksek dereceleri elde etmelerini sağlamak⁴⁵⁰ gayesi taşıdığı belirtilmektedir. Devlet adamlarının yanı sıra devrin önde gelen fikir adamları da ilme ve bilgiye yönelmeyi ülkenin kurtuluşu için tek yol olarak görmektedir.

Buna göre Tanzimat dönemi eğitim anlayışının temelinde bilginin yaygınlaştırılması ve halkın cahillikten kurtarılması düşüncesi vardır. Sahip olunması veya yaygınlaştırılması gerekli görülen bilgiler içinde din bilgisine de yer verilmiştir. Genel olarak insanın cahillikten kurtulmasının dinin emri olduğu, insanın dünya ve ahiret saâdetini ancak ilim ve bilgi ile elde edebileceği, öğrenmenin kadın-erkek herkese gerekli olduğu düşünceleri dînî temele dayandırılarak anlatılmaktadır. Buna göre dînî bilgiler bu dönemde hem ulaşılması ve öğrenilmesi gerekli bilgiler olarak hem de genel anlamda cehaletin kaldırılıp bilginin yaygınlaştırılmasında vasıta olarak da görülmektedir. Bu düşünce, dinin Osmanlı toplumundaki etkisi ve saygınlığı dikkate alındığında oldukça isabetli görünmektedir.

Ancak diğer bilgilerin yanında dînî bilgilerin de kazandırılması fikrinin Tanzimat döneminde eğitim alanındaki gelişmeler dikkate alındığında yeterince uygulamaya konulmadığı görülmektedir. Zira bu dönemde kurulan mekteplerin ders programlarına bakıldığında, kazandırılması istenilen dînî bilgilerin öğretimine gereken önemin verilmediği, diğer dersler arasında din derslerinin işgal ettiği yere bakılarak rahatlıkla söylenebilmektedir. Nitekim din derslerine bugünkü ilkokul seviyesinde

⁴⁴⁷ Aynı zamanda bir müderris olan Esat Efendi 1838 tarihinde Mekteb-i Maârif-i Adliye'nin açılmasından sonra Mekâtib-i Rüştiye nâzırlığı görevine getirilmiş ve bu nezâretin daha sonra Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'ne ilhâkına kadar bu görevde kalmıştır. Daha sonra Meclis-i Vâlâ azalığı görevinde bulunan Esat Efendi 1851 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Bkz. Cevad, a.g.e., s.20.

⁴⁴⁸ Cevad,a.g.e., s.23.

⁴⁴⁹ İ.DH.No: 32359, 17 R 1278 / 22 Ekim 1861.

⁴⁵⁰ İ.DH.No: 23335, 19 N 1272 / 24 Mayıs 1856.

bulunan sibyân mektepleri yanında sadece bu mekteplerin üstünde bugünkü ortaokul seviyesinde bulunan rüştiyeler mekteplerinde kısmen yer verildiği görülmektedir. Buna göre teoride sözü edilenler ile uygulamalar arasında bir tutarsızlık vardır.

Tanzimat dönemi eğitim anlayışı konusunda dikkati çeken noktalardan birisi de din ilimlerinin ahiretteki mutluluğun kazanılması için gerekli olduğu fikridir. Nitekim yukarıda da temas edilen Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından kaleme alınan lâyihada “maârif ve ulûmun” insanlara mutluluk, gelişmişlik getireceği, servet ve zenginliğin kaynağı olduğu, sanayi ve iş kollarının ilim ile meydana geldiği buna karşılık dînî ilimlerin de ahiretteki kurtuluşa vesile olacağı, dolayısıyla her ikisinin de öğrenilmesi gerektiği ifade edilmektedir.⁴⁵¹

II.Mahmud döneminin sonlarından itibaren hızlanan bu tarz bir düşünce,⁴⁵² din eğitimi açısından tenkide oldukça açıktır. Zira İslâm düşüncesine göre insanın kurtuluş ve mutluluğa ulaşmasında dünya-ahiret ayrımı yapılmamakta, aksine ikisi arasında sıkı bir bağ kurulmaktadır. İslâm inancına göre insanın ahiretteki mutluluğu elde etmesinin yolu, dünya hayatına bağlıdır. Dolayısıyla din, insanlara ahiret mutluluğunu kazandırmada dünya hayatını bütün yönleri ile sebep olarak görmekte ve onları dünya işlerine ölçülü ve dengeli olarak teşvik etmektedir. Şüphesiz yeni kurulan mekteplerdeki öğretim programlarında din dersleri ile diğer derslerin ayrı ayrı yer alması tabiidir ve çocuklara din dersi gibi diğer derslerin de öğretilmesi gereklidir. Ancak bu noktada, mektebin en belirgin gayesi olan, genel anlamda ülkenin ihtiyaç duyduğu nesillerin yetişmesinde, insanın manevi yönünün gelişmesinde vasıta olan din dersini ihmal etmek kadar, dersler ve bilgiler arasındaki fikrî bağı koparmak da menfî sonuçlar doğurabilir. Bu husus Tanzimat Dönemi eğitiminin problemlerinden biridir. Din dersleri ile diğer dersler arasında sağlıklı bir ilişkinin kurulamaması özellikle gençlerin fikrî-manevî

⁴⁵¹ T.V.No: 176, 21 Za 1254/ 5 Şubat 1859; Cevad, a.g.e., s.6.

⁴⁵² Berkes, a.g.e., s.248; Bayram Kodaman /Abdullah Saydam, *Tanzimat Devri Eğitim Sistemi*, 150. Yılında Tanzimat, Yay.Haz.Hakkı Dursun YILDIZ, Ankara 1992, s.477, 486.

gelişmelerinde sonraki dönemlere de etki edecek problemlere neden olmuştur.

Tanzimat dönemi eğitim anlayışının belirgin özelliklerinden birisi de devletin, eğitim-öğretim konusunda gerekli düzenlemeleri yapma ve şartları hazırlama faaliyetlerini kendine düşen bir görev olarak kabul etmesidir. Daha önceleri vakıflar yolu ile yerine getirilen bu hizmetler, özellikle Tanzimat döneminden itibaren devlet eli ile yapılmaya başlanmıştır. Ancak bu noktada, ülkedeki mevcut eğitim kurumları arasında idare, ilmî zihniyet ve dünya görüşü olarak ayrılma ve giderek belirginleşen bir farklılaşmanın da başladığı ve geliştiği görülmektedir. Çünkü geleneksel eğitim anlayışının temsilcisi olan medreseler, vakıflar yolu ile kurulan, idarî açıdan kendi özel vakıfları yanında Şeyhülislâmlığa bağlı kurumlar iken, mektepler, kuruluş ve çalışma şartları tamamen devlet tarafından belirlenen, Maârif Nezâreti'ne bağlı kurumlardır.

İdarî alanda ortaya çıkan bu farklılığın ilmi zihniyet ve dünya görüşü olarak da var olduğu ve zaman içinde daha da belirginleştiği görülmektedir. Tanzimat döneminde eğitim alanında yenilikler yapılırken medreseler bu hareketin dışında bırakılmış, bununla birlikte ıslâh edilmeleri yoluna da gidilmeyerek kendi hallerine bırakılmışlardır⁴⁵³. Bu durumda maârif alanında hem teşkilat hem de zihniyet bakımından ikilik ortaya çıkmıştır. Bir yandan medreseler geleneksel eğitim anlayışı ile varlıklarını korurken, diğer taraftan yeni anlayış çerçevesinde mektepler açılmaya ve yaygınlaştırılmaya devam etmiştir.

Ortaya çıkan bu ikiliğin din eğitimi açısından daha önceki dönemlerde görülmeyen farklı bir sonucu beraberinde getirdiği görülmektedir. Öncelikle Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başlamasından itibaren medrese öğretiminde din, ders programları, kitaplar, yetiştirdiği insanlardaki zihniyet ve dünya görüşü olarak esas merkezi ve ilgi alanını oluşturmaktadır. Her ne kadar medreselerden yetişenlerin sadece din görevlisi veya müderris oldukları söylenemez ise de taşıdıkları dünya

⁴⁵³ Köprülüzâde Mehmet Fuad, Mektep-Medrese, Yeni Tasvîr-i Efkâr, 6 R 1331 / 15 Mart 1913; Yahya Akyüz, *Tanzimat Dönemi Eğitiminin Özellikleri*, Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, s.398; Akyıldız, a.g.e., s. 249.

görüŖü açısından din ile yakın iliŖki içinde oldukları bilinmektedir.⁴⁵⁴ Mektepler ise kuruluş amaçları ve mevcut mevkileri itibariyle medreselerden farklı olarak genel eğitimin, toplumun ve idarenin ihtiyacı olan alanlarda eleman yetiŖtirmeye yönelik olarak kurulmuŖlardır. Dolayısıyla din dersleri bu mekteplerin programlarında diğer derslerin yanında ayrı bir öğretim alanını oluŖturmaktadır.⁴⁵⁵ Bu durumda biri önemli ölçüde dînî bir kimlik taşıyan medreselerde, diğeri de genel eğitim içinde ayrı bir ders olarak mekteplerde olmak üzere iki tür din eğitimi ve öğretilimi ortaya çıkmaktadır. Mekteplerde diğer dersler arasında yer alan din derslerinin öğretiminde zaman zaman problemler çıkmakta, ilmin verileri ile dînî bilgiler arasında sağlıklı iliŖkiler kurulmada çeŖitli sebeplere dayalı zorluklarla karŖılaŖılmaktadır. Diğer taraftan medreselerin ders programlarında sosyal ve fen bilimleri bulunmadığından bu tür problemler gözükmemektedir. Ancak bu sefer de medreselerde devrin ilmî geliŖmeleri göz önüne alınmayan, dolayısıyla devrinin ihtiyaç ve sıkıntılarına cevap veremeyen ve etrafındaki geliŖmelerle çatıŖma halinde olan bir din anlayıŖı ve eğitimi ortaya çıkmıŖ olmaktadır. Ortaya çıkan bu rahatsızlıklarda eğitimdeki idarî ve fikrî bölünmenin önemli payı vardır.

Netice olarak Tanzimat dönemi eğitim anlayıŖının temelinde bilgi ve ilmin yaygınlaŖtırılarak halkın cehaletten kurtarılması düŖüncesi bulunmaktadır. Böyle bir düŖünceye dayalı olarak ülkede yeni bir anlayıŖla geleneksel eğitim kurumlarının dıŖında yeni mektepler aılmıŖ ve farklı bir teŖkilat oluŖturulmuŖtur. Bununla, özellikle teknik bilgi bakımından ilerlemiŖ Batılı ülkeler seviyesine varılmak istenmiŖtir. Bilginin yaygınlaŖtırılması ve cehaletin giderilmesi hedefi içinde dînî bilgiye de yer verilmiŖ, yeni yetiŖen nesillerin bu tür bilgiye de ihtiyacı olduğu gerçeği teorik planda gözden uzak tutulmamıŖtır. Ancak bu düŖünce pratikte, uygulama alanında,

⁴⁵⁴ Medreselerin tek kuruluş gayesinin sadece din görevlisi veya müderris yetiŖtirmek değildir. Ancak son yıllarda medreselerdeki ilmi gerileme ve zihniyetteki bozulma bu kurumların sadece dini bilimlerin tahsil edildiği yerler haline getirmiŖtir. Tanzimat'tan sonra yeni mekteplerin açılması ve takip edilen siyaset medreselerin hem maarif hem de adli-idari alanlardaki fonksiyonlarını önemli ölçüde azaltarak din bilimlerinin öğretilimi ve din hizmetlerinin yerine getirilmesi alanlarına sıkıŖmalarını daha da hızlandırmıŖtır.

⁴⁵⁵ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara 1998, s.45.

beklenen ölçüde yerini alamamış, yeni kurulan mekteplerin programlarında din derslerine gereken ağırlık verilmemiştir.

Böyle bir uygulamanın sebepleri arasında devletin yeni kurulan mekteplerde öğrenim görecek yeni nesillerin din ve mezhep farkını bir yana bırakarak Osmanlı teb'asına mensup olmak gibi ortak bir değer etrafında birleştirmeye çalışmasının önemli payının olduğu görülmektedir. Bu düşünce doğrultusunda hazırlanan Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi'ne göre bütün cemaatler için din eğitimi ilkokul aşamasında ve onun devamı olarak rüştiyelerde verilmekte, sonrasında ise yer almamaktadır. Din eğitimi konusunda başka bir takım problemlerin varlığı da dikkate alındığında, yetersiz olarak görülebilecek böyle bir din eğitiminin Müslüman gençlerin manevî gelişmesinde beklenen görevlerini yerine getirdiğini söyleyebilmek zor görünmektedir.

Yeni eğitim teşkilatı kurulurken, geleneksel anlamda medreseler de faaliyetlerine devam etmiş, bu kurumlar ne tamamen ortadan kaldırılmış ne de ıslâh edilmeye ve yeni anlayışla paralel hale getirilmeye çalışılmış, dolayısıyla birbirinden farklı zihniyette ve anlayışta iki nesil ortaya çıkmıştır. Teşkilât ve zihniyetteki bu farklılık din eğitime de yansımış, medreseler dini ağırlıklı bir zihniyet ve programla faaliyet gösterirken, mekteplerde din eğitimi genel program içinde müstakil ve ayrı bir yer kazanmıştır. Bu durumda din eğitimi, günümüz eğitim sisteminde de varlığını koruyan, genel eğitime yön veren ve temel anlayışında yer alan mevkiini bırakarak, genel eğitim içinde diğer derslerle birlikte kendi müstakil alanı içinde faaliyet gösteren bir öğretim alanı haline gelmiştir. Dolayısıyla Tanzimat dönemindeki eğitim anlayışı içinde yerini bulan mekteplerdeki din eğitimi, geçirdiği çeşitli aşamalardan sonra günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

B) Rüştiye Mekteplerinin Ders Programlarında Din Eğitimi ve Öğretimi

Rüştiye mekteplerinin ders programlarında din eğitimi ve öğretimi konusuna başlamadan önce, “ders programı” kavramı hakkında kısaca bilgi vermek, meselenin daha iyi anlaşılması bakımından uygun olacaktır.

Genel olarak bakıldığında, eğitim yolu ile varılmak istenilen nihai hedefin ferdin, kendi iç dünyası ve yaşadığı toplum ile uyumlu, çevresine faydalı ve üretken hale getirmek olduğu söylenebilir. Bu amaca, genel eğitimin bir alt dalı olan din eğitiminin amacı da eklendiğinde, kişiye yalnız dünya hayatında değil ahiret hayatında da mutluluk yollarının gösterilmesi ve kazandırılmaya çalışılmasının da ilave edilmesi gerekmektedir. Beklenen bu hedeflerin elde edilmesi sürecinde örgün eğitim kurumlarının özel bir yeri ve öneminin bulunduğu bir gerçektir.⁴⁵⁶

Belirli amaçlar ve esaslar doğrultusunda faaliyet gösteren bu kurumların önemli özelliklerinden birisi de ders programlarına sahip olmalarıdır. Eğitimden beklenen amaçlara ulaşmada, bilginin öğrenciye kazandırılmasında ve davranışlara yansıtılmasında ders programları çok büyük öneme sahiptir. Diğer bir ifadeyle, belirlenen amaçlar ile uygulanan program arasında çok yakın bir ilişki söz konusudur. Şüphesiz bu önem ve ilişki günümüz eğitiminde olduğu gibi geçmişte ve dolayısıyla rüştiye mektepleri için de geçerlidir.

1839 tarihinde kurulan ve rüştiye olarak kabul gören Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'nin ders programına bakıldığında Arapça ve Farsça dil öğretiminin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Bunun dışında Türkçe'nin yanı sıra Hat ve Ahlak gibi daha önce öğretimi yapılmayan dersler programda yer almaktadır. Burada Ahlak dersiyle birlikte din öğretimi diğer derslerin yanında yer almaktadır.

Rüştiye mektepleri için hazırlanan 1846 tarihli ve bu tarihten sonraki ders programlarına bakıldığında, genel amacın talebelere çeşitli ilim

⁴⁵⁶ Mahmut Tezcan, *Eğitim Sosyolojisi*, Ankara 1991, s.217 vd.; Nurettin Fidan / Münire Erden, *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara, s.63-66; Ünver Günay, *Eğitim Sosyolojisi Dersleri*, Kayseri 1992, s.72.

dallarında bilgi vermeye yönelik olduğu görülmektedir. Din dersleri ise verilmesi hedeflenen bu bilgilerin yanında müstakil bir ders olarak yer almaktadır. Bu durumda rüştiyeler, medreseler veya sıbyân mektepleri gibi öğretim amaçlarının merkezinde din ve onun eğitimi olan kurumlar olma özelliğine sahip olmayan bir görünümde dir. Bununla birlikte din dersleri ve talebelere dînî bilgilerin kazandırılması, rüştiyelerin amaçları içinde daima yer almıştır.

Rüştiye mektebi olarak kabul edilen ve 1839 tarihinde kurulan Mekteb-i Maârif-i Adliye'nin ders programına bakıldığında ise din öğretimi çerçevesinde değerlendirilebilecek herhangi bir derse rastlanmamaktadır. Mekteb-i Maârif-i Adliye'nin dersleri Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'ye göre daha farklıdır. Muhteva olarak da ondan geniştir. Bunun sebebini, açılış gayesinde aramak doğru olmaktadır. Mekteb-i Maârif-i Adliye hükümete memur yetiştirmeye yönelik ilk sivil mekteptir. Dolayısıyla, öğrencilerin bu yönde yetişme ve gelişmelerini sağlamak için müfredat programına kendilerine lazım olacak bilgilerin okutulduğu dersler konulmuştur. Bu dersler arasında din öğretimi ile ilgili bir derse rastlanmamaktadır. Burada muhtemelen din eğitim-öğretiminin daha önceki dönemde yeteri kadar alınmış olduğu düşüncesiyle böyle hareket edilmiştir. Ancak talebelerin gelişim sürecine paralel olarak din öğretimi de ihmal edilmemesi gerekmektedir.

Meclis-i Maârif-i Umûmiye'nin 1847 tarihinde aldığı karar üzerine açılmaları hızlanan rüştiye mekteplerinde Akâid-i Dîniye dersinde Birgivî Risâlesi'nin okutulmasından bahsedilmektedir.⁴⁵⁷ 1850 tarihinde faaliyete başlayan ve rüştiyeler seviyesinde öğretim yapan Dârulmaârif ders programında din derslerine yer verilmemesine⁴⁵⁸ rağmen, kabul edilecek talebelerde Kur'an'ı lâyıkıyla okuyabilme Tecvîd, İlmihâl ve namaz sûrelerini ezberlemiş olmak şartları aranmaktadır.⁴⁵⁹ Mektebin, sonraki yıllarda da din derslerine programında yer vermediği 1853 tarihli bir

⁴⁵⁷ İ.DH.No: 7648, 12 C 1263/28 Mayıs 1847.

⁴⁵⁸ Cevad, a.g.e., s.44.

⁴⁵⁹ T.V.No:427, 29 Şaban 1266/10 Temmuz 1850; Ergin, a.g.e., s.449-453.

belgeden anlaşılmaktadır.⁴⁶⁰ Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nin hazırlandığı 1869 tarihine kadarki dönemde rüştiye ders programları hakkında en geniş bilgiyi 1856 tarihinde İzmir'de açılan ve diğer rüştiyelere de örnek teşkil edeceği ifade edilen mektebin nizâmnâmesinde bulmak mümkündür.⁴⁶¹ Öğretim süresinin dört yıl olarak belirlendiği nizâmnâmede yıllara göre şu derslerin okutulması öngörülmektedir:

1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene
Türkçe okuma yazma	Sarf ⁴⁶²	Nahiv	Fıkıh'tan Mülteka
Hesâb ve Hendese	Hendese	Cebir	Mantık'tan İsagoci
Coğrafya	Cebir	Osmanlı Tarihi	Arapça Beyân'dan Alâka
Yazı (Rik'a)	Osmanlı Tarihi	Tuhfe-i Vehbi	Hoca Tarihi
	Tuhfe-i Vehbi	Farsça	Gülistân
		Resim	Resim

Programda, din dersi öğretim süresi içinde sadece son sınıfta Fıkıh, Mültekâ adlı eserden okutulmaktadır. Aynı zamanda medreselerde de okutulmakta olan ve tam adı Mültekâ'l Ebhur olan, ne ölçüde okutulduğu belirtilmeyen, oldukça kapsamlı olan bu eserin seviyesi rüştiyeler için yüksek gözükmemektedir. Bununla birlikte programın ne derecede uygulandığı ve yaygınlaştırıldığı hakkında bir bilgi elde edilememiştir.

Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nde diğer mekteplerle birlikte rüştiyelerde uygulanacak ders programlarına da yer verilmektedir. Buna göre erkek rüştiyelerinde Mebâdi-i Ulûm-i Dîniye (Din İlimlerine Giriş), Osmanlıca Dilbilgisi, İmlâ ve İnşâ, Arapça ve Farsça Dilbilgisi, Hesap, Tersîm-i Hutut (Resim), Hendese, Umûmî Osmanlı Tarihi, Coğrafya, Jimnastik ve mektebin bulunduğu yerde kullanılan dil dersleri okutulacaktır. Kız Rüştiyelerinde ise genellikle aynı derslerin yanında, bunlara ilâve olarak Mûsikî, Tedbîr-i Menzil (Ev İdaresi) ve Ameliyât-ı Hıyâtiye (Biçki-Dikiş) dersleri de bulunmaktadır.⁴⁶³ Nizâmnâmede tespit

⁴⁶⁰ İ.DH.No: 16635, 5 Ca 1269 / 14 Şubat 1853.

⁴⁶¹ İ.DH.No: 23335, 29 Ca 1272 / 7 Şubat 1856.

⁴⁶² Sarf, Arapça dilbilgisinde kelimenin aldığı şekillerden bahseden ilimdir. Nahiv ise kelimelerin cümle içerisindeki vazifelerini ve buna göre sonlarının aldığı şekli inceleyen ilimdir. Bk. Bekir Topaloğlu / Hayrettin Karaman, *Arapça Dilbilgisi IV*, Nesil Yay., İstanbul 1991, s.1.

⁴⁶³ MUN, mad. 23, 29, s.9, 12.

edilen bu derslerde, Maârif Nezâreti'nin izni ve Meclis-i Kebîr-i Maârif'in onayı ile değişiklik yapılabileceği de belirtilmektedir.⁴⁶⁴ Nitekim bu hüküm gereğince rüştiye ders programlarında sonraki yıllarda bazı değişikliklerin yapıldığı görülmektedir. Mesela 1874 tarihinde ders programı şu şekildedir: ⁴⁶⁵

1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf
Arapça Beyan Farsça Hesap Coğrafya İmla Tarih Yazı (Rik'a, Sülüs, Divani) Resim Mebadii Hendese Usul-i Defteri (Muhasebe)	Arapça Nahiv Farsça, Hesab-ı Küsürat Coğrafya Tarih-i Osmani İmla Yazı (Rik'a, Sülüs) Resim	Arapça Farsça Hesap Coğrafya İmla Yazı (Rik'a, Sülüs) Resim	Ulum-ı Diniye Arapça Sarf Farsça Yazı (Sülüs) Kıraat Türkçe

Bu programın hazırlanmasından yaklaşık bir sene sonra hazırlanan diğer bir program ise neredeyse aynı dersleri kapsamakta ancak Ulûm-ı Dîniye dersi ilk sınıfa alınmaktadır.⁴⁶⁶

Kız Rüştiyeleri için 1873 ve 1874 tarihlerinde uygulanan programda ise şu derslere yer verilmektedir:⁴⁶⁷

1. Sınıf	2.Sınıf	3.Sınıf	4.Sınıf
Arapça Farsça Hesap Coğrafya Yazı (Sülüs, Rik'a) Türkçe okuma ve imla Nakış	Arapça Farsça Hesap Coğrafya Yazı (Sülüs, Rik'a) Türkçe okuma Nakış	Arapça Farsça Hesap Coğrafya Yazı (Sülüs, Rik'a) Türkçe okuma Nakış	Arapça Farsça Ta'dad ve Terkim Ahlak İlimihal Yazı (Sülüs)

⁴⁶⁴ MUN, mad. 24, s.10.

⁴⁶⁵ T.V.No:1677, 26 C 1291/10 Ağustos 1874; *Maârif Nezâreti Celîlesi İdaresinde Bulunan Mekâtib Şâkirdânın 1291 Sene-i Hicriyesinde İcrâ Olunan İmtihanların Tevzii Mükâfât Cetvelidir*, İstanbul 1291, s.5.

⁴⁶⁶ T.V.No: 1755, 30 B 1292/1 Eylül 1875; Cevad, a.g.e., s.157.

⁴⁶⁷ T.V.No: 1684, 28 B 1291/10 Eylül 1874; Cevad, a.g.e., s.131; *Maarif Nezareti Celîlesi İdaresinde*, s.38.

Yine bu tarihlerde kurulmaya başlanan askerî rüştiyelerin ilk sınıflarında da ilmihâl dersine yer verilmektedir.⁴⁶⁸

Tanzimat döneminin sonuna gelindiğinde hazırlanan bu programlara bakıldığında en fazla yerin Türkçe okuma-yazma, Arapça ve Farsça derslerine verildiği, Hendese, Usûl-i Defterî ve Ulûm-ı Dîniye derslerinin öğretim süresi boyunca talebe karşısına sadece bir defa geldiği, diğer derslerin ise farklı sınıflarda en az iki-üç defa okutulmakta oldukları görülmektedir. Her ne kadar programlarda derslerin haftalık saatleri belirtilmemekte ise de Ulûm-ı Dîniye ve İlmihâl derslerine, öğretim süresinin sadece bir yılında yer verilmesine bakılarak bu derslere gereken önemin verilmediği söylenebilir. Rüştiye tahsilinden maksadın sadece din eğitimi değil genel eğitime yönelik olduğu düşüncesi, bu dersin bir anlamda ikinci hatta üçüncü plana atılmasını gerektirmemektedir. Çünkü, öncelikle rüştiyelerin ilk kurulmaya başladıkları tarihlerden itibaren, sıbyân mekteplerinde başlayan din eğitimi ve öğretiminin devamı amacını da taşıdığı⁴⁶⁹ ve bu amacın sonraki yıllarda da devam ettiği bilinmektedir. Mesela 1856 tarihinde İzmir'de rüştiye mektebi açılmasına dair Mercis-i Maârif tarafından alınan kararda mektebin açılmasındaki başlıca amaçlar arasında Müslüman çocukların ulûm-ı şer'iyeyi (dini ilimler) tahsil etmeleri düşüncesi açıkça ifade edilmektedir.⁴⁷⁰ Yine, Limni'de halkın ilgisizliği yüzünden kapatılan rüştiyenin yeniden açılmasına dair Sadâret'ten 1868 tarihinde gönderilen yazıda, çocukların Ulûm-ı Dîniye'yi öğrenmelerinin gerekliliğinden dolayı mektebin kapatılmasının doğru olmadığı ifade edilmektedir.⁴⁷¹ Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi'ndeki düzenleme ile rüştiyelerin Müslüman ve gayri Müslimler için ayrı ayrı açılmasındaki temel sebep de din dersinin farklı dinler için ayrı okutulmasıdır. Nitekim nizâm-nâmenin mazbatasında, rüştiyelerde her sınıf teb'anın çocuklarına kendi dinlerinin temel konularının öğretilmesinin gerekliliğinden dolayı bu

⁴⁶⁸ İmâmzâde Mehmet Esad, Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye, s.104.

⁴⁶⁹ İ.DH.No:7648, 12 C 1263/28 Mayıs 1847; Berker, Aziz, *Türkiye'de İlk Öğretim (1839-1908)*, Ankara 1945, s.18.

⁴⁷⁰ İ.DH.No: 23335, 19 N 1272/ 24 Mayıs 1856.

⁴⁷¹ BEO.Ayniyat Defteri No: 1069, s.16, 20 N 1284/ Ocak 1868.

mekteplerin her cemaat için ayrıca kurulmasının zorunluluğundan bahsedilmektedir.⁴⁷²

Bütün bunlar rüştiyelerde gerçekleştirilmesi amaçlanan genel eğitim içinde, din eğitimi ve öğretiminin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Ancak teoride ortaya konulan bu amacın beklenen ölçüde gerçekleştirilmesinin, ders programlarında din derslerine verilen yere bakıldığında pek de mümkün olamayacağı ileri sürülebilir. Böyle bir durumun rüştiyeler açısından en önemli sakıncası öğretimin sonraki basamaklarında din derslerine yer verilmemiş olmasıdır. Bu durumda, sıbyân mekteplerinde başlayan örgün eğitim kurumlarındaki din eğitimi rüştiyelerde bahsettiğimiz şartlarda devam etmekte, daha sonra ise talebeler din dersleri ile bir daha karşılaşmamaktadır. Böyle olunca rüştiyelerdeki din eğitimi daha da önem kazanmakta, dolayısıyla rüştiyelerde din derslerine hem ayrılan sürenin hem de dersin içeriğinin daha dikkatli belirlenmesi gerekmektedir. Ancak elde edilen bilgiler, din derslerine sıbyân mekteplerinde ağırlıklı ancak muhteva olarak yetersiz, buna karşılık rüştiyelerde ise hem ağırlık hem de muhteva olarak yetersiz derecede yer verildiğini göstermektedir. Medreselerde matematik, fen ve sosyal bilimlere dayalı yeni derslere yer verilmezken bunun tersi olarak yeni açılan mekteplerde de yeterli ölçüde din derslerine yer verilmemiş, dolayısıyla program bakımından olduğu kadar zihniyet bakımından da birbirine zıt iki yönde ilerleyen eğitim anlayışı gelişmiştir. Yapılan bu ihmalin kötü sonuçları çok geçmeden ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim II.Abdülhamid ve II.Meşrutiyet yıllarında mekteplerdeki din ve ahlak zaaflarından bahsedilerek çare bulunmaya çalışılması aslında daha önceki dönemlerdeki ihmalin giderilme çabasından başka bir şey değildir.⁴⁷³

⁴⁷² T.V.No: 1130, 17 Ca 1286/25 Ağustos 1869; Cevad,a.g.e., s.105.

⁴⁷³ Y.EE.No:5/127, 8 Ramazan 1317/ 10 Ocak 1900; A.Süleyman, *Mekteplerde Din*, Sırât-ı Müstekîm VII, sayı: 164, s.128; İsmail Hakkı, *Din ve Hayat*, Kader Matbaası, İstanbul 1334, s.5-6; Nevzat Ayasbeyoğlu, *İslamiyet'in Eğitimimize Getirdiği Değerler ve Kurân-ı Kerim'in Eğitim İle İlgili Ayetlerinin Tahlili*, s.31; Nevzat Ayasbeyoğlu, *Okullarda Din Öğretimi I*, Bilgi Mecmuası, 1948, s.7.

C) II.Abdülhamid Dönemi'nde Din Eğitimi ve Öğretimi ve Rüştiye Mekteplerinin Ders Programlarının Düzenlenmesi

II.Abdülhamid döneminde eğitim konusunda yapılan çalışmalar içerisinde teşkilatın yeniden yapılandırılması, mektep binalarının sayı ve öğretime elverişliliklerinin sağlanması konularında olduğu gibi ders programlarının geliştirilmesi hususunda da önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda dönem boyunca yapılan çalışmalar içerisinde ders programlarının, eğitimden belirlenen hedeflerin ve başarının elde edilmesi hususundaki önemine temas edilerek, ele alınması gereken öncelikli problem olarak kabul edilmiştir. Rüştiye mekteplerinin ders programlarını düzenleme çalışmalarında genel yapı itibarıyla din derslerine, Tanzimat dönemine göre daha fazla yer verildiği görülmektedir.

II.Abdülhamid döneminde rüştiye mektepleri ve diğer mekteplerdeki ders programlarının sık sık değiştirildiği, değişikliğin başlıca sebebinin de belirlenen eğitim amaçlarına ulaşabilme çabası olduğu görülmektedir. Bu döneme ait eğitim düzenlemelerine ilişkin belgelerde devlete ve saltanata bağlı, çağın gerektirdiği bilgileri elde etmiş ve dini değerlere bağlı nesillerin yetiştirilmesinin, başlıca eğitim hedefleri olarak belirlendiği anlaşılmaktadır.⁴⁷⁴ Eğitime yön veren yetkililerin, bu amaçlara ulaşma konusunda işe öncelikle ders programlarının düzenlenmesinden başlanması gerektiğinin farkında oldukları görülmektedir. Nitekim 1891 tarihli bir belgede, ülkedeki mekteplerde uygulanacak olan ders programlarının belirli esaslar çerçevesinde düzenlenmesi gerektiği ve bunun devletin en tabii hakkı olduğu ifade edilerek, o döneme kadar hazırlanan programlarda buna yeterince dikkat edilmediği ve gerekli hassasiyet gösterilmediği için mezun olanlardan birçoğunun, mekteplerde

⁴⁷⁴ BOA.Y.A.Res.No:105/13, 13 Ramazan 1317/2 Kanunusani 1315 (15 Ocak 1900). Bununla birlikte programların düzenlenmesindeki tek amacın din derslerinin sayısının artırmaktan ibaret olmadığı da belirtilmelidir. Nitekim aynı belgede, programları düzenlemekle görevlendirilen komisyondan, Almanya ve diğer bazı ülkelerde uygulandığı gibi çeşitli hizmet alanlarında gereken ihtiyaca göre yetişmiş insan sayısının belirlenip bu ihtiyaçlara göre eğitilmeleri için gerekli tedbirin alınması istenmektedir. Buna göre, bütün gençlerin yüksek dereceli mekteplere gitmelerine gerek olmadığı, bir kısmının da ticaret ve sanata yönlendirilip, mekteplerin tür ve programlarının da buna göre düzenlenmesi gereği vurgulanmaktadır ki bu yaklaşımın, günümüz eğitim politikaları için halen geçerliliğini koruduğu belirtilmelidir.

elde ettikleri bilgiler yeterli olduğu halde, devlete olan bağlılıklarının yetersizlikleri yanında dini bilgi ve inançtan da mahrum yetiştikleri iddia edilmektedir.⁴⁷⁵

Sözü edilen bu belge, II.Abdülhamid döneminin çok tartışma ve tenkit konusu olan, padişahın sıkı denetim ve her şeyi kontrol altına alma politikasının eğitimdeki uzantısını göstermesi açısından da önem taşımaktadır. Her ne kadar her siyasi otoritenin, eğitim sistemini kendi varlığını devam ettirecek amaçlara ulaşabilecek nitelikte düzenlemesi, kendi politik anlayışını okullar vasıtasıyla yeni nesillere benimsetmeye çalışması doğal kabul edilse de, eğitim planlamasında diğer insanî, ahlâkî ve sosyal esasların da gözden uzak tutulmadan ve bu değerler zedelenmeden sağlıklı bir şekilde uygulanmaya konulmasının gerekli olduğu düşünülmektedir.⁴⁷⁶

Ders programlarının düzenlenmesinde eğitimle ilgili belirlenen hedeflerin göz önünde tutulması gerektiği, bu hedeflerin başında da her toplumun öncelikle siyasi ve sosyal yapısının sağlıklı biçimde birlik ve devamını sağlayabilecek temel prensiplerin geldiği bilinmektedir. II. Abdülhamid dönemine ait belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, eğitimin öncelikli hedefleri arasında devletin birliğini, bütünlüğünü ve devamını sağlayacak nitelikte insanların yetiştirilmesi bulunmaktadır ki bu niteliklerin başında da dine bağlılık gelmektedir. Çağdaş ilim ve fenne sahip olmak önemli bir eğitim hedefi olarak görülmeyle birlikte bu, tek başına yeterli görülmeyip aynı zamanda doğru düşünebilme, sağlam bir dini inanca ve güzel ahlaka sahip olmak gerektiği de ifade edilmektedir. Rüştîye mekteplerinin ders programlarındaki düzenlemelerin amacı da belirlenen bu niteliklerin yeni yetişen nesillere kazandırılması çabasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁷⁷

Zühtü Paşa'nın Maârif Nâzırlığı sırasında Bâb-ı Âlî'ye sunulan bir belgede, din eğitimi konusunda yapılan çalışmalar hakkında bilgiler verilmektedir. Zühtü Paşa, görevde bulunduğu süre içerisinde mekteplerde

⁴⁷⁵ BOA.Y.A.Hus.No: 248/15, 3 Zilkade 1308/29 Mayıs 1307 (10 Haziran 1891).

⁴⁷⁶ Bu konuda bkz. Veysel Sönmez, *Eğitim Felsefesi*, Anı Yay., Ankara 1998, s.61 vd; Saffet Bilhan, *Eğitim Felsefesi Kavram Çözümlemesi I*, 1.Kısım, AÜEBF Yay., Ankara 1991, 65 vd.

⁴⁷⁷ BOA,Y.EE.No: 5/127, 8 Ramazan 1317 (10 Ocak 1900).

din dersleri ve uygulamalarına titizlik gösterilmesi konusunda Padişah'ın isteğinin dikkate alınarak, mekteplerdeki talebelerin namazlarını kılabilmeleri için imamların görevlendirildiğini, iptidâî, rüştiye, idâdî ve sultânîlerde gerekli program düzenlemelerinin yapılarak, derece derece ilmi hâlden başlatılıp Fıkıh, Akâid gibi din ilimleri, Ahlâk ve Öğretim Yöntemleri (usûl-i terbiye) derslerine itina gösterildiğini, hatta bu derslerin öğretiminin Mülkiye Mektebi gibi yüksek dereceli mekteplere kadar uzanarak, buralarda Usûl-i Fıkıh, Hadis ve Tefsir derslerine yer verildiğini belirtmektedir. Bütün bunların amacının, talebelere güzel ahlak (tezhîb-i ahlâk) kazandırılması ve iyi bir eğitim verilmesi (hüsn-i terbiye) olduğu, hatta öğrencilerin ahlâk ve davranışları izlenerek aldıkları notların diplomalarına (Şehâdetnâme) kaydedildiği, aksi davranışta bulunanların cezalandırılarak gerekirse kayıtlarının silindiği, bütün bu uygulamaların faydalı sonuçlar sağladığının, son üç yıl içinde tutulan istatistiklerden de anlaşıldığı belirtilmektedir.⁴⁷⁸ Belgeden anlaşıldığına göre mekteplerde din eğitimi ve öğretimine özen gösterilmesi, devletin belirlediği amaçlara ulaşmada bir vasıta olarak görülmekte ve bu hususta gerekli çalışmalar sürekli yenilenerek yapılmaktadır.

Program düzenleme çalışması ile ilgili, öğretimdeki amaçları ve hazırlanan programı içeren 15 Ocak 1900 tarihli belgede de II. Abdülhamid döneminde eğitimde belirlenen genel amaçlara ulaşmayı engelleyen problemlerin tespit edilmesi, gerçeklerin açıkça ortaya konulması ve ciddi çözüm yollarının aranması hususunda ayrıca önem arz etmektedir.⁴⁷⁹ Bu çerçevede, söz konusu dönemde gerçekleştirilen eğitiminin genel amaçları ortaya konulup, bu amaçlara ulaşmayı engelleyen problemler tespit edilerek giderilmesi noktasında çözüm yolları belirlenmektedir. Yine aynı belgede, mevcut mekteplerde öğrenim görenlerin, medeniyetin ilerlemesi sonucu ortaya çıkan ve bilinmesi gereken ilim ve fenni elde etmelerinin yanında doğru düşünebilme, güçlü bir dini bilgi ve inanışa sahip olma, saltanata bağlı ve güzel ahlâk sahibi olabilme hususlarında noksanlıkları bulunduğu ifade edilerek, bunun sebebi olarak mekteplerdeki din

⁴⁷⁸ BOA.Y.A.Hus.No: 331/100, 15 Muharrem 1313/26 Haziran 1311 (8 Temmuz 1895).

⁴⁷⁹ BOA.Y.A.Res.No: 105/13, 13 Ramazan 1317/2 Kanunusani 1315 (15 Ocak 1900).

eğitiminin yetersizliği görülmektedir. İleri sürülen bu yetersizliğin aynı zamanda sadece bu derslere programlarda yer verilmesi ya da verilmemesinin de ötesinde, din eğitiminin kalitesini doğrudan etkileyen din dersi öğretmenlerinin yetersizliği, uygulanan yöntemlerin yanlışlığı, amaca uygun ders kitaplarının noksanlığı ve denetimsizliği gibi temel nedenlerden kaynaklandığı da ifade edilmektedir.

Din eğitimi açısından belgede sözü edilen diğer bir nokta da, tedris edilen felsefe derslerinin, gerekli dînî bilgilerden mahrum olunması durumunda zararlı olacağına belirtilmesidir. Materyalist düşüncenin Avrupa'da revaçta olduğu söz konusu dönemde, bu felsefenin Osmanlı insanı üzerinde etkilerinin olduğu da muhakkaktır.⁴⁸⁰ Belgede, bahsedilen akımlardan uzak durularak talebelere hiç bahsedilmemesi istenmemekte; ancak dine karşı müsbet yaklaşımı olmayan söz konusu cereyanların etkisinden talebelerin korunması veya farklı bakış açılarının kazandırılabilmesi için bu fikirlerin dini kaynaklı fikirlerle karşılaştırılarak tartışılması istenmektedir.

İleri sürülen bütün bu problemlerin incelenmesi için din adamları (ilmiye) ile idareci ve bürokratlardan (mülkiye) oluşan bir komisyonun kurulması ve komisyonun hazırladığı raporun (lâyiha) Maârif Nâzırı'nın başkanlığında gözden geçirilerek Meclis-i Mahsûs'a sunulması kararlaştırılmıştır.

Komisyonun çalışmasının sonucu iki yıl sonra alınmış, Maârif Nezâreti tarafından mektep programlarında yapılan yeni düzenleme Meclis-i Mahsûs'ta görüşülerek uygun bulunmuştur. Meclis'in bu hususta hazırladığı raporda, programların yeniden düzenlemesindeki en önemli

⁴⁸⁰ Mac Farlane adlı bir Fransız doktorun 1847 tarihinde İstanbul'da Tıbbiyeyi ziyareti sırasında gördükleri bu konuda fikir vermektedir. Mac Farlane, Tıbbiye kütüphanesinde ünlü materyalist filozofların eserlerinin bulunduğunu ve okunduğunu gördüğünde şaşkınlığını şu sözlerle ifade eder: "Çoktan beri bu kadar düpedüz materyalizm kitaplarını toplayan bir koleksiyon görmemiştim". Bir hastahaneyi ziyaretinde doktorların ve Türk asistanların dinlendikleri odada Baron d'Holbach'ın dinsizlik kitabı olan System de la Nature'ün en son Paris baskısını görür. Şunları söyler: "Kitabın çok okunmakta olduğunu sayfalarında birçok parçaların işaretlenmiş olmasından anladım. Bu parçalar özellikle Tanrının varlığına inanmanın saçmalığını, ruhun ölmezliği inancının imkansızlığını matematikle gösteren parçalardı". Kadavra üzerinde çalışan tıp öğrencilerine bunun İslam'a aykırı olup olmadığını sorduğunda bir öğrencinin verdiği cevap çok dikkate değerdir: "Bayım, Galatasaray (Sultanisi) din aramaya gelinecek yer değildir". Bk. Berkes, a.g.e., s.228-229.

amacın talebelere dini bilgilerin yeterince kazandırılması olduğu ifade edilmektedir.⁴⁸¹

Belirten amaçlara ulaşmak üzere yapılan programların düzenlenmesi çalışmalarının, dönemin son yıllarına kadar uzandığı görülmektedir. Nitekim 1906 tarihine ait bir belgede, mekteplerde dinen ve ahlâken arzulanan seviyede talebe yetiştirilemediğinden şikayet edilerek, bu duruma çözüm bulabilmek için önceki programların yeniden düzenlenip din ve ahlâk derslerine ayrılan yerin artırıldığı belirtilmektedir.⁴⁸² Dönemin sonlarına ait bu belgede, II.Abdülhamid döneminde mektep programlarında din ve ahlâk derslerine Tanzimat dönemine kıyasla daha fazla yer verilmesine rağmen, bu derslerin tedrisindeki amaçlara ulaşamadığından bahsedilmesi, kanaatimizce takip edilen yolun tek başına yeterli olmadığını göstermesi açısından önemlidir.

Şimdi II.Abdülhamid döneminde rüştiye seviyesindeki öğretim kurumlarında yapılan program düzenlemelerine ve bu çalışmalarda din derslerine verilen yer konusuna geniş olarak temas edilecektir.

İlk açılışları II.Mahmud dönemine kadar uzanan ve orta öğretim kurumları arasında ele alınan rüştiyeler, Tanzimat döneminde sayı ve öğretim kalitesi itibarıyla fazla gelişmemiştir. Sadece açılmış olmak amacıyla açılan, fakat bir öğretim kurumunda bulunması gereken asgari şartlar arasında sayılabilecek, elverişli binalara dahi sahip olmayan bu kurumların, II.Abdülhamid döneminde geliştirilmesine önem verildiği görülmektedir. Bu dönemde, içinde bulunulan mali sıkıntılara rağmen rüştiye binalarının inşası ihmal edilmeyerek yeni mektepler açılmış⁴⁸³; ayrıca öğretim programları da sık sık gözden geçirilerek düzenlenmiştir.

Tanzimat yıllarındaki rüştiye programlarına genel olarak bakıldığında, programlarda toplam dört yıllık öğretim süresinin sadece bir yılında okutulan dersler arasında din dersine daima yer verildiği

⁴⁸¹ “Mekâtib-i umûmiye derslerince icrâsı muhattem olan ıslahatın ehemî, ezhân-ı talebeye akâid-i dînîyenin tamamıyla telkîn ve ilkâsı olduğundan... Akâid-i dînîyenin sûret-i mahsûsa ve mükemmelede emr-i talim ve tadrîsin lüzûm ve ehemmiyeti bu baktaki irâdât hükm-i beyyinât-ı hazret-i şehriyârî ahkâm-ı celîlesinin isabeti bedîhî olup...”. Bk. BOA.Y.A.Res.No: 117/76. 9 Cemaziyelevvel 1320/ 31 Temmuz 1318 (14 Ağustos 1902).

⁴⁸² BOA.Y.EE.No: 10/34/14-126/1438, 20 Cemaziyelevvel 1324 (3 Temmuz 1906).

⁴⁸³ Koçer, a.g.e., s.129-130; Kodaman, a.g.e., s.96,97,102.

görülmektedir.⁴⁸⁴ Bu uygulamanın II.Abdülhamid döneminin başlarında da devam ettiği, 1881 tarihinde askerî rüştiyelerin öğretim programı ile ilgili çalışmadan anlaşılmaktadır. Programda şu derslere yer verilmektedir:⁴⁸⁵

1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene
İlmihal İmla-yı Türki Esmâ-yı Türki Hikayât-ı Müntehabe Hüsn-i Hatt-ı Türki	Sarf-ı Arabi Kavaid-i Fârisi İlm-i Hesap Fransızca İmla-yı Türki Hüsn-i Hatt-ı Türki Hüsn-i Hatt-ı Fransevi Resm-i Hattı	Nahv-i Arabi Hesap Coğrafya-i Muhtasar Gülistan Fransızca İmla-yı Türki Hüsn-i Hatt-ı Türki Hüsn-i Hatt-ı Fransevi Resm-i Adi	Mantık Tabakat Kavaid-i Arabi Mufassal Coğrafya İlm-i Hesap Usul-i Defteri Hendese Fransızca Kavaid-i Osmaniye İmla-yı Türki Hüsn-i Hatt-ı Fransevi Resm-i Mücessem

Daha sonraki yıllarda gerçekleştirilen program düzenleme çalışmalarında konumuz açısından dikkati çeken taraf, din derslerine eskiye göre çok daha fazla yer ayrılmış olmasıdır. 1891 tarihinde Zühtü Paşa'nın nâzirliği zamanında programlar konusunda yapılan bir çalışmada askerî ve sivil rüştiye programlarının birleştirilerek her iki tür mektepte de aynı derslerin okutulması sağlanmıştır. Bu çalışmanın sebebi, sivil rüştiye mezunlarının yüksek dereceli askerî mekteplere girişinde, kolaylığın sağlanması isteğidir.⁴⁸⁶ Bu iş için Maârif Nezâreti'nde, Maârif Nâzırı'nın başkanlığında ikisi askerî mekteplerde üçü sivil mekteplerde görevli toplam altı kişilik bir komisyon kurularak çalışmalara başlanmış ve ertesi yıl sivil ve askeri rüştiyelerde ortak olarak uygulanmak üzere yeni bir program hazırlanmıştır.⁴⁸⁷ (Tablo A)

⁴⁸⁴ Zengin, *Tanzimat Dönemi...*, s.70-73.

⁴⁸⁵ *Mekâtib-i Rüşdiye-i Askeriye'ye Kabul Olunacak Şakirdân ile Tadrîsi Mukarrer Olan Derslerin Program ve Üssi Mizânıyla Usûl-i İmtihâniyelerine Dair Talimattur.*, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şâhâne Matbaası, 17 Zilkâde 1298/29 Eylül 1297 (11 Ekim 1881), İstanbul.

⁴⁸⁶ BOA.Y.A.Hus. No: 252/156, 28 Rebiulahir 1309/ 3 Teşrinievvel 1307 (1 aralık 1891).

⁴⁸⁷ BOA.Y.A. Res. No: 56/51, 12 Rebiulahir 1309/3 Teşrinisani 1307 (15 Kasım 1891); Y.A. Hus. No: 252/106, 28 Rebiulahir 1309/20 Teşrinievvel 1307 (1 Aralık 1891). Mülkiye Mektebi müdürünün başkanlığında kurulan komisyona askeri mektepleri temsil etmek üzere Mekteb-i Fünun-ı Harbiye Ders Nazırı Miralay Şükrü Bey ile aynı mektebin muallimlerinden Binbaşı Hasan Fuad Bey katılmışlardır. Bk.BOA.Y.MTV.No: 39/67, 11 Zilkade 1306/27 Haziran 1305 (9 Temmuz 1889).

Tablo A: 1891 Tarihinde Askeri ve Sivil Rüştiyeler İçin Hazırlanan Ortak Ders Programı

Dersin Adı	1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene
Ulum-ı Diniye	2	2	2	2
Arabiye	4	3	2	2
Farisi	.-	2	2	2
Kavaid-i Osmani	.-	2	2	.-
Kıraat-ı Türki	2	2	.-	.-
Lügat ve İmla	3	2	2	.-
Lügat-Kitabet ve İnşa	.-	.-	.-	2
Fransızca	.-	.-	3	3
Coğrafya	2	2	2	2
Tarih	.-	.-	2	2
Malumat-ı Fenniye	.-	.-	.-	2
Mebadi-i Hendese	.-	.-	.-	1
Hesap	2	2	2	.-
Hesap ve Usul-i Defteri	.-	.-	.-	2
Hüsn-i Hat	2	2	1	1
Resim	1	1	1	1

Daha sonra 1899 tarihinde rüştiye mekteplerinin programında değişiklikler yapılmış ve rüştiyelerin öğretim süresi üç yıl olarak belirlenmiştir. Programa Kurân-ı Kerim, Tecvîd ve Ahlâk dersleri ilave edilmiş; ancak haftalık ders saatleri hakkında bilgi verilmemiştir.⁴⁸⁸

II.Abdülhamid döneminde askerî mektep programları ile ilgili diğer bir çalışma da 1898 tarihinde yapılarak, mekteplerde dini bilgilerin (Akâid-i İslâmiye) öğretimine daha da önem verilmesine dair padişahın isteği üzerine, askerî mekteplerde Maârif Nezâreti'nce seçilen ve onaylanan dînî kitapların okutulması kararlaştırılmıştır.⁴⁸⁹ Hazırlanan rüştiye programında, İlimihâl ve Akâid derslerinin yanında İslâm ve peygamberler tarihi derslerine de yer verildiği görülmektedir. Program, derslerin öğretim yılı içindeki toplam süreleri dikkate alınarak belirlenmiştir. (Tablo B)

⁴⁸⁸ BOA.Y.MTV.No: 189/184, 20 Zilhicce 1316/ 29 Nisan 1315 (31 Nisan 1899).

⁴⁸⁹ BOA.Y.MTV.No: 172/20, 8 Selh-i Şaban 1315/10 Kanunisani 1313 (23 Aralık 1897); Y.MTV.No: 175/215, 13 Zilkade 1315/24 Mart 1314 (5 Nisan 1898); Y.MTV.No: 180/16, 2 Rebiulevvel 1316/9 Temmuz 1314 (20 Temmuz 1898).

Tablo B: 1898 Tarihinde Askerî Rüştiyelerin Ders Programı

Dersin Adı	1.Sene	2.Sene	3.Sene
İlmihal	72	36	.-
Akaid-i Diniye	.-	.-	36
Kısas-ı Enbiya	36	.-	.-
Tarih-i İslam	.-	36	36
Sarf-ı Türki	72	.-	.-
Kavaid-i Osmani	.-	.-	72
İmla-yı Türki	108	72	72
Sarf-ı Arabi	.-	108	.-
Nahv-ı Arabi	.-	.-	72
İlm-i Hesap	108	108	72
Hendese	.-	.-	36
Kavaid-i Farisi	.-	36	36
Fransızca	108	108	108
Hüsn-i Hatt-ı Fransevi	36	36	36
Resmi Hattı	72	.-	.-
Hüsn-i Hatt-ı Türki	36	36	.-
Coğrafya	.-	72	72

II.Abdülhamid döneminde bütün öğretim kurumlarını içine alan geniş kapsamlı diğer bir program çalışması 1902 tarihinde yapılmıştır.⁴⁹⁰ Çalışmalar esnasında rüştiyelerin ders programları da yeniden düzenlenmiştir. (Tablo C)

Tablo C: 1902 Tarihinde Erkek Rüştiyeleri İçin Ders Programı

Dersin Adı	1.Sene	2.Sene	3.Sene
K.Kerim, Tecvid ve Ulum-ı Diniye	4	4	4
Ahlak	2	2	1
Türkçe	6	5	3
Arapça	2	2	2
Farsça	.-	2	2
Hendese	.-	.-	1
Coğrafya	2	2	2
Tarih	.-	2	2
Ziraat, Ticaret ve Sanayiye Dair Malumat	1	1	1
Hıfzı's-Sıhha	.-	.-	1
Hüsn-i Hat	1	1	1
Resim	1	1	1

⁴⁹⁰ BOA.Y.A.Res.No: 117/76, 9 Cemaziyelevvel 1320/31 Temmuz 1318 (14 Ağustos 1902).

Hazırlanan program 1891 tarihinde hazırlanan programla karşılaştırıldığında, mevcut olan Ulûm-ı Dîniye dersinin haftalık saat sayısının artırılarak Kur'an ve Tecvid öğretimini de kapsamına aldığı, ayrıca Ahlâk dersine programda yer verildiği görülmektedir.

II.Abdülhamid döneminde kız rüştiye mekteplerinin Dârulmuâllimât'a talebe yetiştirmek üzere iptidâî sınıflarını da kapsar mahiyette altı yıllık kurumlar olarak düzenledikleri görülmektedir.⁴⁹¹ Bu mekteplerin programları 1902 tarihinde yeniden düzenlenmiştir. (Tablo D)

Tablo D: 1902 Tarihinde Kız Rüştiyeleri İçin Ders Programı

Dersin Adı	1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene	5.Sene	6.Sene
K.Kerim, Tecvid	4	6	5	3	2	1
Ulum-ı Diniye	.-	2	2	2	2	2
Ahlak	2	2	1	1	1	2
Elif-ba ve Şifahi Malumat	18	.-	.-	.-	.-	.-
Kıraat	4	4	4	2	1	1
İmla	4	4	3	2	1	1
Kitabet	.-	.-	.-	.-	1	1
Kavaid-i Lisan-ı Osmani	.-	.-	2	2	1	2
Arapça	.-	.-	.-	.-	2	2
Farsça	.-	.-	.-	.-	1	1
Hüsn-i Hat ⁴⁹²	.-	1	1	1	1	1
Malumat-ı Nafia	.-	.-	1	1	1	1
İdare-i Beytiye	.-	.-	.-	2	2	2
Hıfzı's-Sihha	.-	.-	.-	.-	1	1
Hesap	2	2	2	2	1	1
Coğrafya	.-	.-	.-	2	2	2
Tarih	.-	.-	.-	1	1	1
El Hünnerleri	2	2	2	2	2	2

Kız rüştiyeleri için bu programla birlikte yer verilen derslerin içeriklerinin de hazırlandığı görülmektedir. Burada yer verilen bilgilerden

⁴⁹¹ BOA.Y.A.Res.No: 117/76, 9 Cemaziyelevvel 1320/31 Temmuz 1318 (14 Ağustos 1902).

⁴⁹² Bu program M.Cevad'ın eserinde de bulunmaktadır. Bk.Cevad, a.g.e., s.270. Burada, muhtemelen yanlışlıkla Hüsnî Hat dersi 2. ve 3. sınıflarda ikişer saat olarak gösterilmektedir.

Kurân-ı Kerim, Tecvîd ve Ulûm-ı Dîniye derslerinde hangi konulara yer verildiğini öğrenmek mümkündür:

Kur'an-ı Kerim ve Tecvid: İlk sene öğrenciler okumayı öğrendikten sonra, Nebe' ve Mülk Sûreleri yalnızca yüzünden okutturulacaktır. İkinci sene ise Mücâdele sûresinden Yâsin sûresine kadar, sonraki yıllarda ise tamamı okutturulacaktır. Yine İkinci sınıftan itibaren uygulamalı olarak tecvid kuralları öğretilecek, ayrıca Kur'an'ın belirli bölümleri (aşır) ve sûreleri de ezberlettirilecektir.⁴⁹³

Ulûm-ı Dîniye: Oldukça yoğun olan müfredat içerisinde yer verilen konuların tamamen iman ve ibadetlerle ilgili bilgileri içerdiği görülmektedir. Programda her ne kadar müstakil ahlâk dersi bulunmakta ise de bunun dördüncü sınıftan itibaren yer aldığını belirtilmektedir. İlk bakışta konuların belirli bir sistematik içerisinde sınıflara göre dizilmediği ve sık sık aynı konuların tekrar edildiği göze çarpmaktadır. Esasen bazı dînî bilgilerin, çocukların gelişim seviyeleri dikkate alınarak farklı sınıflarda tekrarının, bilginin pekiştirilmesi açısından yanlış olmayacağı düşünülmektedir.

Programda yer verilen konular olarak imân ve ibâdet öğretimine ayrı ayrı bakıldığında, imân konularının öğretimine 2., 3. ve 4. sınıflarda aynı konuların tekrarı biçiminde yer verilip son iki sınıfta hiç yer verilmediği görülmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi esasen bazı konuların tekrarının her zaman yanlış olduğunu iddia etmek doğru değildir. Zira, konunun ağırlığına göre, çocuğun gelişim seviyesi dikkate alınarak farklı biçimlerde tedricen öğretim, aynı zamanda pekiştirmenin de gerçekleştirilmesi açısından yerinde bir davranıştır. Mesela Allah'a iman konusu, hem 2.yılda hem de 6. yılda işlenebilir; ancak her iki işleniş arasındaki farkın iyi belirlenmesi gerekmektedir. Allah'a iman konusunun ilk yıllarda daha çok çocuğun kendisi ve çevresindeki olaylardan hareketle, sonraki yıllarda ise temel inanç unsuru olarak ele alınması doğru bir yaklaşımdır.

Programda, iman konularına ilk yıllarda yer verilirken son iki sınıfta çok az yer verilmesi de yanlıştır. Çünkü mektebin öğretim seviyesi dikkate alındığında öğrencilerin yaklaşık olarak 8-14 yaş grubunda oldukları, bu

⁴⁹³ Cevad, a.g.e., s.272-273.

yılların çocukların soyut kavramları idrak edebilmeleri için uygun olmadığı, ayrıca ergenlik dönemini de kapsadığı görülmektedir. Söz konusu özelliklerin din eğitimi açısından dikkate alınması gereken taraflarının bulunduğu, nitekim çocukların soyut dînî kavramları yeterli düzeyde kavrayabilmelerinin yaklaşık 10-12 yaşlarından sonra söz konusu olduğu bilinmektedir. Ancak bu durumda yapılması gereken, soyut konulara hiç yer vermemek değil, çocuğun idrak edebileceği somut araç ve yaşantılardan faydalanmak olmalıdır.⁴⁹⁴ Diğer taraftan, rûhî çalkantıların yaşandığı ergenlik döneminde, soyut kavramları idrak yeteneğinin de gelişmeye başladığı dikkate alınarak iman konularına çok daha yoğun olarak yer verilmesi yerinde olacaktır.⁴⁹⁵

İbadetlerle ilgili konulara ise bütün sınıflarda, özellikle son iki sınıfta yoğun olarak yer verilmiştir. Bu durumda aynı konular sık sık tekrarlanmak ve ayrıntılara fazlaca girilmek zorunda kalınmıştır.⁴⁹⁶ Genel olarak bakıldığında böyle bir program ile amacın, talebeye kendisinden hareketle dînî duygu ve düşüncenin tanıtılmasından çok öte, din ile ilgili kavram ve bilgilerin, öğrencilerin ihtiyaçları çok fazla dikkate alınmadan kazandırılmasından ibaret olduğu ileri sürülebilir. Nitekim, kızlara mahsus olan bu mektebin son sınıfında, kadınlara farz olmayan Cuma, bayram ve cenâze namazlarına ilişkin ayrıntılara girilmesi, dersin içeriği hazırlanırken öğrencinin ihtiyacı prensibinin göz önüne alınmadığını göstermektedir. Program, bu özellikleri ile geleneksel ilmihâl öğretimi tarzındaki din eğitimi anlayışının örneği niteliğindedir.

Programda yer verilen Ahlâk dersinde ise ahlâk ile ilgili teorik bilgiler yerine, mektebin kız mektebi olduğu da dikkate alınarak özellikle cinsiyet farkı çerçevesinde ve pratik olarak gerekli bilgiler dînî temele dayalı olarak verilmeye çalışılmaktadır. Bu çerçevede doğruluk, tevazu, sevgi, ana-baba ve büyüklere saygı, merhamet gibi konular yanında israf etmemek, el işleri ile uğraşmanın iyi tarafları gibi konulara yer verilmektedir.⁴⁹⁷

⁴⁹⁴ Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, DİB Yay., Ankara 1990, s.153; Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, DİB Yay., Ankara 1987, s.197.

⁴⁹⁵ Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, TDV Yay. Ankara 1990, s.141-142.

⁴⁹⁶ Cevad, a.g.e., s.273-277.

⁴⁹⁷ Cevad, a.g.e., s.291-292.

Tanzimat yıllarında açılan Kız Sanayi Mektebi'nin de bu yıllarda geliştirilerek, tahsil süresinin iptidâî sınıfları ile birlikte beş yıl olarak belirlenip program ve nizâmnâmesinin hazırlandığı görülmektedir. Daha sonra bu mektepler taşrada da açılarak 1900 tarihinde öğretim süresi yedi yıla çıkarılmış⁴⁹⁸ ve programları yeniden hazırlanmıştır.⁴⁹⁹ (Tablo E)

Hazırlanan programla birlikte yer verilen derslerin içerikleri hakkında da bilgi bulunmaktadır. Buradaki bilgilerden Kurân-ı Kerim, Ulûm-ı Dîniye ve Ahlâk derslerinde, daha önce bahsedilen kız rüştiyelerinin müfredatının uygulanacağı anlaşılmaktadır.⁵⁰⁰

Tablo E: 1900 Tarihinde Kız Sanayi Mektepleri İçin Hazırlanan Ders Programı

Dersin Adı	1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene	5.Sene	6.Sene	7.Sene
K.Kerim, Tecvid	6	4	4	4	2	1	1
Ulum-ı Diniye	.-	2	2	2	1	1	1
Ahlak	.-	.-	.-	.-	1	1	1
Elif-ba ve Şifahi Malumat	18	.-	.-	.-	.-	.-	.-
Kıraat ve imla	8	6	6	6	2	1	1
Kitabet	.-	.-	.-	.-	.-	1	1
Kavaid	.-	.-	2	3	2	.-	.-
Arapça	.-	.-	.-	.-	.-	1	2
Farsça	.-	.-	.-	.-	.-	1	1
Hüsn-i Hat	.-	2	1	1	1	1	1
Dürus-ı Eşya ve Malumat-ı Nafia	2	2	1	1	1	1	1
İdare-i Beytiye	.-	.-	.-	.-	2	2	2
Hıfzı's-Sihha	.-	.-	.-	.-	.-	1	1
Hesap	2	2	2	1	1	1	1
Coğrafya	.-	.-	.-	.-	2	2	2
Tarih	.-	.-	.-	.-	2	2	1
Resim ve Hendese	.-	.-	.-	.-	1	1	1
El Hünnerleri	6	12	12	12	12	12	12

⁴⁹⁸ Unat, a.g.e., s.80.

⁴⁹⁹ Cevad, a.g.e., s.301. Programın hangi tarihte hazırlandığı hakkında bilgi verilmemekle birlikte yedi yıl üzerinden hazırlandığına bakılarak 1900 yılından sonra hazırlandığı ileri sürülmektedir.

⁵⁰⁰ Cevad, a.g.e., s.302,303,307.

II.Abdülhamid döneminde 1884 tarihinde öğretim süresi dört yıllık özel bir mekteb olan Mekteb-i İrfânî'nin öğretim programı ve süresine bakıldığında, bu kurumun rüştîye seviyesinde öğretim yaptığı anlaşılmaktadır. Mektebin nizâmnâmesi ile birlikte verilen programında, ilk sınıfta haftada iki saat olarak Akâid-i Dîniye dersine yer verilmekte, ayrıca Edebiyât-ı Arabiye dersi içerisinde Kelâm ilmine dair Bahrü'l Kelâm adlı eserin okutulacağı belirtilmektedir.⁵⁰¹

D) Ders Kitapları:

Eğitimde, öğrenme ve öğretme hadisesinin gerçekleşmesi sırasında, öğretimin daha planlı, etkili ve başarılı olabilmesi ya da belirlenen hedeflere ulaşılabilmesi konusunda öğretim araç-gereçlerinin doğru ve etkili biçimde kullanılmasının önemli payının olduğu bilinmektedir.⁵⁰² Bu çerçevede bir öğretim materyali olarak ders kitaplarının şekil ve muhteva yönlerinden amaca uygun biçimde hazırlanmaları gerekmektedir. Ders kitapları özellikle ilk ve orta öğretimde daha da önemli bir yere sahiptir; zira bu aşamada talebelerin farklı kaynaklara ulaşabilme imkanı henüz tam olarak bulunmadığından, elinde hazır bir materyal olarak ders kitabının bulunması gerekmektedir. Yine ders kitabında yer verilen bilgilerin, talebelerin hem gelişim seviyelerine hem de ilgi ve ihtiyaçlarına uygun, dil olarak anlaşılabilir olması yanında şekil açısından da ilgi çekici ve rahat kullanılabilir özelliklere sahip olmaları gerekmektedir.⁵⁰³ Ancak, dersin işlenmesi esnasında sadece ders kitabı ile yetinilmesinin doğru olmayacağı da bir gerçektir. Bütün bunlar diğer dersler için olduğu gibi din dersleri için de geçerlidir.⁵⁰⁴

⁵⁰¹ Ahmet Şevki Efendi'nin idaresinde Şehzâdebaşı'nda 1884 tarihinde açılan bu mektep ve 30 maddelik nizâmnâmesi hakkında bilgi için, Bk. Cevad, a.g.e., s.242. Nizâmnâmenin son tarafında mektebin iptidâî kısmının da bulunduğu belirtilerek programı hakkında sadece usûl-i cedîde üzere açılan iptidâîlerde uygulanan programın geçerli olduğu bilgisi verilmektedir.

⁵⁰² Öğretim araç ve gereçleri ile ilgili geniş bilgi için, Bk. Cevat Alkan, *Eğitim Ortamları*, AÜEF Yay., Ankara 1979, s.213-354.

⁵⁰³ Bu konuda geniş bilgi için, Bk. Cemal Tosun / Recai Doğan / A. Korkmaz, *Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Klavuzu DKAB 4-8*, Nobel Yay. Ankara 2001, s.19-24.

⁵⁰⁴ Beyza Bilgin / Mualla Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, Akid Yay., Ankara 1991, s.147-156; Selçuk, a.g.e., s.170-172.

Tanzimat döneminde rüştiye mekteplerdeki din derslerinde okutulan kitaplara bakıldığında, bunların büyük çoğunluğunun mekteplerde okutulmak için hazırlanmış eserler olmadıkları görülmektedir. Bununla birlikte bu dönemde rüştiye mekteplerinde okutulmak üzere yeni din dersi kitaplarının hazırlanmaya başlandığı da dikkati çekmektedir. Tanzimat döneminde din dersleri için müstakil ders kitaplarının hazırlanması gerektiği düşüncesinin ancak dönemin sonlarına doğru gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Din dersi kitaplarının hazırlanması için başvurulmaması, Tanzimat'ın sonuna yaklaşıldığı 1870 yıllarında din eğitim ve öğretiminde kitabın öneminin anlaşılmadığının göstergesi olarak kabul edilmelidir.⁵⁰⁵

Tanzimat döneminin sonuna doğru rüştiye ve diğer orta dereceli mekteplerde okutulan din dersi kitaplarının varlığına rastlanmaktadır. Bunlar arasında daha önce yazılmış ve kullanılmakta olanlarının yanı sıra bu dönemde özellikle mektepler için yazılmış olanlar da bulunmaktadır. Ancak bunların sayısının çok sınırlı kaldığı, derslerde büyük çoğunlukla daha önce yazılmış eserlerin okutulduğu görülmektedir.

İlmihâl-i Kebîr⁵⁰⁶ ile bunun kısaltılmış hali olan İlmihâl-i Sağîr⁵⁰⁷ adlı eserler bu kitaplardandır. Bu iki eserin Dârüşşafaka'da din derslerinde okutulmak üzere kaleme alınmış oldukları anlaşılmaktadır.⁵⁰⁸ Her ikisi de aynı konuları ihtiva etmekle birlikte İlmihâl-i Kebîr'de daha fazla bilgilere yer verilmektedir.

İlmihâl-i Kebîr, diğerlerinde olduğu gibi iman ve İslâm'ın tarifi ile başlamakta ve bu esaslar ile ilgili konular işlenmekte, farklı olarak meseleler üzerinde daha geniş ve ayrıntılı olarak durulmaktadır. Dil, sade olmakla birlikte muhtemelen rüştiye talebeleri gibi daha büyük yaştaki çocuklara ve gençlere hitabettiği düşünülerek konular içinde dînî

⁵⁰⁵ T.V.No: 1217, 25 M 1287/27 Nisan 1870.

⁵⁰⁶ Süleyman Paşa, *İlmihâl-i Kebîr*, Kandiye 1310. Eserin 1290/1873 tarihinde kısaltılmış olması (Süleyman Paşa, *İlmihal-i Sağîr*, İstanbul 1290) Tanzimat yıllarında yazıldığını göstermektedir. Ancak Tanzimat yıllarındaki baskısı bulunamadığından 1310/1892 tarihli baskısı esas alınmıştır.

⁵⁰⁷ Süleyman Paşa, *İlmihâl-i Sağîr*, İstanbul 1290.

⁵⁰⁸ Bu kitapların Cemiyet-i Tedrîsiye-i İslâmiye tarafından Dârüşşafaka'da okutulmak üzere hazırlatıldığı anlaşılmaktadır. Ancak daha sonraları askeri rüştiyelerde de okutulduğu görülmektedir. Nitekim II.Meşrutiyet döneminde yayınlanan bir yazısında öğrenim hayatına dair anılarından bahseden bir yazar, Tanzimat sonu veya II.Abdülhamid dönemine tekabül eden yıllarda askeri rüştiye birinci sınıftaki din dersinde bu eseri ezberlediğinden bahsetmektedir. Bk.Siraceddin, *Biz Nasıl Yetiştik*, Terbiye, No: 5, sene 1, s.167.

terminolojiye ve anlaşılması zor konulara yer verilmektedir. Mesela, Allah'ın mahiyeti anlatılırken onun cevher ve araz olmadığı belirtilmektedir⁵⁰⁹ ki bu bilgi orta öğretimdeki öğrenci için gerekli olmadığı gibi kavranması da oldukça zordur. Diğer taraftan Allah'ın sıfatları konusunda, onun sahip olduğu özelliklerin insanın sahip olduğu özelliklerin veya tasavvurunun çok ötesinde olduğu fikri esas kabul edilerek örnekler verilmektedir. Mesela “Mevcûdâtta hiçbir şey kendisine benzemez... cihâttan hâlîdir yani ne üstte ne altta ne önde ne arkada ne sağda ne solda, bununla beraber her yerde hâzır ve nâzırdır... lezzetten, kokudan, harareten, soğukluktan ve bunlara benzer mizaç ve terkîbin hallerinden münezzehtir⁵¹⁰” gibi. Bu ifadelerle Allah'ın ne olmadığı ortaya konulurken, diğer taraftan da çocuğun veya gencin zihninde Allah'ın bunların dışında bir varlık olduğu bilgisi verilmektedir.

Esasen ilk ve orta öğretimin başı yıllarında çocukların soyut kavramları tam olarak kavrayamadığı bunları genelde somut varlıklar olarak tasavvur ettiği⁵¹¹ bununla beraber ilgilerinin genelde soyut kavramlar üzerinde yoğunlaştığı bilinmektedir.⁵¹² Çocukların ilgilerini çeken ancak tam olarak kavramaları henüz mümkün olamayan soyut kavramların anlatılması esasen günümüz için de önemli bir problemdir. Bunun çıkar yolu ise kavramları çocukların anlayabilecekleri şekilde somutlaştırarak ve kendi kelimeleri ile ifade ederek açıklamak olarak gözükmektedir.⁵¹³ Bu durumda kitapta, öğrenci yukarıdaki tarzda bir yaklaşımla Allah'ın ne olmadığı noktasından hareketle bunların dışında bir varlık olduğu sonucuna götürülmüş olmakta, böylece Allah'ın mahiyetinin ortaya konulmuş olacağı düşünülmektedir. Ancak bu tarzın, bilgiyi anlaşılır hale getirmekten öte daha da karmaşıklaştırdığı düşünülmektedir.

Eserde, orta öğretim çağındaki öğrenciler için Kur'an'ın mahluk olup olmadığı meselesi gibi anlaşılması güç birtakım konulara yer verildiği

⁵⁰⁹ Süleyman Paşa, a.g.e., Kandiye 1310, s.4.

⁵¹⁰ Süleyman Paşa, a.g.e., s.4.

⁵¹¹ Yavuz, a.g.e., s.159-192; Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1980, s.87.

⁵¹² Yavuz, a.g.e., s.83-88; Selçuk, a.g.e., s.150-154.

⁵¹³ Selçuk, a.g.e., s. 154; Halis Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, DİB Yay., Ankara 1985, s.104-117.

görülmektedir.⁵¹⁴ Buna karşılık Kur'an'ın mûcize olmasının sebepleri,⁵¹⁵ Hz.Peygambere ulaştırılması⁵¹⁶ ve sûrelerin sıralanması ve ihtiva ettiği konular⁵¹⁷, diğer kutsal kitaplar ve bunlar karşısında Müslümanların alması gerekli tavrı⁵¹⁸ gibi bazı gerekli ayrıntılara da yer verilmektedir. Ayrıca eserde Hz.Peygamberin hayatı, soyu, yakın arkadaşları, mûcizeleri ve ahlâkî konuları da yer almaktadır.⁵¹⁹ Konular daima aktarmaya ve nakletmeye yönelik olarak işlenmektedir. Mesela Hz.Muhammed'in gönderiliş sebebi o dönem insanlığının içinde bulunduğu dönem anlatılarak izah edilmeye çalışılmıştır.⁵²⁰ Yine, zekât konusu içinde, dinin çalışma ve kazanmaya verdiği önem, başkalarının sırtından kazanç elde etmenin yanlışlığı meselesine temas edilerek⁵²¹ ibadetler ve sosyal hayat arasında bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Ancak bütün bunlara rağmen genel olarak bakıldığında kitapta din, sosyal yönüyle değil daha çok inanç ve ibadet sistemi olması açısından ele alınmaktadır.

İlmihâl-i Kebîr daha önce bahsedilen kitaplarla karşılaştırıldığında gerek ifade ve dil gerekse konuların derli-toplu, düzenli ve belirli başlıklar altında ele alınması, açıklayıcı ve sosyal hayatla ilişki kurmaya çalışması itibariyle ders kitabı olarak daha iyi ve faydalı olduğu sonucuna varılabilir. Ancak her şeye rağmen kitabın fazla hacimli olduğu ve bir çok yerde ayrıntılara girildiği gözden kaçmamaktadır. Sakıncalar doğurabilecek bu durum göz önüne alınarak kitabın daha kısa ve özlü hale getirilmesi yoluna gidilmiş olmalıdır.

Rüştiyeler için Tanzimat döneminde hazırlanan⁵²² diğer bir ders kitabı da Mustafa Hâmî Paşa tarafından kaleme alınan Vezâifü'l Etfâl adlı eserdir.⁵²³ Eserde, uyulması gereken ahlâkî esaslar ve inançla ilgili

⁵¹⁴ Süleyman Paşa, a.g.e., s.12.

⁵¹⁵ Süleyman Paşa, a.g.e., s.13-14.

⁵¹⁶ Süleyman Paşa, a.g.e., s.16.

⁵¹⁷ Süleyman Paşa, a.g.e., s.18-21.

⁵¹⁸ Süleyman Paşa, a.g.e., s.23-27.

⁵¹⁹ Süleyman Paşa, a.g.e., s.30-49.

⁵²⁰ Süleyman Paşa, a.g.e., s.44-45.

⁵²¹ Süleyman Paşa, a.g.e., s.93-97.

⁵²² 1870 tarihli bir belgede Mustafa Hami Paşa tarafından yazılan Vezâifü'l Etfâl adlı bu eserin rüştiyelerde okutulacağı ve şimdilik 1000 adet basılacağı ve 4 kuruştan satılacağı belirtilmektedir. Bk.BEO.Ayniyât Defteri, No: 1068, s.1, 2 L 1283/28 Ekim 186.

⁵²³ Mustafa Hami Paşa, *Vezâifü'l Etfâl*, Mekteb-i Sanâyi Şâhâne Matbaası, İstanbul (Tarihsiz).

meseler tatlı bir üslûp ve sade bir dille çocuklara hitaben anlatılmaktadır. Her konu daima din ile ilgi kurularak, örnekler verilerek ikna edici bir ifade ile sunulmaktadır. Kitapta yer alan konular daima örneklerle, ilgili küçük hikayelerle birlikte anlatılmakta ve kâinata ibretle bakmanın önemi ve faydaları açıklanmaktadır.⁵²⁴ Eserin dilinin sadeliği ve akıcılığının yanı sıra işlenen konuların örneklendirilmesi ve çocukların düşünmeye sevk edilmesi, hem konuların daha kalıcı biçimde kavranmasına hem de din konusunda zihnî kabiliyetlerinin gelişmesine yardım etmektedir.

Tanzimat döneminde rüştiyelerde din derslerinde okutulan kitaplar arasında daha önce halk için yazılmış ilmihâl türü kitaplar da bulunmaktadır. Bunlar arasında Birgivî'nin Vasiyetnâme veya Risâle-i Birgivî adı ile bilinen eseri⁵²⁵ başta gelmektedir. Nitekim 1847 tarihinde hazırlanan talimatta sıbyan mekteplerinde öğrenimlerini tamamlayan öğrencilerin rüştiyelerde akâid dersinde Risâle-i Birgivî'yi okuyacakları belirtilmektedir.⁵²⁶

Risâle-i Birgivî daha çok inançla ve kısmen de ibadetlerle ilgili bilgilerin yanı sıra, nasihat niteliğinde bazı bilgilerin de yer aldığı kısa fakat özlü bir eserdir.⁵²⁷ Oldukça sade bir dil ve rahat anlaşılabilir bir üslupla kaleme alınan eser halk arasında daima okunan ve aranan bir kitap olma özelliği taşımıştır. Bununla birlikte kitabın mektepler için uygun bir ders kitabı olduğu düşünülmemektedir. Çünkü öncelikle eser bu amaçla hazırlanmamıştır. Dolayısıyla orta öğretimdeki bir öğrencinin henüz ihtiyaç duymayacağı bir çok konulara yer verilmiştir.

Mekteplerdeki din derslerinde okutulan kitaplar, Tanzimat'ın ilk yıllarında daha çok bu amaçla hazırlanmamış eserler olmasına rağmen, sonraki yıllarda mektepler için daha uygun ders kitaplarının hazırlanması çalışmaları başlatılmıştır.⁵²⁸ II.Abdülhamid döneminde ise bu çalışmaların daha da ilerletilerek belirli bir mesafenin alındığı görülmektedir. Aşağıda

⁵²⁴ Mustafa Hami Paşa, *Vezâifü'l Etfâl*, s.39.

⁵²⁵ Birgivî, *Risâle-i Birgivî, Dârü't Tıbaâtü'l Cedîde*, İstanbul 1218.

⁵²⁶ Berker, a.g.e., s.6.

⁵²⁷ Mehmet Şeker, *İmam Birgivî*, T.D.V.Yay., Ankara 1994, s.72; Kadızâde, Âmed b.Abdullah İstanbûlî, *Vasiyetnâme-i Birgivî Şerhi*, İstanbul 1210/1795, s.245.

⁵²⁸ Zengin, *Tanzimat Dönemi...*, s.82-102.

1895 tarihli rüştiye mekteplerinde okutulan ders kitapları ve bazı kitapların yazarlarının listesi verilmiştir.

Merkez Rüştiyelerinde Okutulan Kitap ve Risale İsimleri⁵²⁹

Dersler	Kitap İsimleri	Yazarı
Birinci Sene		
Ulûm-ı Dîniye	Mufassal İlimihâl	Mustafa Bey
Arabî	Müşezzeb Sarf Kısmı	Zihni Efendi
Hesab	Yeni Hesab (İkinci Kısım)	Ali Nazime Bey
Coğrafya	Coğrafya	Azmi Bey
Kavâid-i Osmanî	Kavâid-i Osmanî	Cevdet Paşa
İlm-i Eşya	İlm-i Eşya	İsmail Bey
İkinci Sene		
Ulûm-ı Dîniye	Dürri Yekta	
Arabî	Müşezzeb Sarf Kısmı	Zihni Efendi
Farisî	Hulâsây-ı Ruhnümây-ı Farisî, Ta'lim-i Farisî	Habib Efendi
Hesab	Yeni Hesab (Üçüncü Kısım)	Ali Nazime Bey
Coğrafya	Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası	Ali Tevfik Bey
Tarih	Muhtasar Tarih-i İslam	Ali Cevad Bey
Kavâid-i Osmanî	Tertib-i Cedîd-i Fevâid-i Osmanî	Cevdet Paşa
İlm-i Eşya	İlm-i Eşya	İsmail Bey
Fransızca	Alfabe Fransa	Rüştü Bey ve Mösyö Franko
Üçüncü Sene		
Ulûm-ı Dîniye	Dürri Yektâ	
Arabî	Binâ, Avâmil	Habib Efendi
Farisî	Rehber-i Farisî, Müntehebât-ı Gülistân	Naim Bey
Fransızca	Lektür	Rüştü Bey ve Mösyö Franko
İlm-i Eşya	İlm-i Eşya	
Hesab	Yeni Hesab (Üçüncü Kısım)	Ali Nazime Bey
Hendese	Yeni Zübdetü'l-Hendese	Abdüllatif Efendi
Coğrafya	Mulahhas Yeni Coğrafya	Ali Tevfik Bey
Tarih	Muhassar Osmanlı Tarihi	Hakkı Bey
Kavâid-i Osmanî	Mufassal Nahv-i Osmanî	Rifat Bey
Usûl Defteri	Usûl Defteri	Hasan Tahsin Efendi
Kitâbet	Numûne-i İnşâ	Asım Bey
Öğrencilere İmla Yazdırmak Üzere Yalnız Öğretmenlere Tavsiye Edilen Kitaplar		
İdman	İkinci Kısım	Ali Nazime Bey
İdman	Üçüncü Kısım	Ali Nazime Bey
Talim-i Kıraat	Üçüncü Kısım	Muallim Nâci Efendi
Talim-i Kıraat	İkinci Kısım	Muallim Nâci Efendi
Çocuklara Yadigar		
Küçük Hıfzı's-Sihha		Ahmet Rasim Efendi

⁵²⁹ BOA. İ.MF. 1313/S-8.

Kız Rüştiye Mekteplerinde Okutulan Kitap İsimleri⁵³⁰

Dersler	Kitap İsimleri
Birinci Sene	
Elifbây-ı Osmanî	Elifbây-ı Osmanî
Eczây-ı Şerife	Eczây-ı Şerife
Kıraat-i Türkiye	İlk Kıraat Kitabı, Risâle-i Ahlâk
Hesab-ı Zihnî	Ahmed Rasim Efendinin
İkinci Sene	
İlmihal	Muhtasar İlmihâl
Kıraat-i Türkiye ve İmlâ	Vazâifi'l-Etfâ
Hesab	Ali Nazime Beyin Muhtasar Yeni Hesabı
Üçüncü Sene	
Tecvîd	Tecvîd
İlmihal	İlmihal
Hesab	Ali Nazime Beyin Muhtasar Yeni Hesabı
Dördüncü Sene	
Ulûm-ı Dîniye	Dürri Yektâ
Arabî	Müşezzeb Sarf Kısım
Farisî	Ta'lim-i Farisî, Rehber-i Farisî
Kavâid-i Osmanî	Kavâid-i Osmanî
Hesab	Yeni Hesab (Üçüncü Kısım)
Coğrafya	Sırrı Beyin Osmanlı Coğrafyası
Kıraat-i Türkiye ve İmlâ	Kısas-ı Enbiya üç cüzü bahri
Beşinci Sene	
Ulûm-ı Dîniye	Dürri Yektâ
Arabî	Müşezzeb Sarf Kısım
Farisî	Hulâsây-ı Ruhnümây-ı Farisî
Kavâid-i Osmanî	Kavâid-i Osmanî
Hesab	Yeni Hesab (Üçüncü Kısım)
Coğrafya	Mücemmel Coğrafya
Tarih	Küçük Osmanlı Tarihi Hakkı Beyin
Kıraat-i Türkiye ve İmlâ	Ta'lim-i Benât İki Kısım
Hüsn-ü Hat	Ziya Efendinin Karalama Meşkalleri Sülüs
Altıncı Sene	
Ulûm-ı Dîniye	Dürri Yektâ
Arabî	Müşezzeb Nahiv Kısım
Farisî	Muntehebât-ı Gülistân
Kitâbet	Hanımlara Münşât
Hendese	Yeni Zübdetü'l-Hendese
Coğrafya	Mücemmel Coğrafya
Tarih	Muhtasar Tarih-i İslam

⁵³⁰ BOA. İ.MF. 1313/S-8.

Tüm bu çalışmalara rağmen ders kitapları meselesinin önemli bir problem olarak varlığını devam ettirdiği, dönemin ortalarına ait bir belgeden anlaşılmaktadır. Belgede, mektep programlarında din derslerine yer verilmesine rağmen, derslerde yalnız, ilmihâl öğretimi ile yetinildiği, okutulan ilmihâllerin de öteki-beriki tarafından kaleme alınan ve resmi tasdiki bulunmayan eserler oldukları belirtilmektedir.⁵³¹ Belgede dile getirilen esas önemli husus, kitaplarla birlikte din dersinin içeriğinin de ilmihâl bilgilerinden ibaret olmaması gerektiği konusudur; ancak mevcut kitaplara bakıldığında dile getirilen bu problemin giderilmesi konusunda çok fazla bir ilerlemenin kaydedilemediği, ders kitaplarının eskiden olduğu biçimde ilmihâl tarzında hazırlandığı veya ders kitabı olarak hazırlanmamış eserlerin okutulmaya devam ettiği görülmektedir.⁵³²

Rüştiye verilen ahlâk dersi için bazı kitaplar kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Rehber-i Ahlâk ve Bergüzâr-ı Ahlâk adlı eserler bulunmaktadır. Bunlardan Bergüzâr-ı ahlâk adlı eserde de benzer bir yaklaşımla, ahlâkın teorik temeli hakkında bilgi verildikten sonra pratik yönü üzerinde durulmaktadır. Eserin diğerlerinden farklı olan yönü, son tarafında ahlâk ve itikâda ilişkin birtakım soruların sorulup cevaplarının verilmesidir.⁵³³ Aynı yöntem Rehber-i Ahlâk adlı eserde daha yoğun olarak kullanılmakta, ahlâka dair konular, talebenin sorularına muâllimin verdiği cevaplarla işlenmektedir. Mesela, talebenin “nezâfet nedir?” sorusuna, muâllim tarafından “gerek esvâb ve eşyamızı gerek bilcümle azamızı temiz tutmaktır” biçiminde cevap verilmektedir.⁵³⁴ Böyle bir tarzın, talebenin ilgisini çekmesi açısından yararlı olacağı ileri sürülebilir.

Kız rüştiyelerinin 4. ve 5. senelerinde okutulmak üzere hazırlanan iki ders kitabında da ahlâkın pratik yönü üzerinde durulmuş ve bu hususta dînî bilgiler esas alınmıştır. Genel konuların yanında, kızların ileride birer

⁵³¹ BOA.Y.EE.No: 5/127, 8 Ramazan 1317 (10 Ocak 1900).

⁵³² 1885 tarihinde iptidailerdeki ders kitaplarının tetkik ve ıslahı için Maarif Nezaretine bünyesinde bir komisyon kurulmuştur. Ancak komisyonun din dersi kitapları konusunda ne gibi çalışmalar yaptığı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Cevad, a.g.e., s.245.

⁵³³ Ahmet Rıfat, *Bergüzâr-ı Ahlâk* (Mekâtib-i İdâdiye-i Mülkiye'nin 4.Senesinde Tedrise Maârif-i Umûmiye Nezâretince Tensib Kılınmıştır), Matbaa-i Âmire, Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1315, s.51,66.

⁵³⁴ Ali İrfan, *Rehber-i Ahlâk*, (Umûm Mekâtib-i Rüştiye ve İdâdiyenin 2. Senelerinde Tedris Olunmak Üzere Maârif-i Umûmiye Tarafından Kabul Olunmuştur), A.Sadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1317, s.14-15.

ev hanımı olacakları da hatırlatılarak, kazanmaları gereken ahlâkî davranışlar belirtilmektedir.⁵³⁵ Ayrıca anlatılan her konunun sonunda örnek bir olay veya menkûbeye, kimi konuların sonunda da ödevlere yer verilmektedir.⁵³⁶

Rüştiyeler için din derslerinde okutulmak için hazırlanan eserin adı Birinci İlmihâl'dir.⁵³⁷ Eser, iptidâîlerin üstündeki bir öğretim aşamasında okutulmak amacıyla hazırlanmasına rağmen, içerik olarak iptidâîler için hazırlanan kitaplardan farklı bir yönü bulunmamaktadır.

1898 tarihine ait bir belgede askerî mekteplerin programında yer verilen din derslerinde, sivil mekteplerde de okutulan ders kitaplarının okutulacağı, diğer yüksek dereceli mekteplerin ilk iki sınıfında ise Mevâidü'l En'âm fi Berâhin-i Akâidi'l İslâm adlı eserin okutulacağı belirtilmektedir.⁵³⁸ Allah'ın varlığı, sıfatları ve peygamberlik konularına özellikle ağırlık verilen bu eserde, bahsedilen konularla ilgili olarak dînî delillerin yanı sıra aklî delillere de yer verilmektedir. Kitabın baş tarafında verilen bilgiden, askerî ve sivil idâdîlerde ders kitabı olarak okutulduğu belirtilmektedir.⁵³⁹

II.Abdülhamid döneminde iptidâîler ve rüştiyeler için hazırlanan eserlerin şekil ve içerik yönlerinden birbirinden çok farklı olmadıkları görülmektedir. Esas itibarıyla geleneksel ilmihâllerin özelliklerini taşıyan bu

⁵³⁵ A.Rıza, *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk*, 1.Kısım, (İnâs Mektebinin 4.Senesinde Tedris Edilmek Üzere Maârif Nezâret-i Celîlesi Cânib-i Âlîsınca İntihab ve Kabul buyrulmuştur), Karabet Matbaası, İstanbul 1316, s.31, 39. Eserde kızların mutlaka ev hanımı olmaları gerektiği biçiminde bir telkin bulunmamakta; ancak netice itibarıyla ev işlerinden öncelikle hanımlar sorumlu olacakları için bu konuda hazırlıklı olmaları, bu amaçla da ev idaresi yanında, el işleri gibi becerileri kazanmaları gerektiği, ayrıca savurganlıktan kaçınmaları gerektiği özellikle vurgulanmaktadır. Benzer konulara II.Meşrutiyet yıllarında Ali Seydi tarafından hazırlanan *Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye* adlı eserde de yer verilmektedir. Bk. Yurdağül Mehmedoğlu, *1838-1920 Yılları arasında Örgün Eğitim'de Kullanılan Dini ve Ahlaki Bilgi İçeren Üç Ders Kitabına Eleştirel Bir yaklaşım*, İslami Araştırmalar XIV, Sayı: 3-4, Ankara 2001, s.531. Bu tarz yaklaşım, İslamcılarının kadın eğitimi hakkındaki görüşleri ile paralellik taşımaktadır.

⁵³⁶ A.Rıza, *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlak*, 2.Kısım (İnas Mektebinin 5.Senesinde Tedris Edilmek Üzere Maarif Nezaret-i Celîlesi Canib-i Alisince İntihab ve Kabul Buyrulmuştur), Karabet Matbaası, İstanbul 1316, s.7,9,11,14,16,20-21vd.

⁵³⁷ *Musahhah Zükûr Rüştiye Mekâtibine Mahsus Birinci İlmihal/Zükûr Rüştiye Mekteplerinin 2.Senesinde Tedris Olunmak Üzere Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celîlesi Tarafından Tertib Olunmuştur*, Dersaadet (Tarihsiz).

⁵³⁸ BOA.Y.MTV.No: 175/215, 13 Zilkade 1315/24 Mart 1314 (5 Nisan 1898).

⁵³⁹ İsmail Hakkı (Manastırlı), *Mevâidü'l En'am fi Berâhin-i Akâid'il İslam*, Dersaadet 1314. Müellifin *Telhîsü'l Kelâm fi Berâhin-i Akâidi'l İslâm* adlı başka bir eseri de bulunmaktadır. Bk. Yurdağül Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)*, MÜİF Vakfı Yay., İstanbul 2001, s.56.

kitaplarda, imân ve ibadetlerle ilgili bilgilere çok yoğun biçimde yer verilmekte, buna karşılık henüz ilk ve ortaokul seviyesinde bulunan çocukların ilgilerini çekecek, zihinlerinde oluşabilecek muhtemel sorulara cevap olabilecek açıklama ve örneklerle ise hiç yer verilmediği görülmektedir. Bu şekilde yapılacak bir din eğitiminin, öğrencilerin, mensubu oldukları dini hem gerçek anlamda tanımalarına hem de dinden psikolojik ve sosyal alanda etkili biçimde yararlanabilmelerine yeterli katkısının olamayacağı düşünülmektedir.⁵⁴⁰ Halbuki din eğitimindeki temel amaç, sadece din ile ilgili birtakım bilgilerin öğrenciye kazandırılması değil, aynı zamanda öğrencinin hayatında karşılaşılabileceği problemleri çözmesinde yardımcı olabilecek yolların gösterilmesi olarak kabul edilmelidir.⁵⁴¹

Bu dönemde hazırlanan ders kitapları, şekil ve görünüş itibariyle de öğrencilerin gelişim seviyesine uygun görünmemektedir. Mesela, ibadetlerin farzları, vacipleri ve sünnetleri gibi bilgilerin maddeler halinde verilmesi veya bazı sayfalara resimlerin konulması çocukların ilgisinin çekilmesine yardımcı olabilirdi.⁵⁴² Kız öğrenciler için ayrı ders kitaplarının hazırlanmış olması da dikkat çekmektedir.⁵⁴³ Her ne kadar bu kitaplarda ibadetler hususunda kadınlar için söz konusu olan bilgilere ayrıca yer verilmiş ise de böyle bir ayırımı gidilmesinin çok gerekli olmadığı düşünülmektedir.

Aynı zamanda din derslerinin müfredatını oluşturan kitaplarda, iman ve ibadetlerle ilgili bilgilerin adeta yığın halinde verilmesi ve sıkça tekrar edilmesi, hem dersin amacı hem de öğretim tekniği açısından doğru bir yaklaşım olarak görünmemektedir. Bilgilerin her sınıfta aşama aşama,

⁵⁴⁰ İlmihallerin, insanların dine bakışı ve anlayışı üzerinde oluşturduğu nitelik hususunda güncel ve eleştirel bir yaklaşım için, Bk.M.Hayri Kırbaçoğlu, *İlmihal Dindarlığının İmkânı Üzerine*, İslâmiyât V, Sayı: 4, Ankara 2002, s.109-124.

⁵⁴¹ Mualla Selçuk, *Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri, Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, MEB Yay., İstanbul 2000, s.19.

⁵⁴² Din dersi ile ilgili kitapların resimlenmesi konusundaki ilk örneklerin II.Meşrutiyet döneminde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi*, s.56.

⁵⁴³ Kız öğrenciler için din ve ahlak öğretiminde ayrı ders kitaplarının hazırlanmasına Tanzimat yıllarında rastlanmamaktadır. Zengin, *Tanzimat Dönemi...*, s.82-102. Bu tarz uygulamanın II.Abdülhamit döneminde başladığı ve sonraki dönemde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Mehmedoğlu, *1838-1920 Tarihleri Arasında Örgün Eğitim'de Kullanılan Dini ve Ahlaki Bilgi İçeren Üç Ders Kitabına Eleştirel Bir Yaklaşım*,s.531.

sadece tanımlamalardan ibaret olarak değil, aynı zamanda öğrencinin gelişim seviyesine uygun açıklamalarla ve çocuğun ilgisini çeken, konuyla ilgili okuma parçaları ile birlikte verilmesinin daha yararlı olacağı açıktır. Böyle bir yaklaşım, öğretim ilkelerine de uygun olacaktır.⁵⁴⁴ Bu dönemlerde mekteplerde yer verilen din derslerinde öncelikli amaç, çocuklardaki din duygusunun geliştirilmesi, zihninde oluşan sorulara cevapların verilmesi değil, birtakım bilgilerin ezberlenmeye uygun ifadelerle öğrenci zihnine aktarılması olarak görülmekte ve çocuğun duygusal yönüne hitabetme amacı güdülmemektedir. Din eğitiminin bir parçası olan ahlâk eğitimi için hazırlanan kitapların bu açıdan daha uygun olduğu, öğrencinin aklı ile birlikte aynı zamanda duygusal yönüne de hitabettiği görülmektedir. Bütün bunlara rağmen, mektepler için müstakil din dersi kitaplarının hazırlanması konusunda Tanzimat dönemine göre bu yıllarda daha ciddi çalışmaların yapıldığı da bir gerçektir.

E) Rüştîye Mekteplerinde Kullanılan Öğretim Metodları

Öğretimde beklenen hedefe daha çabuk, etkili ve kalıcı şekilde ulaşmak üzere takip edilen yol, usûl anlamına gelen metod, eğitim-öğretim sürecinde üzerinde en fazla durulması gereken esaslardan birisini teşkil etmektedir. Özellikle, hedefi sadece dînî bilgiyi aktarmakla kalmayan aynı zamanda bu bilgiyi insanların düşünce ve duygularına işleyerek onu dinin istediği biçime koymak olan din dersi için, kabiliyetleri ve mevcut ruh halini de dikkate alarak hitabetmek önemli bir konudur.⁵⁴⁵ Böyle olunca, aktarılacak bilginin türü ve mahiyeti ile muhatap alınacak insanın içinde bulunduğu gelişim dönemi psikolojik durumu ve yaşadığı ortamın şartlarının da dikkate alınarak yaklaşım tarzının belirlenmesi takip edilecek en isabetli yol olacaktır.⁵⁴⁶ Aksi takdirde yapılan öğretim beklenen ölçüde

⁵⁴⁴ Sözü edilen bu yaklaşımın öğrenciye yönelik, bilinenden bilinmeyene, somuttan soyuta gibi öğretim ilkelerinin gerçekleştirilmesi açısından da doğru olacağı düşünülmektedir. Mehmet Taşdemir, *Eğitimde Planlama ve Değerlendirme*, Ocak Yay., Ankara 2000, s.94-99.

⁵⁴⁵ Bilgin, *Eğitim Bilimi...*, s.11.

⁵⁴⁶ Bilgin/Selçuk, a.g.e., s.107-144.

verimli olamayacağı gibi, kimi zaman beklenmedik sonuçların doğması da muhtemel olabilecektir.

Genel olarak bakıldığında Tanzimat döneminde mekteplerindeki din eğitimi ve öğretiminde özellikle eskiden beri kullanılan bazı metodlara yer verilmiş ancak bu metodların daha verimli hale getirilmesi veya yenilerinin ortaya konulması için ciddi bir çaba harcanmamıştır.

Tanzimat döneminde metod konusunda ortaya konulan fikirlerden dikkat çekici olanı mekteplerdeki öğretimde ciddi ve doğru bir metod anlayışının olmamasıdır. Gerek 1839 tarihinde Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından mekteplerin ıslahı ve kuruluş esasları konusunda kaleme alınan lâyhada⁵⁴⁷, gerekse 1869 tarihinde hazırlanan Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi'nin mazbatasında⁵⁴⁸ mekteplerdeki öğretimde talebeyi öğrenmeye sevkedecek, davranışlarını istenilen noktaya ulaştıracak ve verimi artıracak terbiye usûllerinin uygulanamadığından şikayet edilerek zamanın boşa harcandığı ifade edilmektedir. Eğitimin genel problemi olarak tesbit edilen bu hususun aynı zamanda din dersleri için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü, öncelikle din dersleri genel öğretimin bir parçasını oluşturmaktadır. Öte yandan yapılan tenkitlerin, programında özellikle din derslerine yer verilen sıbyân mektepleri ile ilgili olması, bu mekteplerdeki eğitimde dolayısıyla din eğitiminde methodsuzluk yüzünden bir takım problemlerin olduğunu ortaya koymaktadır. Tespit edilen bu aksaklığın giderilmesi için zaman zaman çalışmaların yapıldığı veya yapılan düzenlemelerde metod konusuna özel bir önemin verildiği görülmektedir.

Tanzimat yıllarında rüştiye mekteplerindeki din derslerinde hangi metodların uygulandığına dair açık bir bilgi bulunmamakla birlikte, sıbyan mekteplerinde geçerli metodlara buralarda da yer verildiği tahmin edilmektedir. Nitekim, o yıllarda askerî rüştiyeye devam eden bir yazarın öğrencilik yıllarına dair yazdığı hatıralarında, din derslerinde okutulan kitabı ezberlediğinden bahsetmesi⁵⁴⁹ bunu güçlendirmektedir. Yine 1876

⁵⁴⁷ Takvîm-i Vakâyi, No: 176, 21 Za 1254/ 5 Şubat 1839.

⁵⁴⁸ Takvîm-i Vakâyi, No: 1130, 17 Ca 1286 /25 Ağustos 1869; Cevad, a.g.e., s.103.

⁵⁴⁹ Siraceddin, a.g.e., s.167.

tarihli bir belgede rüştiyelerdeki talebelerin mektepte oldukları öğle ve ikinci vakitlerinde namazlarını mektep içinde veya yakın camilerde topluca kılmaları ve Perşembe günleri Kur'an okumaları gerektiği belirtilerek muallimlerden bu hususa dikkat etmeleri istenmektedir.⁵⁵⁰ Belge, rüştiyelerde namaz ve Kur'an okuma şeklinde talebenin ibadete uygulamalı olarak yönlendirildiğini ortaya koymaktadır.

Rüştiye mekteplerinin din derslerinde uygulanan metodlar, daha önceki dönemlerde de geçerli olan metodlarla aynı niteliktedir. Bunlar arasında ezberin önemli bir yerinin olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Her ne kadar inanç ve ibadetlere dair birtakım bilgilerin veya sure ve duaların öğretiminde ezberin yeri ve önemi açık ise de, din eğitiminin amacının sadece bilgi kazandırmak değil aynı zamanda benimseterek yaşatmak olduğu dikkate alındığında sadece veya özellikle bu metodun yetersiz kalacağı, ayrıca bıktırıcı ve uzaklaştırıcı olacağı da açık bir gerçektir.⁵⁵¹ Öğretmenin, çocukların zeka seviyeleri, bilgi dereceleri ve psikolojik gelişimlerini dikkate alarak açıklamalar yapması, örnekler vermesi ve soru sorulmasına imkan tanıyarak bunlara tatminkâr cevaplar vermesi de gerekecektir. Özellikle bu nokta rüştiyeler için çok büyük bir önem arz etmektedir. Zira önceki bölümlerde de belirtildiği gibi bu dönemde rüştiyelerden sonraki eğitim aşamalarında birkaç mektep dışında din derslerine yer verilmemektedir. Bu durum sıbyân mekteplerinde ve özellikle rüştiyelerdeki din derslerinin çok daha kalıcı ve etkili biçimde işlenmesi zorunluluğunu doğurmaktadır.

Talebelere derslerle ilgili açıklamaların yapılması, Kur'an öğretiminde hocanın bizzat talebe ile yakından ilgilenmesi ve ibadetlerin öğretiminde uygulamalara yer verilmesi, üzerinde durulan esaslar arasındadır. Ancak buna rağmen özellikle sıbyan ve rüştiye mekteplerinde soru-cevap ve tartışma gibi metodlardan hiç söz edilmemesi din dersinin bu yıllarda özellikle ezber, kısmen de anlatım ve uygulama metodları ile işlendiğini ortaya koymaktadır ki bunun da ideal anlamda din eğitimi bakımından yetersiz kalacağı açıktır. Ezber metoduna verilen bu ağırlık o dönemde

⁵⁵⁰ Cevdet Maarif, No: 5445, 29 Za 1293/ 16 Aralık 1876.

⁵⁵¹ Siraceddin, a.g.e., s.162.

sadece din dersleri için değil, öğretimin neredeyse bütün alanları için önemli oranda geçerlidir.⁵⁵² Bu durumda, öğretimdeki bu yaygın anlayış ve uygulamayı geleneksel anlayışın devamı olarak görmek gerekir. Nitekim Tanzimat dönemi boyunca yapılan çalışmalar içinde sözü edilen metodların aslında geleneksel metodlar oldukları, bunların verimli bir şekilde uygulanmasının ise gündeme gelmediği, zaman zaman sözü edilse bile uygulanmadığı görülmektedir.

Sonuç olarak Tanzimat ve daha sonraki dönemlerde rüştiye mekteplerindeki din derslerinde uygulanacak metodlar hakkında yeterli çalışmanın yapılmadığı, bu konuda tespit edilen esasların ise yeterince uygulanmadığı dolayısıyla eskisinden farklı önemli bir gelişmenin olmadığı görülmektedir. Böyle bir durumun tabii sonucunun ise beklenen veya olması gereken ölçüde başarının elde edilememesi olmuştur. Nitekim daha sonraki yıllarda rüştiye mekteplerindeki din derslerinin başarısızlığı hakkında yapılan tenkitler içinde uygulanan metodlara verilen yer bu durumu ortaya koymaktadır. Tenkitler içinde derslerde ağırlığın daha çok bilgi aktarmaya verilerek, talebenin kuru bilgilerle donatılmaya çalışıldığı, ibadetlerin yerine getirilmesi konusunda kimi zaman baskı yapıldığı, birçok talebenin ibadetleri mecburiyet karşısında inanmadan yaptıkları, halbuki asıl yapılması gerekenin öncelikle talebeye sarsılmaz bir iman kazandırılması gerektiği fikirleri dikkat çekmektedir. Böyle bir yaklaşımın ise talebelerin dinden soğumasına, inanç ve saygılarının kaybolmasına neden olduğu belirtilmektedir.⁵⁵³

Rüştiye mekteplerinin içinde bulunduğu süreçte toplumun önemli bir dönüm noktası içinde bulunduğu, Batı kaynaklı çeşitli fikir akımlarının geliştiği, her alanda mevcut geleneğin sorgulandığı, kısaca zihni hareketlenmenin gittikçe yoğunlaştığı bir ortamda, rüştiye mekteplerinde din eğitiminin yeni gelişmeler dikkate alınmadan, yeni bir yaklaşım tarzıyla icra edilmesi, neticeleri son yıllara kadar uzanan problemlere neden olmuştur. Bu noktada insanlarda yeni bir ruh halinin doğması ve dinin

⁵⁵² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihinde Öğretimde Ezbercilik ve Kaynakları*, XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1994, s.2257-2275; Siraceddin, a.g.e., s.162.

⁵⁵³ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.171.

istediği insanı yetiştirmeyi hedefleyen din eğitiminin başarısı için insanın aklının yanı sıra başka kabiliyetlerine de hitap etmek isabetli olmaktadır.⁵⁵⁴

F) Din Dersi Öğretmenlerinin Yetiştirilmesi Meselesi:

Başarılı bir öğretim için, her öğretim alanı için özel olarak yetiştirilmiş ve pedagojik altyapısı oluşturulmuş öğretmenlerin yetiştirilmesi önemli bir esastır. Eğitim tarihimize bakıldığında, çeşitli dönemlerde öğretimde ihtisaslaşmaya gidildiği görölmekte ise de bu sınırlı ölçüler içinde kalmıştır. Belirli öğretim alanları için ayrı öğretmen yetiştirilmesine ise Tanzimat dönemi de dahil rastlanmamaktadır.

Rüştiye mekteplerindeki din derslerinin tedrisi meselesine bakıldığında, bu mekteplerde genellikle bir veya iki muallimin görev yaptığı⁵⁵⁵ dikkate alındığında din derslerinin de atanın muallim veya muallimler tarafından okutulmaktadır. Çok sayıda yeni rüştiyeler açılmasına rağmen buralarda görevlendirilecek din dersleri için müstakil muallimlerin tayinini beklemek devrin şartları içinde mümkün olamayacak bir durumdur. Çünkü her ders için değil, bütün bir mektebe sadece bir veya iki muallim yetiştirmekte güçlük çekilmektedir.⁵⁵⁶

Din derslerinin bulunduğu rüştiyelere atanın müderrislerin özellikle din derslerini okutmak üzere görevlendirildiklerine dair bir delil bulunmamaktadır. Bu durumda varılacak sonuç, kaynağı ne olursa olsun atanın öğretmenlerin aynı zamanda din derslerini de okuttuklarıdır. Zaten mekteplerde bu dersleri verebilmek için, özel bir eğitimi gerektirecek nitelik görünmemektedir. Din konusunda az çok bilgisi olan neredeyse herkesin bu şartlarda din derslerini okutabileceği söylenebilir.

Tanzimatın ilk yıllarından itibaren uygulamaya konulan ve dönem içinde devam eden muallim mektepleri açma çabaları içinde din dersi muallimleri yetiştirmek için ayrı bir çalışma görünmemektedir. 1848

⁵⁵⁴ Bilgin, *Din Eğitimi...*, s.11.

⁵⁵⁵ İ.DH.No: 8034, 11 ř. 1263/ 25 Temmuz 1847; Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad.21, s.8-9.

⁵⁵⁶ İ.DH.No: 8034, 11 ř. 1263/25 Temmuz 1847.

tarihinde rüştiye muallimleri yetiştirmek için açılan mektebin programında din derslerine yer verilmemektedir. Mektebe, medrese talebelerinin alınması, din konusundaki bilgilerin oralarda kazanılmış olabileceği düşüncesinden dolayı din derslerine yer verilmediği ileri sürülebilir. Ancak bu düşüncenin tutarlı olmadığı, medrese programının öğretim süresinin neredeyse ilk yarısına kadar öğrencilere dînî konularda düzenli bilgi vermeye yönelik olmadığından anlaşılmaktadır. Bu durum, din derslerini din konusunda az çok bilgisi olanların okutmasının yeterli görüldüğüne dair düşünceyi desteklemektedir.

Rüştiye, idâdî ve sultânîlere öğretmen yetiştirmek üzere Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi ile açılışı kararlaştırılan Dârulmuallimîn'in erkek öğrencilere mahsus kısmındaki ders programında da din derslerine yer verilmemektedir. Ancak bu mekteplerden din dersi okumadan mezun olan ve mekteplerde görev alan muallimler, mevcut muallim sıkıntısı yüzünden diğer derslerin yanı sıra özellikle rüştiyelerde din derslerini de okutmak zorunda kalacakları da bir gerçektir. Böyle bir durum din derslerinden beklenen verimin elde edilmesi meselesinde ortaya çıkabilecek önemli bir meseledir. İşin diğer bir yönü, din bilgisinden mahrum olarak yetişecek muallimin dine karşı veya kayıtsız fikir akımlarının yayılmaya başladığı o dönem şartlarında din karşısında alacağı tavır meselesidir. Bu şartlarda muallimin dine karşı umursamaz ve habersiz hatta muhalif olmasının çok da yadırganacak bir durum olmaması gerekmektedir.

Meseleye genel olarak bakıldığında görülmektedir ki Tanzimat döneminde mekteplerdeki din derslerinin tedrisi, bu maksatla yetiştirilmiş öğretmenler tarafından yapılmamaktadır.

Rüştiyelerde bir çok sınıf ve öğretim alanı olduğu halde büyük ölçüde birkaç öğretmenin tayin edilmesi, bunların diğer derslerle birlikte din derslerini de okuttuğunu göstermektedir. Ancak rüştiye öğretmenlerinin resmî ve ideal kaynakları Dârulmuallimîn'in ders programlarına bakıldığında bu derslere ya hiç veya çok az yer verilmesi, buradan yetişen öğretmenlerin ileride görevlendirilecekleri rüştiyelerde din derslerini hangi şartlarda ne kalitede öğretebileceklerini ve öğrenciye ne derecede faydalı olabileceklerini açıkça göstermektedir.

Öğretmen sıkıntısı dolayısıyla başvurulan öğretmen tayinleri ile din derslerinin öğretimindeki kalitenin ne olduğu konusunda açık bir belge bulunmamaktadır. Ancak din eğitimi konusundaki genel anlayış zihniyet ve şartlar göz önüne alındığında bu uygulamanın da meseleyi çözemeyeceği anlaşılmaktadır. Nitekim sonraki yıllarda din dersi öğretmenlerinin devrin bilim ve fikir hareketlerinden habersiz, dinin ruh ve gayesinden uzak kişiler olduklarına ve bunların çeşitli problemlerin doğmasına neden olduklarına dair tenkitler bulunmaktadır.⁵⁵⁷ Ayrıca, din konusunda farklı fikirlere sahip öğretmenlerin ortaya attıkları fikirlerin öğrenci zihninde buhranlar doğurdukları görülmektedir. Yapılan bu tenkitlerdeki hususlar Tanzimat dönemi için verilen bilgilerle karşılaştırıldığında bunlardan birçoğunun bu dönem için de geçerli olduğu görülecektir. Diğer taraftan Tanzimat döneminde bu konudaki ihmal ve yanlışlıkların sonraki yıllarda ortaya çıkan problemlerin kaynağı ve başlangıcı olmuş, aynı problemler sonraki yıllarda da yaşanmıştır. Öncelikle Tanzimat ve sonraki dönemlerde rüştiye mekteplerinde din derslerini okutacak öğretmenlerin dersin önemine binaen ayrıca yetiştirilmeleri veya hiç olmazsa programda bu derslere yeterince yer verilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Sonuç olarak rüştiye mekteplerine din dersi öğretmeni yetiştirmek için gerekli kurumlar, ders programları, din dersi öğretmenlerinin istihdamı konularında düzenlemeler gibi gerekli çalışmaların mevcut olmadığı, bu dersin branş eğitimi söz konusu olmayan bir ortamda yetişen öğretmenler, medreseliler veya bu konuda yeterli bilgisi olduğu kabul edilenler tarafından okutulduğu ve bundan da beklenen verimin elde edilemediği görülmektedir. Böyle bir tutumun sebebinin öncelikle devrin eğitim alanındaki mevcut sıkıntılarının olduğu ileri sürülebilirse de, aslında gerçek sebebin bu dönemde bu konuda takip edilecek bir usûlün belirlenememesi olduğu düşünülmektedir.

⁵⁵⁷ ERGİN, a.g.e., s.1348; Muallim Cevdet, Mektep ve Medrese, Haz.: Erüz Erdoğan, Çınar Yay., İstanbul 1978, s.110; AKYÜZ, *Türk eğitim Tarihi*, s.163.

SONUÇ

Rüştiye mekteplerinin kuruluşu Tanzimat Dönemi'ne rastlamaktadır. Tanzimat Dönemi'nin ise, Tanzimat Fermanı'nın okunmasıyla başladığı kabul edilmektedir. Tanzimat Fermanı'nın, siyasi bir belge olduğu düşünülürse, yapılacak yenilikler arasında, eğitime hiç yer verilmediği görülmektedir. Ancak Tanzimat Fermanı'nda eğitimle ilgili herhangi bir maddenin bulunmaması, Tanzimatçıların bu konuya değer vermemiş oldukları anlamına gelmemektedir. Çünkü, eğitim alanında reform yapmanın bir zorunluluk olduğu, 18.yy'da anlaşılmış ve Tanzimat Dönemi'ne kadar bazı yeni okul modellerinin kurularak, eğitim ve öğretim yapması uygun görülmüştür.

Fakat, Tanzimat genel hatlarıyla, batı medeniyetine doğru atılmış bir adım, Avrupa yaşam tarzını ülkeye kazandırma konusunda yapılan önemli bir girişimdir. Bununla beraber, Tanzimat girişiminin, Batı'nın düşünce tarzını, bilim ve tekniğini ülkeye sokamadığı, yani Osmanlı Devleti için gerçek bir reform eylemi olmadığı da söylenebilmektedir.

Tanzimatçıların amaçladığı reformların gerçekleşmemesinin en önemli sebeplerinden birisi olarak, geleneksel değerlere ters düşen yenilik girişimlerinin, cahil halk tarafından sürekli olarak tepki ile karşılanması ve halkın çıkar grupları tarafından yönlendirilmeye müsait olması gösterilebilir. Bir başka önemli neden, bu hareketin başında bulunan devlet adamlarının çoğunluğunun gerçek Avrupa kültürü almış insanlar olmamasıdır. Bu hareketin önde gelenlerinin çoğu, bu hareketi, daha çok "kerhen" desteklenmesi gereken, devletin devamının zorunlu reçetesi olarak görmüşlerdir.

Medreselerin, düştüğü skolastik anlayıştan bir türlü çıkamaması ve yeniliklere direnmesi de, gelişme girişimlerini olumsuz etkilemiştir.

Ayrıca, yeniden yapılanma misyonunu yüklenen yöneticilerin "değişim ajanı" rollerinin gerektiği gibi yerine getirememiş olmaları da gelişme çabalarını olumsuz yönde etkileyen faktörler arasında sayılabilir. Değişimi gerçekleştirmek için öncelikle toplumun bu değişime inandırılması ve değişimi ister hale getirilmesi yönetsel bir sorumluluk

olarak değerlendirilebilir. Değişim ne yönde olursa olsun, toplumun ne kadar yararına olursa olsun, değişime direnenler olacağı, özellikle değişimden zarar görebilecek çıkar gruplarının, toplumu değişime direnme için motive etmeleri beklenilebileceği düşünülürse, yönetimin özellikle değişimin yararları konusunda geniş kitleleri ikna etmesi ve isteklendirmesi gerekecektir. Bu yöntem uygulanmaz da, zorlayıcı veya toplumdaki kopuk bir değişim gerçekleştirilmek istenirse, tabanın yabancılaşması kaçınılmaz olur. Tanzimat'tan 150 yıl sonra bile bu yabancılaşmanın etkilerinin silinmediği görülmektedir.

Bütün bu nedenlerden dolayı, Tanzimat Dönemi yöneticileri, eğitim kurumlarında, köklü değişiklikler yapamamışlar, eski kurumlara dokunamamışlardır. Plansız ve endişeli, çelişkilerle dolu bazı yüzeysel yenilikler gerçekleştirebilmişlerdir. Dolayısıyla bu dönemde kurulan örgün eğitim kurumlarından biri olan rüştiye mekteplerinden beklenen verim alınamamış, bu olumsuzluklar rüştiye mektepleri yıkılıncaya kadar devam etmiştir.

Sonuç olarak, Tanzimat dönemi eğitimi ve rüştiye mektepleri Türk Eğitim Tarihi'nde önemli bir aşamadır. Bugün bile ilk ve orta öğretim kurumlarının tarihi incelense Tanzimat dönemi ya da rüştiye mekteplerinin izlerini bulmak olasıdır. İlköğretimin zorunlu kılınması ve yaygınlaştırılması, yüzlerce yıllık eğitim yöntemlerinin değiştirilmesi, okullaşma sürecinin başlatılması, laik eğitimin gündeme gelmesi, kızlara ortaokul, öğretmen okulu kapılarının açılması, yeni ders araç-gereçleri ve yeni öğretim tekniklerinin eğitimle buluşması, eğitim sisteminin, yasal düzenlemeler yoluyla kurallara bağlanması, öğretmen yetiştirme işinin ciddiye alınması ve öğretmen yetiştirecek kurumların açılması, her kesimden vatandaşın eğitimle ilgilenmesi, öğretmen, okul, defter, kalem vb. kavramların güncellik kazanması... tüm bunlar, birlikte değerlendirildiğinde, bu günkü Türk Eğitim Sistemi'nin temellerinin atılmasında, Tanzimat Dönemi'nden Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen dönemin ve Tanzimat dönemi'nde kurulan rüştiye mekteplerinin büyük etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Rüştiye mekteplerinde din eğitimi konusuna gelince:

Osmanlı devleti içinde din daha önceleri, eğitim anlayışının temelinde ve onu yönlendiren temel özellik kimliği taşıırken Tanzimat dönemi, din derslerinin diğer derslerin yanında ayrı bir ders haline geldiği dönem olmuştur. Buna göre Tanzimat yıllarında eğitim alanında yapılan çalışmalar sonucunda dînî eğitimden din eğitimine geçilmiş olmaktadır. Böyle bir değişimin sonucunda din derslerinden beklenen amaç, genel özellikleri itibarı ile daha çok sıbyan mektepleri ve rüştiye mekteplerindeki çocuklara Kur'an okunması, bazı sûrelerin ezberletilmesi ve kısa ilmihâl bilgilerinin verilmesi olmuştur. Bu amaçlara ulaşma konusunda faydalanılan belli-başlı metotlar ise aynı zamanda geleneksel metotlar olarak da gösterilebilecek ezber ve muallimin dersi sözlü anlatımına bağlı takrir metotları olmuştur.

Rüştiye mekteplerinde verilen derslerde okutulan kitaplar ise gerek muhteva gerekse talebelerin zihnî ve psikolojik gelişimlerine uygunluk bakımlarından yetersizdir. Öğretimde kullanılan başlıca araç ise kitaplar olmuş, bunun dışında o dönemde kullanılabilecek yazı levhası veya kara tahta gibi araçlara çok az yer verilmiştir.

Rüştiye mekteplerinde din derslerini amaçlarına uygun şekilde okutmak üzere hem pedagojik formasyon hem de alan bilgisi yönlerinden özel eğitilmiş muallimlerin yetiştirilmesinin ve istihdamının ise gündeme dahi gelmediği görülmektedir. Bu yüzden din dersleri, çoğunlukla din konusunda az-çok bilgisi olanlar tarafından okutulmuş, bu da beklenen verimin elde edilememesinde önemli bir etken olmuştur. Muallim mekteplerindeki ders programlarında din derslerine yer verilmemesi sonucu, bu kurumlardan yetişen ve aynı zamanda din derslerini de okutan muallimler, din ile ilgili alan bilgisinden mahrum olarak yetiştirilmiştir. Muallim mekteplerinde genel öğretim yöntemleri ile ilgili olarak birtakım derslere yer verildiği bilinmekte ise de din derslerindeki başarı için önemi olan özel öğretim yöntemleri ile ilgili herhangi bir ders bulunmamaktadır. Bu itibarla rüştiye mekteplerinde din derslerini okutan muallimlerin ciddi bir alan bilgisi yanında pedagojik formasyon açısından da yetersiz kaldıkları görülmektedir.

Rüştiye mekteplerinde din derslerine yer verilmesini bir medrese etkisi veya medreselilerin mekteplere müdahale etmelerinin ve kendi güdümlerine alma gayretlerinin sonucu olarak değerlendirmek tutarlı ve gerçekçi görünmemektedir. Öncelikle, din o yıllarda toplum üzerinde önemli bir saygınlık ve güce sahiptir. Yeniliklerin tutunması ve halk nazarında kabul görmesinde böyle bir güçten istifade edilmesinin düşünülmüş olması akla daha yakın ve güçlü bir ihtimal olarak görünmektedir. Diğer taraftan, bu gücün hakim olduğu bir toplumda yetişen devlet adamlarının ve idarecilerinin de, en azından çok büyük çoğunluğunun, dine karşı olmalarını beklemek zordur. Nitekim bu dönemde eğitimle ilgili düşüncelerin dile getirildiği belge ve kaynaklarda din eğitiminin gerekliliğine olan inanç samimi olarak ifade edilmektedir. Öyle görünüyor ki din dersleri gerçekten medreselilerin mektepler üzerinde nüfuz sağlama gayreti olsaydı bu derslere asgarî seviyede değil çok daha geniş olarak yer verilmesi gerekirdi.

Tanzimat yıllarında rüştiye mekteplerinde olması gereken ölçülerde ve ihtiyaçlara cevap verebilecek özellikte bir din eğitimi ve öğretiminden söz edebilmek mümkün görünmemektedir. Bu dönemdeki din eğitiminin en önemli problemi gerçekçi ve tutarlı bir din eğitimi anlayışının olmamasıdır. Buna bağlı olarak ders programlarında din derslerine ayrılan yer, derslerde takip edilen kitaplar, öğretim usulleri ve gerekli alan ve pedagojik formasyona sahip muallimlerin asgarî seviyede bulunması problemleri gündeme gelmiştir. Etkileri ağır biçimde hemen sonraki dönemlerde ortaya çıkan bu problemlerin giderilmesi için planlı ve ciddi bir çalışmaya rastlanamamaktadır.

Hem temelleri Tanzimat'ta atılan modern eğitimin sisteminin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasında, hem de din eğitimi konusunda, II.Abdülhamid döneminde önceki döneme göre önemli gelişmelerin kaydedildiği bir gerçektir. Bu dönemde genel öğretimin amaçları içerisinde, yeni yetişen nesillerin çağın gerektirdiği bilgilerle donatılması, öncelikli hedef olarak belirlenmektedir. Bunun yanında devletin ve milletin birlik ve bütünlüğüne inanan, saltanata bağlı, gelenek ve görenekleri ile dîni değerlerini bilen ve benimseyen insanlar olarak yetiştirilmeleri de, en

azından bilgi ile donatılmaları kadar önemli hedefler olarak sayılmaktadır. Çeşitli adlarla yer verilen din bilgisi dersleri ise, hem dînî değerlerini bilen ve benimseyen hem de belirttiğimiz genel hedefler arasında yer alan diğer hedeflere ulaşma noktasında vazgeçilmez bir vasıta olarak görülmektedir.

II.Abdülhamid döneminde rüştiye mekteplerinin ders programlarında din derslerine yer verilmekle veya haftalık ders saatlerinin arttırılması ile yetinilmeyerek, yeni ders kitapları da hazırlanmıştır. Bu konuda yapılanların birtakım eksiklikleri bulunmakla birlikte, en azından verimli bir din eğitiminin gerçekleştirilebilmesi için yapılması gerekenlerin belirlenmesi ve bunların dile getirilmiş olmasını dahi önemli bir gelişme olarak kabul etmek gerekmektedir. Buna karşılık din eğitiminde yer verilen öğretim yöntemleri ile muallimlerin yetiştirilmesi konularında, bu hususların çözülmesi gereken önemli problemler olduklarının tespit edilmesi dışında, herhangi bir ilerleme görülmemektedir.

Genel eğitimdeki olumlu gelişmelerin yanında ve buna paralel olarak, örgün eğitim kurumlarında din eğitimi adına, özellikle bir önceki dönemle karşılaştırıldığında, tutarlı ve olumlu adımların atıldığı görülmektedir. Bu konuda, çeşitli seviyedeki öğretim kurumlarında din derslerine verilen ağırlığın yanı sıra, dönem boyunca öğretim programlarını geliştirme ve ders kitaplarının hazırlanması hususunda gösterilen çabaları, öğretim yöntemleri ve öğretmen yetiştirme sorunlarının tespit edilmiş olmasını ileri sürmek mümkündür. Tanzimat döneminden farklı olarak, bu hedef sadece ifade edilmekle kalmamış, aynı zamanda gerçekleştirilmesi için de somut adımlar atılmıştır. Öğretim programlarında din derslerine ayrılan yerin arttırılmasındaki temel gaye, bu hedefe ulaşabilme çabasından başka bir şey değildir.

II.Abdülhamid döneminde, Tanzimat döneminde başlatılan modern eğitimin yaygınlaştırılması için önemli adımların atıldığı; ancak bir önceki dönemde varolan pek çok meselenin bu dönemde de varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Rüştiye mekteplerinde gerçekleştirilen din eğitiminin gelişimini de bu süreçten ayrı düşünmek doğru olmayacaktır. Genel eğitimde karşılaşılan ve var olan sıkıntıların aynısı ya da benzerlerinin din eğitimi için de geçerli olduğu görülmektedir. Genel eğitimde karşılaşılan bu

problemlerin çözümünde elde edilen ilerlemenin nitelik ve miktarı ile, din eğitiminin problemleri arasında bir benzerlik ve paralellik söz konusu olmaktadır. Mesela, öğretim yöntemleri ve öğretmen sıkıntısı sadece din eğitiminin değil aynı zamanda genel eğitimin en önemli problemleri arasında yer almaktadır.

II.Abdülhamid döneminde, rüştiye mekteplerinde önemli çalışmaların gerçekleştirilmiş olmasına rağmen, içinde bulunulan sıkıntılar ve imkansızlıklar yüzünden birçok temel problemin sonraki yıllara devredildiği görülmektedir.

Günümüz okullarındaki din derslerinde karşılaşılan bir çok problemin varlığının Tanzimat yıllarına ve bu dönemde kurulan rüştiye mekteplerine kadar uzandığı görülmektedir. Günümüzde yapılan çalışmalarla bunların çözülmesi için önemli adımların atıldığı bilinmektedir. Bu itibarla din eğitimi ve öğretimi alanında bugün gelinen noktanın, eskiye oranla çok daha iyi olduğu ileri sürülebilir. Ancak bu durum, temel problemlerin sağlıklı bir şekilde çözüldüğü anlamına gelmemektedir. Rüştiye mekteplerinde ve bu mekteplerin sonuna kadar geçen süreçte tespit edilen aksaklıkların ve yanlışlıkların dikkate alınarak gözden uzak tutulmaması, aynı yanlışlıkların tekrarlanmaması ve problemlerin çözümü yolunda ilerleme ve başarı sağlanması açısından büyük önem taşımaktadır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki rüştiye mekteplerinin geçirdiği sürece baktığımızda, amaç ve kavramlarının belirlendiği, mevcut imkan ve şartların göz önüne alındığı bir din eğitimi teorisi geliştirilememiş ve din eğitimi rüştiye mekteplerinin geçirdiği sürecin sosyal, siyasal ve kültürel farklılaşma ve çalkantılara bağlı olarak verilmiştir.

KISALTMALAR

Ans.	: Ansiklopedisi
A.MKT.MVL.	: Sadâret Meclis-i Vâlâ
BEO.	: Bâb-ı Âlî Evrak Odası
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DMRİDMT	: Dersâdet Mekâtib-i Rüşdiyesinin İdâre-i Dâhiliyesine Mahsus Talimat
Gel.Maa.	: Gelen Maârif
Gid.Maa.	: Giden Maârif
İ.DH.	: İrâde Dâhiliye
İ.MF.	: İrâde Maârifî
İ.MVL.	: İrâde Meclis-i Vâlâ
İ.ŞD.	: İrâde Şûrây-ı Devlet
MUN.	: Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi
SNMU	: Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye
ŞD.	: Şurây-ı Devlet
ŞD.MF.	: Şûrây-ı Devlet Maârifî
T.V.	: Takvîm-i Vakâyî
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TMRİDMT	: Taşra Mekâtib-i Rüşdiyesi'nin İdâre-i Dâhiliyelerine Mahsus Talimat
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Y.A.Hus.	: Yıldız Ayniyât Husûsî Evrakı
Y.A.Res.	: Yıldız Ayniyât Resmî Evrakı
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y.Mtv.	: Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı
Yay.	: Yayınları

BİBLİYOGRAFYA

BELGELER

- Başbakanlık Arşivi Cevdet Maâri fi Tasnifi, 21 Şaban 1293, No: 3328.
- Başbakanlık Arşivi, 1263 yılı maruzatı, No. 7193, 25 Rebîûlâhir 1263 (12 Nisan 1847).
- BEO, Ayniyat Defteri, No: 1068, s.1, 2 L 1283/28 Ekim 1866.
- BEO, Ayniyat Defteri, No: 1069, s.16, 20 N 1284/ Ocak 1868.
- BEO, Ayniyat Defteri, No: 1070, s.2, 27 Ra 1283 / 9 Agustus 1866.
- BEO, Ayniyat Defteri, No: 1070, s.41, 21 S 1286 / 2 Haziran 1869.
- BEO, Ayniyat Defteri, No: 1076, evrak no: 329, s.29, 21 B 1284 / 18 Kasım 1867.
- BEO, Ayniyat Defteri, No: 1243, 1301/ Ş-12.
- BEO, Ayniyat Defteri, No: 1421, 1299/ L-20.
- BEO, Ayniyat Defteri, No: 980, evrak no: 169, s.48-49, 12 Ş 1289/15 Ekim 1872.
- BEO, Ayniyât Maârif Defteri, no: 1420, s. 179, sene: 12 L 1298;
- BEO, Ayniyât Maârif Defteri, no:1420, s. 141, 24 Cemâziyelevvel 1298.
- BEO, Gelen Maarif, No: 390/9-1, evrak no: 61.
- BEO, Gid.Maa., No. 396/9-7, evrak no. 5.
- BEO, Gid.Maa., No. 396/9-7, no: 203.
- BEO, Gid.Maa., No: 395/9-6, evrak no: 1.
- BEO, Gid.Maa., No: 396/9-7, evrak no: 105.
- BEO, Gid.Maa., No: 396/9-7, evrak no: 167.
- BEO, Gid.Maa., No: 396/9-7, evrak no: 223.
- BEO, Gid.Maa., No:395/9-6, evrak no: 21.
- BEO, Gid.Maa., No:395/9-6, evrak no: 323.
- BEO, Gid.Maarif, No: 395/9-6, evrak no. 22.
- BEO, Giden Maarif, No: 395/9-6, evrak no: 2; Terakki, no; 156, 28 Safer 1286 / 28 Mayıs 1869.
- BEO, Giden Maarif, No: 395/9-6, evrak no: 61.
- BEO, Giden Maarif, No: 396/9-7, evrak no: 105.
- BEO, Giden Maarif, No:396/9-7, evrak no: 142.

- BEO, Giden Maarif, No:396/9-7, evrak no: 65089/286.
- BEO, No: 112417.
- BOA BEO A.MKT.MVL, 1272 L 8, 87 / 86-1.
- BOA BEO, A.MKT.MVL, 1267-7-16, 41/69.
- BOA BEO, A.MKT.MVL, 1278 R 21, 134 / 33.
- BOA, Ayniyat Maa., No. 1598.
- BOA, Ayniyat Maa., No: 1070, s.271, evrak no: 13.
- BOA, Ayniyat Maa., No: 1071, sene: 16 M 1290.
- BOA, İ.DH., No: 15765, 19 N 1268 / 7 Temmuz 1852.
- BOA, İ.DH., No: 16635, 5 Ca 1269 / 14 Şubat 1853.
- BOA, İ.DH., No: 23335, 19 N 1272/ 24 Mayıs 1856.
- BOA, İ.DH., No: 23335, 29 Ca 1272 / 7 Şubat 1856.
- BOA, İ.DH., No: 23335, 4 C. 1263 / 20 Mayıs 1847.
- BOA, İ.DH., No: 27616.
- BOA, İ.DH., No: 32359, 17 R 1278 / 22 Ekim 1861.
- BOA, İ.DH., No: 41219, sene: 14 S 1286.
- BOA, İ.DH., No: 42865, 29 Ra 1287 / 30 Haziran 1870.
- BOA, İ.DH., No: 66879, sene: 1298.
- BOA, İ.DH., No: 66944, sene: 1298.
- BOA, İ.DH., No: 71123, sene: 1300.
- BOA, İ.DH., No: 72729, sene: 1300.
- BOA, İ.DH., No: 7648, 12 C 1263/28 Mayıs 1847.
- BOA, İ.DH., No: 76613, sene: 1303.
- BOA, İ.DH., No: 79951, sene: 1304.
- BOA, İ.DH., No: 8034, 11 Şaban 1263 / 25 Temmuz 1847.
- BOA, İ.DH., No: 8034, 9 N 1263/21 Ağustos 1847.
- BOA, İ.DH., No: 80800, sene: 1304.
- BOA, İ.DH., No: 90458, sene: 1305.
- BOA, İ.DH., No: 93728, sene: 1308.
- BOA, İ.MF., 1313/S-8.
- BOA, İ.MF., 1314/C-7.
- BOA, İ.MF., 1322 Za 7-1-896 (649).
- BOA, İ.MF., 1324/M-6;
- BOA, İ.MF., No: 1318/S-2.

- BOA, İ.MF., No: 1323/R-6.
- BOA, İ.ŞD., No: 1097, 11 Ş 1289 / 14 Ekim 1872.
- BOA, İ.ŞD., No: 1316.
- BOA, İ.ŞD., No: 476, 8 R 1287/ 8 Temmuz 1870.
- BOA, İ.ŞD., No: 637.
- BOA, İrade Meclis-i Mahsûs, No: 3720, 27 B 1303 / 1 Mayıs 1886.
- BOA, İrâde Meclis-i Mahsûs, No: 4704, sene: 1307.
- BOA, ŞD., No: 221/12, sene: 24 za 1323.
- BOA, ŞD.MF., dosya no. 220, evrak no.34, sene:1323.
- BOA, ŞD.MF., dosya no. 221, evrak no.11, sene1323.
- BOA, ŞD.MF., No: 206/44, 14 Ra 1290/1 Ocak 1874.
- BOA, ŞD.MF., No: 214/65, sene: 4 R 1314.
- BOA, Şuray-ı Devlet-i Maarif (Ş.D.MF.), dosya no. 213, evrak no.11, sene:1311 (1893).
- BOA, Y.A. Res., No: 56/51, 12 Rebiulahir 1309/3 Teşrinisani 1307 (15 Kasım 1891).
- BOA, Y.A.Hus., No: 248/15, 3 Zilkade 1308/29 Mayıs 1307 (10 Haziran 1891).
- BOA, Y.A.Hus., No: 252/156, 28 Rebiulahir 1309/ 3 Teşrinievvel 1307 (1 Aralık 1891).
- BOA, Y.A.Hus., No: 331/100, 15 Muharrem 1313/26 Haziran 1311 (8 Temmuz 1895).
- BOA, Y.A.Res., No: 105/13, 13 Ramazan 1317/2 Kanunusani 1315 (15 Ocak 1900).
- BOA, Y.A.Res., No: 117/76. 9 Cemaziyelevvel 1320/ 31 Temmuz 1318 (14 Ağustos 1902).
- BOA, Y.EE., No: 10/34/14-126/1438, 20 Cemaziyelevvel 1324 (3 Temmuz 1906).
- BOA, Y.EE., No: 5/127, 8 Ramazan 1317/ 10 Ocak 1900;
- BOA, Y.Mtv., dosya no. 200, evrak no.38.
- BOA, Y.Mtv., No: 172/20, 8 Selh-i Şaban 1315/10 Kanunusani 1313 (23 Aralık 1897);
- BOA, Y.Mtv., No: 175/215, 13 Zilkade 1315/24 Mart 1314 (5 Nisan 1898).

- BOA, Y.Mtv., No: 180/16, 2 Rebiulevvel 1316/9 Temmuz 1314 (20 Temmuz 1898).
- BOA, Y.Mtv., No: 189/184, 20 Zilhicce 1316/ 29 Nisan 1315 (31 Nisan 1899).
- BOA, Y.Mtv., No: 39/67, 11 Zilkade 1306/27 Haziran 1305 (9 Temmuz 1889).
- BOA, Yıldız Mütenevvia Tasnifi (Y.Mtv.), dosya no: 200, evrak no: 38, sene: 11 Za 1317.
- İ.MVL., No: 15268, 22 B 1272 / 29 Mart 1856.
- İ.MVL., No: 15492, 23 Ş 1272 / 29 Nisan 1856.
- İ.MVL., No: 16301, 13 B 1272 / 8 Mart 1857.
- İ.MVL., No: 19173, 17 S 1270 / 19 Ekim 1853.
- İ.MVL., No: 19767, 13 Ş 1277/ 24 Şubat 1861.
- İ.MVL., No: 23032.
- İ.MVL., No: 23870, 11 L 1281 / 9 Mart 1865.
- İ.MVL., No: 24964, 1 S 1283 / 13 Temmuz 1866.
- İ.MVL., No: 26278, 20 N 1284 / 15 Ocak 1868.
- İ.MVL., No: 26278, 29 C 1284 / 23 Şubat 1868.
- İ.MVL., No: 3324, 24 Ca 1264 / 22 Ekim 1848.
- İ.MVL., No: 5661, 2 M 1267/ 7 Kasım 1850.
- İ.MVL., No: 6894, 17 C 1268 / Mart-Nisan 1852.

SALNAMELER

- Aydın Vilâyeti Salnâmesi, sene: 1302.
- Bağdat Vilâyeti Salnâmesi, sene: 1319.
- Bosna Vilâyeti Salnâmesi, sene: 1292.
- Konya Vilâyeti Salnâmesi, sene: 1298, 1317.
- Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, sene: 1316, 1317, 1318, 1321.
- Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, sene: 1271, 1276, 1282, 1287, 1288, 1291, 1292, 1293, 1294, 1295, 1296, 1297, 1298, 1299, 1300, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1311, 1312, 1313, 1314, 1315, 1316, 1317, 1319, 1320, 1321, 1325, 1327, 1328 .

DİĞER YAYINLAR

- Cerîde-i Havâdis, 3 Muharrem 1272, no: 756.
- Cevdet Maarif, No: 5445, 29 Za 1293/ 16 Aralık 1876.
- *Maârif Nezâreti Celîlesi İdaresinde Bulunan Mekâtib Şâkirdânın 1291 Sene-i Hicriyesinde İcrâ Olunan İmtihanların Tevzii Mükâfât Cetvelidir*, İstanbul 1291.
- Düstûr, 1.Tertip, c.II.
- Hanımlara Mahsus Gazete, no: 25, 13 Teşrînisânî 1311 / 8 Cemâziyelâhir 1313.
- Hanımlara Mahsus Gazete, no.5, 4 Eylül 1311/27 Rebiülevvel 1313.
- Hanımlara Mahsus Gazete, no.61, 25 Nisan 1312/ 23 Zilkade 1313.
- Maârif tarihçesi, sene 1291 (1874), s.38;
- *Mekâtib-i Rüşdiye-i Askeriye'ye Kabul Olunacak Şakirdân ile Tedrîsi Mukarrer Olan Derslerin Program ve Üssi Mizânıyla Usûl-i İmtihâniyelerine Dair Talimattır.*, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şâhâne Matbaası, 17 Zilkâde 1298/29 Eylül 1297 (11 Ekim 1881), İstanbul.
- 1310-1311 İstatistiği.
- 1312 İstatistiği.
- Takvîm-i Vakâyî, No:17 6, 21 Za 1254/ 5 Şubat 1859; No: 229, 5 Cemâziyelâhir 1257; No: 245, 10 Şaban 1258; No: 303, 27 Receb 1262 / 21 Temmuz 1846; No: 361, 11 Muharrem 1264/19 Aralık 1847; No: 372, 23 Rebiülâhir 1264/29 Mart 1848; No: 410, 10 Şevval 1265; No: 427, 29 Şaban 1266/10 Temmuz 1850; No: 435, 1266 / 1849; No: 561, 18 Recep 1271; No: 573, 3 Rebiülevvel 1275; No: 649, 26 Zilhicce 1278; No: 720, 19 Ca 1280 / 31 Ekim 1863; No: 922, 5 Şevval 1284; No: 936, 22 Zilkâde 1284; No: 1025, 4 Ş 1285/ 20 Kasım 1868; No: 1130, 17 Ca 1286/25 Ağustos 1869; No: 1217, 25 M 1287 / 27 Nisan 1870; No: 1234, 8 Ra 1287 /8 Haziran 1870; No: 1346, 28 M 1288/ 19 Nisan 1871; No: 1363, 8 Ra 1288/ 28 Mayıs 1871; No: 1646, 23 M 1291/ 8 Mart 1874; No: 1677, 26 C 1291/10 Ağustos 1874; No: 1684, 28 B 1291/10 Eylül 1874; No: 1755, 30 B 1292/1 Eylül 1875.

KİTAPLAR-MAKALELER

- A.CEVDET PAŞA, Tezâkir IV.
- A.RIZA, *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk*, 1.Kısım, (İnâs Mektebinin 4.Senesinde Tedris Edilmek Üzere Maârif Nezâret-i Celîlesi Cânib-i Âlîsine İntihab ve Kabul buyrulmuştur), Karabet Matbaası, İstanbul 1316.
- -----, *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlak*, 2.Kısım (İnas Mektebinin 5.Senesinde Tedris Edilmek Üzere Maarif Nezaret-i Celilesi Canib-i Alisince İntihab ve Kabul Buyrulmuştur), Karabet Matbaası, İstanbul 1316.
- A.SÜLEYMAN, *Mekteplerde Din*, Sırât-ı Müstekîm VII, sayı: 164.
- ABDURRAHMAN Şeref, *Coğrafya Dersleri* (Rüştiye Mektepleri İçin), İstanbul 1324.
- -----, *İlm-i Ahlâk*, (Maârif Nezâreti'nin Ruhsatnâmesi ile Matbaa-i Âmire'de Ta'b olunmuştur), Dârül Hilâfeti'l Âliye 1316.
- AGRİBASİ, Ali İrfan, *Rehber-i Ahlâk* (Rüştiyeler için), İstanbul 1900.
- AHMET LÜTFÎ, *Vak'ânuvis Ahmet Lütfi Tarihi*, c.IX, Yay. Münir AKTEPE, İstanbul 1984.
- AHMET RIFAT, *Bergüzâr-ı Ahlâk* (Mekâtib-i İdâdiye-i Mülkiye'nin 4.Senesinde Tedrise Maârif-i Umûmiye Nezâretince Tensib Kılınmıştır), Matbaa-i Âmire, Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1315.
- AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1839-1856)*, Eren Yay., İstanbul 1993.
- AKYÜZ, *Tanzimat Dönemi Eğitiminin Özellikleri*, Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994.
- -----, *Türk Eğitim Tarihinde Öğretimde Ezbercilik ve Kaynakları*, XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1994.
- -----, *Darülmualimin'in İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa*, Milli Eğitim, sayı 95, Mart 1990.
- -----, *Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüler'in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı*, Milli Eğitim, sayı.143, Temmuz-Ağustos-Eylül 1999.

- -----, *Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848-1940)*, Ankara 1978.
- -----, *Başlangıçtan 2001’e Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Bas.Yay., İstanbul 2001.
- ALBAYRAK, Sadık, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Mekteplerinin Küşâdı*, Diyanet Dergisi, XI.
- ALİ İRFAN, *Rehber-i Ahlâk*, (Umûm Mekâtib-i Rüştiye ve İdâdiyenin 2. Senelerinde Tedris Olunmak Üzere Maârif-i Umûmiye Tarafından Kabul Olunmuştur), A.Sadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1317.
- ALİ NAZİMA, *Lisân-ı Osmânî*, İstanbul 1308.
- ALİ SEYDÎ ,*Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye*.
- -----, *Terbiye-i Ahlâkiyye ve Medeniyye*, Dersaâdet 1329.
- ALKAN, Cevat, *Eğitim Ortamları*, AÜEF Yay., Ankara 1979.
- ANTEL, S.Celal, Prof., *Tanzimat Maârif-i*, İstanbul 1940.
- ARMANER, Neda, *Din Psikolojisine Giriş*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1980.
- AYAS, Nevzat, *Türkiye Cumhuriyeti Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Ankara 1948.
- AYASBEYOĞLU, Nevzat, *İslamiyet’in Eğitimimize Getirdiği Değerler ve Kurân-ı Kerim’in Eğitim İle İlgili Ayetlerinin Tahlili*, M.E.B. Yay.
- -----, *Okullarda Din Öğretimi I*, Bilgi Mecmuası.
- AYHAN, Halis, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, DİB Yay., Ankara 1985.
- BERKER, Aziz, *Türkiye’de İlk Öğretim (1839-1908)*, Ankara 1945.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1973.
- BİLGİN, Beyza / SELÇUK, Mualla, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, Akid Yay., Ankara 1991.
- BİLGİN, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara 1998.
- BİLHAN, Saffet, *Eğitim Felsefesi Kavram Çözümlemesi I*, 1.Kısım, AÜEBF Yay., Ankara 1991.
- BİLİM, Cahit Yakın, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma*, Eskişehir 1984.
- -----, *Türkiye’de Ortaöğretim’de Çağdaşlaşma*, 1839-1876 Türk Kültürü, sayı: 171, Ocak 1977.

- BİRGİVÎ, Risâle-i Birgivî, Dârü't Tıbaâtü'l Cedîde, İstanbul 1218.
- Bulgaristan Muâllimîn-i İslâmiye Cemiyeti İttihâdiyesi, *Mekâtib-i İbtidâiye ve Rüşdiye Müfredât Programı*, Terakkî Matbaası, Şumnu 1338.
- CEVAD, Mahmud, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilâtı ve İcrâatı*, İstanbul 1338.
- Cevdet Paşa ve Zamanı, Kanaat Matbaası, İstanbul 1332.
- ERGİN, Osman Nuri, *Türk Maârif Tarihi*, c.I-V, İstanbul 1940.
- FEYZÎ, *Zebân-ı Fârisî*, Dersaâdet 1327.
- FİDAN, Nurettin/ERDEN, Münire, *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara 1991.
- GÜNAY, Ünver, *Eğitim Sosyolojisi Dersleri*, Kayseri 1992.
- HASAN TAHSİN, Usûl Defteri, Dersaâdet 1311.
- HÜSEYİN REMZİ, *Hıfz-ı Sıhhatü's-Şübbân*, Dersaâdet 1306.
- İHSANOĞLU, Ekmelettin, *Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı*, 150.Yılında Tanzimat, Yay.Haz. Hakkı Dursun YILDIZ, Ankara 1992.
- İMAMZÂDE, Mehmed Esad b. Abd. el-Konevî, *Dürri Yektâ*, İstanbul 1306.
- İSMAİL HAKKI (Manastırlı), *Mevâidü'l En'am fî Berâhin-i Akâid'il İslam*, Dersaâdet 1314.
- ----- *Telhîsü'l Kelâm fî Berâhin-i Akâid'il İslâm*, Dersaâdet 1314.
- -----, *Din ve Hayat*, Kader Matbaası, İstanbul 1334.
- KADIZÂDE, Âmed b. Abdullah İstanbûlî, *Vasiyetnâme-i Birgivî Şerhi*, Abdurrahman Efendi Matbûâtı, İstanbul 1210/1795.
- KANSU, Nafi Atuf, *Türk Maârif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul 1930.
- -----, Nafi, *İlk Erkek ve Kız İdâdîleri*, Türk Yurdu, c.I, İstanbul 1930.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c.V, Ankara 1970.
- KOÇER, H.Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Uzman Yayınları, Ankara 1987.
- -----, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 1970.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991.

- -----, *Abdülhamid Devri Eğitim*, Doğuştan Günümüze Büyük Tarih Ansiklopedisi c.XII, İstanbul 1989.
- KODAMAN, Bayram/SAYDAM, Abdullah, *Tanzimat Devri Eğitim Sistemi*, 150. Yılında Tanzimat, Yay.Haz.Hakkı Dursun YILDIZ, Ankara 1992.
- KÖPRÜLÜZÂDE, Mehmet Fuad, *Mektep-Medrese*, Yeni Tasvîr-i Efkâr, 6 R 1331 / 15 Mart 1913.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Tanzimat, İstanbul 1940.
- KIRBAŞOĞLU, M.Hayri, *İlmihal Dindarlığının İmkânı Üzerine*, İslâmiyât V, Sayı: 4, Ankara 2002.
- MAHMUD ESAD, *Tarih-i İslam*, İstanbul 1314.
- MEHMED CELAL, *Hesâb-ı Amelî*, İstanbul 1314.
- MEHMED NÜSHET, *Risâle-i İlm-i Hesab*, İstanbul 1288.
- MEHMED SAİD, *Ahlâk-ı Hamîde*, (Mekteb-i İdadiyenin 5.senesinde Tedris Olunmak Üzere Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Kabul Olunmuştur), Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1318.
- MEHMEDOĞLU, Yurdağül, *1838-1920 Yılları arasında Örgün Eğitim'de Kullanılan Dini ve Ahlaki Bilgi İçeren Üç Ders Kitabına Eleştirel Bir yaklaşım*, İslami Araştırmalar XIV, Sayı: 3-4, Ankara 2001.
- -----, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)*, MÜİF Vakfı Yay., İstanbul 2001.
- MEHMED ESAD, *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*.
- MUALLİM CEVDET, *Mektep ve Medrese*, Haz.: Erdoğan Erüz, Çınar Yay., İstanbul 1978.
- *Mufasssal Yeni Sarf-ı Osmânî*, İstanbul 1317.
- *Musahhah Zükûr Rüştîye Mekâtibine Mahsus Birinci İlmihal/Zükur Rüştîye Mekteplerinin 2.Senesinde Tedris Olunmak Üzere Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi Tarafından Tertib Olunmuştur*, Dersaadet.
- MUSTAFA HÂMÎ PAŞA, *Vezaîfü'l Etfâl*, Mekteb-i Sanâyî Şâhâne Matbaası, İstanbul (Tarihsiz).
- ÖCAL, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, TDV Yay. Ankara 1990.
- ÖNDER, Mehmet, *Konya Maarif Tarihi*, Konya 1952.

- ÖZCAN, Abdülkadir, *Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi*, 150.Yılında Tanzimat (Yayını Haz. Hakkı Dursun YILDIZ), Ankara 1992.
- PAKALIN, M.Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III*, M.E.B. Yay. İstanbul 1983.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Eğitim Tartışmaları*, Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul 1985.
- -----, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul 1991.
- -----, *Rüştiyeler*, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul 1994.
- *Sarf-ı Osmânî*, İstanbul 1314.
- ŞEKER, Mehmet, İmâm Birgivî, T.D.V. Yay., Ankara 1994.
- SELÇUK, Mualla, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, DİB Yay., Ankara 1990.
- -----, Mualla, *Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri, Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, MEB Yay., İstanbul 2000.
- SELİM SIRRI, *Nahv-i Arabî*, İstanbul 1310.
- SEYİDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838-1868)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994.
- SİRACEDDİN, *Biz Nasıl Yetiştik*, Terbiye, No: 5, sene 1.
- SOMEL, Selçuk Akşin, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire (1839-1908): İslamization, Autocracy and Discipline*, Leiden: EJ 2001.
- SÖNMEZ, Veysel, *Eğitim Felsefesi*, Anı Yay., Ankara 1998.
- SUNGU, İhsan, *Mekteb-i Maârif-i Adliye'nin Tesis*, Tarih Vesikaları I, sayı: 3, Birinci Teşrin 1941.
- SÜLEYMAN PAŞA, *İlmihâl-i Kebîr*, Kandiye 1310.
- -----, *İlmihâl-i Sağîr*, İstanbul 1290.
- SÜLEYMAN ŞEVKET, *Muhtasar Coğrafya-i Mekteb-i Rüşdiye*, İstanbul 1305.
- ŞEYH VASFİ, *Nahv-i Osmânî*, İstanbul 1314.
- TAŞDEMİR, Mehmet, *Eğitimde Planlama ve Değerlendirme*, Ocak Yay., Ankara 2000.

- TEKELİ, İlhan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler*, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ansiklopedisi, İstanbul 1985.
- TEZCAN, Mahmut, *Eğitim Sosyolojisi*, Ankara 1991.
- TOPALOĞLU, Bekir / Karaman, Hayrettin, *Arapça Dilbilgisi IV*, Nesil Yay., İstanbul 1991.
- TOSUN, Cemal / DOĞAN, Recai / KORKMAZ, A., *Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Klavuzu DKAB 4-8*, Nobel Yay. Ankara 2001.
- UNAT, Faik Reşit, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964.
- YAVUZ, Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, DİB Yay., Ankara 1987.
- YÜCEL ,Hasan Ali, *Türkiye'de Ortaöğretim*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938.
- ZENGİN, Zeki Salih, *II.Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1876-1908)*, Baki Kitabevi, Adana 2003.
- -----, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, Kayseri 1997.

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun yıllar örgün eğitim kurumu olarak faaliyet gösteren medreseler, gerileme sürecine girmiş durumdaydı. Özellikle Tanzimat'la birlikte çeşitli alanlarda gerçekleşen reformlar, medeniyet ve kültürün gelişmesinde temel unsur olan eğitim alanında da kendini göstermiştir.

Bu yenilik ve reform hareketleriyle, önceleri temel eğitimin tamamında, yüksek ve meslekî eğitimde ise bütüne sinecek şekilde öğretimi yapılan "din", yeni açılan mekteplerde diğer derslerle birlikte okutulmaya başlamıştı. Diğer bir ifadeyle "dînî eğitim" den "din eğitimi"ne geçilme süreci yaşanmıştı.

Bu araştırma, Tanzimatla birlikte medresenin yanında açılan mekteplerden biri olan, başlangıçta ortaöğretim seviyesinde, sonradan ortaöğretimin en alt seviyesinde bulunan rüştiye mekteplerinin, Tanzimat'tan Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen süreçte eğitimde ne kadar başarılı olduğu, bu süreç içerisinde meydana gelen gelişmelerden ne şekilde etkilendiği, özellikleri, bu mekteplerin müfredât programlarında din derslerinin yeri, din eğitiminin veriliş metodu, mahiyeti, kalitesi, ortaya çıkan problemler incelenmiştir. Araştırma giriş ve sonuç bölümleri hariç üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde araştırmanın problemi, amacı ve önemi ile sınırlılıkları ve yöntemi araştırılmıştır.

Araştırmanın birinci bölümünde, Tanzimat'tan önce Osmanlı Devleti eğitim sisteminin genel görüntüsü, araştırmamıza konu olan rüştiye mekteplerinin kuruluşu, erkek ve kız rüştiyelerinin tarihi gelişimi araştırılmıştır.

İkinci bölümde rüştiye mekteplerinin teşkilat ve idârî yapısı, öğretim kadrosu, müfredât programları, bu mekteplerde verilen bazı derslerin içeriği ve tedris maksatları, bu mekteplerdeki öğrenci disiplini, sınav sistemi, tatil düzeni, mali durumu ve bina problemleri araştırılmıştır.

Araştırmanın üçüncü bölümünde ise Rüştiye mekteplerinde din eğitimi ve öğretimi başlığı altında, Tanzimat Döneminde genel eğitim anlayışı çerçevesinde din eğitiminin etkinliği, rüştiye mekteplerinin ders

programlarında din derslerine verilen yer, II.Abdülhamid dönemi din eğitimi ve öğretimi anlayışı, ders kitapları, öğretim metodları, din dersi öğretmenlerinin yetiştirilmesi meselesi araştırılmıştır.

Sonuç bölümünde ise araştırmadan elde edilen sonuçlar zikredilmiştir.